

*Historisk
Tidskrift
för
Finland*

2 • 1998 årg. 83

Historisk Tidskrift för Finland

utgiven av Historiska föreningen r.f., Helsingfors

REDAKTIONEN

Ansvarig redaktör: Professor Max Engman

Redaktionssekreterare:

Fil.mag. Derek Fewster, fil.mag. Henrika Tandefelt

Ekonom: Fil.lic. Minna Sarantola-Weiss

REDAKTIONSRÅD

Eljas Orrman (ordförande) • Max Engman • Nils Erik Forsgård
Tom Gullberg • Lauri Karvonen • Matti Klinge • Rainer Knapas
Henrik Knif • Henrik Meinander • Minna Sarantola-Weiss
John Strömberg • Anna-Maria Åström • Ann-Catrin Östman

CAFE
Kafka

Svenska Teatern

tfn 171 380

050-501 2543

Snabba bokleveranser

Förmånligt

Även från utlandet

Gott kaffe medan ni väntar

TILL VÅRA LÄSARE

Redaktionen flyttar igen den 11 maj 1998 då Historiska institutionen relokaliseras. Meddelanden om prenumerationer och adressförändringar skall riktas till vår nya adress: HTE, Historiska institutionen, Pb 59 (Unionsgatan 38 A), 00014 Helsingfors universitet. Telefon däremot oförändrad 09/191 22 836, liksom fax 09/191 23 217.

För att täcka bankernas stigande och betungande provisioner är redaktionen tvungen att fr.o.m. 1998 införa en avgift på Mk 25,- för varje inkommande utlandsbetalning. Den tillkommande utlandsavgiften skall betalas samtidigt med den egentliga prenumerationen som en summa.

Filantropin, välfärdsstaten och alternativerna

I år firas 150-årsjubileet av det galna året 1848. Bilden av året har framför allt präglats av de nationella och sociala revolutionerna, det begynnande uppbrottet från Biedermeyerns och Heliga Alliansens Europa. Mittan av förra seklet var en brytningstid för flera långa utvecklingslinjer, också andra än de som utlöste eruptionerna 1848: nations- och statsbyggande, offentlighetens tillväxt och omvandling, industrialiseringen och den sociala frågans framväxt, samhällsekonomins kvantitativa tillväxt och kvalitativa förändringar, kvinnans väg mot bredare aktivitetsfält och större rättigheter – för att bara nämna några. Detta år begås sålunda 150-årsjubileer av "Vårt land", *Kommunistiska manifestet*, den tidning som är mest känd under namnet *Neue Freie Presse*, kvinnosaksdeklarationen vid Seneca Falls Convention och Helingsfors fruntimmersförening.

Flera utvecklingslinjer förenar sig i det sistnämnda jubileet, som har varit ett av incitamenten för *Historisk Tidskrift för Finland* att närmare granska den mångfacetterade företeelsen filantropi, dess anknytningar till 1800-talets samhälle, välfärdsstaten och framtidens alternativ. Målet har varit att uppmärksamma ett expanderande forskningsfält. Numret har inga ambitioner att vara heltäckande, men hoppas kunna vara tankeväckande.

Under de senaste decennierna har både filantropin och forskningen kring filantropi upplevt en renässans under intryck av de kriser som skakat det välfärdssamhälle som 1800-talsfilantropin bidrog till att introducera och bygga upp. Filantropi har under senare tid blivit ett växande forskningsområde, i Norden kanske något senare än i t.ex. de anglosaxiska länderna där den organiserade privata välgörenheten rotade sig starkt redan på 1800-talet. Intresset har resulterat i monografier, antologier och temanummer. Många studier har varit organisationshistoriska lokalundersökningar. Infallsvinkeln lämpar sig väl för forskning rörande t.ex. kvinnliga filantropiska föreningar, medan källproblem gör det svårt att anlägga klienternas synvinkel på problematiken.

Filantropiska sällskap uppstod i Frankrike i slutet av 1700-talet, men filantropi är huvudsakligen en 1800-talsföreteelse. Privat välgörenhet är uråldrig

– filantropi avser i detta sammanhang en organiserad, målinriktad, effektiviserad välgörenhet, en ”världsförbättrande människokärlek”. Filantropin har i hög grad varit en stadsföreteelse och sammanhänger med urbaniseringen och borgerskapets framväxt.

Relationerna mellan filantropi och statliga eller kommunala aktiviteter inom social omsorg är komplicerade och sammanvävda med varandra. Filantropin skiljer sig från de senare genom att finansieringen huvudsakligen är privat, vilket inte hindrar att det allmänna understött och senare tagit över många aktiviteter introducerade inom den privata sfären – tiden från 1800-talet fram till 1930-talet präglades av en samexistens mellan olika former av försörjnings- och omsorgsmodeller. Under 1900-talet har filantropi som begrepp ersatts av ”social” och ”solidaritet”. Filantropi har snarast levt kvar som en beteckning för välgörenhet rotad i kristen kärlek till nästan.

Ett utmärkande drag för de tidiga fruntimmersföreningarna var att de inte bildade takorganisationer eller nationella förbund. Det fanns dock informations- och kontaktkanaler, som gjorde att en i stora drag likartad modell för organisering och verksamhet spreds från kontinenten till de nordiska länderna. Fruntimmersföreningarna bildades av kvinnor, men hade ofta manliga funktionärer och rådgivare. Den filantropi fruntimmersföreningarna utövade omfattade hembesök hos fattiga samt barnhem och skolor. Verksamheten sågs som en vidgning av kvinnans husmors- och modersroll till samhällsmoderlighet och bedrevs i ett nära samarbete med kyrkan och fattigvårdsmyndigheterna. Filantropin blev därmed fattigsvårdens förlängda arm i fattigkvarteren och även en form av social kontroll.

Damer, fr.a. hustrur, ur högre, ofta de högsta, samhällsskikten förstärkte samhällshierarkin och de vertikala sociala banden under en tid då de höll på att upplösas – fruntimmersföreningarna stod på den etablerade patriarkaliska ordningens grund och tonade ned sociala klyftor. Välgörenheten tog sikte på ”rätta” fattiga, siktade på en moralisk förbättring, uppfostran av arbetarkvinnor, barnuppfostran och självhjälp. Fruntimmersföreningarna vände sig mot givande av allmosor utan kontroll. De bedrev eller initierade socialpolitiska verksamhetsformer som senare övertagits av det allmänna. Utöver fattiga, kvinnor och barn, var det fråga om specialgrupper som döva och blinda samt mycket ofta *pauvres honteux*.

Oberoende av hur man bedömer fruntimmersföreningarnas filantropiska insatser innebar engagemanget för deltagarna själva ett vidgat rörelseutrymme i en tid som i huvudsak förvisade kvinnan till hemmets sfär – en annan

diskussion gäller huruvida just ett engagemang av detta slag bidrog till att befästa ett visst slag av arbetsfördelning mellan könen. Filantropi blev en del av fruarnas och mamsellernas livsstil och kulturella mönster.

De filantropiska organisationerna i Norden kan grovt periodiseras i några huvudkategorier eller "organiseringstvågor". Den första, fruntimmersföreningarnas, inträffade i mitten av seklet och var knuten till samhällseliten, borgerskapet och den sociala frågans aktualisering. En andra huvudtyp, starkare knuten till professionaliserade grupper (läkare, lärare m.fl.) inträdde vid sekelskiftet. En ytterligare utvidgning innebar den internationalisering av filantropi och bistånd som skett huvudsakligen under detta sekel i form av internationella hjälpaktioner, barnförflyttningar, Röda Korsets expansion m.m. En fjärde våg kan kanske urskiljas i vår egen tid med nya organisationer, globalt ansvar, u-hjälp, flyktinghjälp o.a. solidaritetsaktioner samt den förnyade aktualiteten för det aktivitetsfält som numera går under beteckningen "tredje sektorn".

Filantropin har givetvis ett nära samband med den kultur där de filantropiska insatserna äger rum. Nils Erik Forsgårds uppsats om Zachris Topelius – en annan av årets jubilarer – och hans syn på kvinnobildning och kvinnoutbildning ger samtidigt viktiga inblickar i den tidiga filantropins värld. Topelius hörde till Helsingfors fruntimmersförenings bakgrundskrafter, han var under många år en aktiv sekretare och bidrog med pedagogiska och andra råd, särskilt genom sina idéer om barndomens avgörande betydelse. För honom var de filantropiska insatserna en del av en fosterländsk gärning. Uppfostran hade en avgörande betydelse både för individen och nationen. Kvinnan kunde genom sin naturliga läggning för välgörenhet, vård och tröst göra en specifik insats, vägleda män och barn. Programmet uttrycktes i titeln på en i mitten av 1800-talet populär bok: *Mänsklighetens räddning genom kvinnokönet*.

Fosterlandet och filantropin aktualiseras på andra sätt i Max Engmans uppsats om filantropi bland finländarna i Petersburg. Kejsarhuset bedrev en omfattande filantropi, men förhöll sig tidvis mycket reserverat till enskilda filantropiska insatser och organisationer. Medan den intellektuella eliten i Skandinavien kunde förhålla sig kritiskt eller nedlåtande till filantropi engagerade sig ledande intellektuella i filantropi i Finland: utöver Topelius hade t.ex. Frans Ludvig Schauman och Uno Cygnaeus ett nära förhållande till Helsingfors fruntimmersförening. I Ryssland åtnjöt den organiserade filantropin, åtminstone en kort tid, stöd från regimens liberala och radikala kriti-

ker. Både i Finland och Ryssland var stödet för filantropin bl.a. ett sätt att stöda medborgarsamhällets framväxt, att skapa en sfär mellan stat, kyrka och hem.

Filantropin bland Petersburgs finnar och svenskar uppådade båda gruppernas ledande skikt. Verksamheten uppvisar många drag som överensstämmer med fruntimmersföreningarna i Finland och nordiska motsvarigheter, men också andra betoningar. Hjälpbehoven var annorlunda och filantropin blev ett sammanhållande element som bidrog till att knyta rikshuvudstadens finländska inflyttare till storfurstendömet.

För Topelius spelade barnen och barnens utveckling en central roll. Barnet representerade och var ett förbud om en ny människa. Det var en uppfattning som han delade med de tidiga filantroperna — värnlösa barn utgjorde utan tvekan ”rätta fattiga”; asylor och barnhem intog en framträdande plats i fruntimmersföreningarnas verksamhet. *Marjatta Rahikainens* uppsats om arbetshusen för barn visar hur uppfattningen om hjälp till barn var central, men också hur den var knuten till uppfattningar om arbetets betydelse som vederlag, straff och karaktärsdaningsmedel: inte heller barn skulle få mat utan arbete.

Barnen skulle räddas från gatan och från tiggeri, men kuren var förenad med en disciplinering som i praktiken stod långt från Topelius tankar om barnets behov. Arbetshusen betonade arbetets nytta och nödvändighet: barn skulle ha fostrande arbete under den tid de inte var i skolan. Enligt en segt kvarlevande uppfattning skulle de på detta sätt räddas från nöd och fördärv.

Filantropernas upptagenhet med rätta fattiga var ett sätt att försäkra sig om att hjälpen inte föll i fel händer och uppmuntrade till lättja, men också en strävan att förhindra att understödstagarna lösgjordes från samhällsstrukturerna, att de fattiga gled in i de farliga klasserna eller de värnlösa blev vanartade. För välgörenheten och socialpolitiken har de utslagna, lösdrivare, kriminella, prostituerade och bottenskiktet, alltid utgjort en speciell utmaning, men också ett ibland hotfullt och förbjudet område. *Antti Häkkinen* visar på de komplicerade relationerna mellan underklass och undre värld och på de begreppsliga och empiriska svårigheter som möter forskning i undre världen. Diskussionerna kring fattiga och utslagna blir en granskning av subkulturer inom subkulturer. Marginaliseringen har många motiv och ansikten och det finns många strategier att handskas med marginalisering.

Filantropin tog sikte på de hjälpbehövande; utöver barnen är de gamla en grupp som i något skede blir beroende av andras hjälp. *Kai Häggman*

visar vilka enorma demografiska, ekonomiska och attitydmässiga förändringar som skett inom denna sektor under de senaste decennierna, i så hög grad att man börjat tala om en tredje ålder mellan arbetsliv och ålderdom. Pensionärerna är flera, lever längre och bättre än någonsin tidigare. I Finland utgör de idag en miljon människor, en femtedel av befolkningen. Medellivslängden har på tre generationer vuxit med närmare trettio år.

Från ett läge där pension var ett sällsynt privilegium och ålderdomen innebar en kraftig standardsänkning har vi fått ett allmänt pensionssystem, som i kombination med arbetspensioner t.o.m. ger pensionärer högre genomsnittlig disponibel inkomst än den övriga befolkningen. I kombination med utvecklingen på arbetsmarknaden har det lett till en omvälvning av det tidigare mönstret att barn underhöll föräldrarna på ålderdomen. Genomgripande förändringar för med sig fördelningsproblem och Häggman ger en ingående översikt över konflikten mellan löntagare- och jordbrukarintressen i pensionsreformerna, en blandning av "högstämt reformarbete och lågsint intressegruppspolitik".

Trots reformerna – någon kunde kanske hävda att till följd av att de varit så framgångsrika – har diskussionerna om "pensionsbomben" aktualiserat filantropi, i form av förväntningar på "tredje sektorn", mer än kanske på något annat område. Det höjs få röster för att enskild välgörenhet skall ta hand om barn, men nog för att den skall bistå vid lösningen av "åldringsproblemet". Argumenten är många, fränsett allmän resursbrist kan nämnas att medeltal här liksom på andra områden tenderar att dölja dem som ligger under genomsnittet och att det enskilda kanske kan ta hand om människor på ett i ordets ursprungliga bemärkelse mera filantropiskt sätt än stat och kommun. Här föreligger åter ett i filantropins historia vanligt samspel mellan allmänt och enskilt, i våra dagar ytterligare i kombination med det kommersiella.

En av den tidiga filantropins huvudmålsättningar var att inte genom oövertänt hjälp uppmuntra till lättja och sedeslöshet. Inställningen gjorde det svårt att handskas med arbetslöshet, som lätt sågs som ett resultat av brister hos individen. Våra dagars arbetslöshet har åter aktualiserat fattigdomen och sökandet efter människovärdiga och fungerande alternativ i ett läge då allt fler börjar anse att lönearbetet helt enkelt inte räcker till för alla. H o l g e r W e i s s' litteraturoversikt visar fattigdomens återkomst i former som de flesta trodde hade försvunnit för alltid; matköerna vid Frälsningsarmén ger associationer till de tidiga filantropernas soppkök. Samtidigt visar översikten hur komplicerat själva fattigdomsbegreppet har blivit sedan fruntimmersför-

eningarnas tid och genom socialpolitikens differentiering. På sin tid bidrog fruntimmersföreningarna till att konstruera vad som ansågs vara fattigdom. Också idag förekommer en dragkamp om definitionerna av centrala begrepp som fattigdom, hunger och arbete.

Också välfärdsstaten fick, senast med upptäckten av den relativa fattigdomen, erkänna att de fattiga alltid kommer att finnas ibland oss. Efter de goda åren på 1980-talet levde endast 2,5% av Finlands befolkning under den statligt fastslagna fattigdomsgränsen – utan inkomstöverföringar hade andelen varit 24%. Jämförelser visar också att socialpolitiken i Sverige och Finland var effektivare i detta avseende än i en del andra högindustrialiserade länder. Marginaliseringsprocesser förekom emellertid också under de goda åren och har präglat 1990-talet, då hungern – om också inte i form av hungersnöd eller akuta tillstånd av undernäring – återupptäcktes i Finland. Andelen fattiga uppgick 1995 till 10%, enligt subjektiva mått 19%.

Välfärdsstatens kris avspeglar sig också i att flera av de undersökningar Weiss behandlar implicit eller explicit granskar frågan om huruvida välfärdsstaten lyckats med sin uppgift. Även om kraven på nedmontering är starka och diskussionen om socialparasitism åter tagit former som påminner om 1800-talets, anser en del forskare att välfärdsstaten finns kvar och klarat sin uppgift, låt vara att inriktningen på social trygghet relativiserats i risksamhället.

Fattigdomen mitt i välfärden, välfärdsstatens problem och två tredjedels-samhällets uppkomst, långtidsarbetslösheten samt diskussionen om socialparasitism och människovärde har återaktualiserat filantropin, men också gett ökat eftertryck åt diskussionerna om nya modeller som kunde reducera filantropin till vad den var avsedd att vara, något för exceptionella fall. Debattörerna har velat upphäva den gamla distinktionen mellan "rätta" fattiga och lösdrivare samt ställa filantropernas uppfattning om lönearbetet som moraliskt imperativ på huvudet, liksom även avskaffa det mesta av en integritetskränkande behovsprövning. Eftersom en del av dessa invanda tankemönster går tillbaka åtminstone till nya tidens början är det fråga om ett radikalt nytänkande – trots att tanken egentligen har accepterats i folkpensionen, som Häggman konstaterar "en grundläggande utkomsttrygghet" i form av en medborgerlig rättighet. Något självklart var detta inte på sin tid, tanken att medborgarskap som sådant skulle garantera pension åt envar kändes främmande för många riksdagsmän ännu i slutet på 1930-talet.

Jan Otto Anderssons dryftning visar hur de mångahanda lös-

ningsmodeller som kan sammanfattas under begreppet medborgarlön har rötter i dylika diskussioner på olika håll i det politiska spektret. Han visar på en betydligt större beredskap i Finland att diskutera alternativ än i Sverige. I bakgrunden finns måhända också att en av 1930-talets dyrköpta erfarenheter var att det föreligger en ödesgemenskap mellan demokrati och social trygghet. Många medborgare förefaller trots allt att ha en större beredskap att investera i social trygghet och solidaritet – också om det innebär höga skatter – än i bevakningssektorn och fängelsebyggande. Anderssons bidrag belyser den roll som gruppintressen spelar i diskussionen, men i grunden den fråga som också varit en av filantropins och barnarbetshusens kärnfrågor: bör man få mat utan arbete och vad är slutligen arbete?

Vid planeringen av detta nummer har den jubilerande Helsingfors fruntimmersförening varit initiativtagare och samarbetspartner. Redaktionen har haft glädjen att se fil.dr A l e x a n d r a R a m s a y medverka som gästredaktör för numret.

Max Engman

“Slut icke cirkeln, öppna den!”

Zacharias Topelius som pedagog

NILS ERIK FORSGÅRD

I ett brev till sin goda väninna Emilie Björkstén skrev Zacharias Topelius i mars 1893: “Min goda Emilie, det är ett framsteg vi söka, ett nytt, som är bättre än det gamla, bättre än vår tid och alla tider: det är den nya människan, född och fullbordad för Guds rike. Alla mina studier och all min livserfarenhet ha utmynnat i det resultat, att den nya människan är på samma gång individens och världshistoriens slutmål”.¹

Den i *Bibeln* etablerade idén om tillblivelsen av en ny människa, en ny jord och ett nytt liv,² formar ett genomgående och centralt tema i Zacharias Topelius livs- och historiefilosofi. På olika sätt, och ur olika angreppsvinklar, förfäktade Topelius i såväl sin vetenskapliga som i sin skönlitterära produktion en världshistorisk utvecklingsgång där människan ställdes i utvecklingens centrum, och där denna utveckling i slutändan skulle leda alla människor fram till ett nytt liv och en bättre ny värld. Föreställningen om tillblivelsen av en ny värld, av en ny och evig människa, är central också i och för den västerländskt-kristna självuppfattningen.³

Den historiefilosofiskt så centrala frågan om tillblivelsen av en ny människa ackompanjerades hos Topelius av förhoppningen om, eller tron på, tillblivelsen också av en ny skola. Sambandet, eller förhållandet, mellan den nya

¹ Brev till Emilie Björkstén, 30.7.1893, Topeliussamlingen, coll 244.95., HUB. Samma tankegång förekommer också i den samma år utgivna *Evangelium för barnen*, i kap.37: ‘Den nya födelsen’.

² I *Johannes Uppenbarelser*, d.v.s. *Nya Testamentets* sista bok, förutspås i det nästista kapitlet, kapitel 21, tillblivelsen av ”En ny himmel och en ny jord”, det Nya Jerusalem. I samma boks kapitel 21, vers 5, heter det: ”Och han som satt på tronen sade: ‘Se, jag gör allting nytt’”. I *Uppenbarelsebokens* 22:a kapitel förutses vidare Kristi snara tillkommelse.

³ Jfr. ex Karl Rahner som i essän ”Das Christentum und der ‘neue Mensch’”, *Schriften zur Theologie*, V (Einsiedeln 1964) s. 159, skrev: ”Das Christentum versteht sich als die Religion der Zukunft, als die Religion des neuen und ewigen Menschen”.

människan och den nya skolan är centralt för förståelsen av Topelius intensiva engagemang i olika utbildningsfrågor. I själva verket bör man konstatera att Topelius i olika sammanhang utvecklade reflektioner i pedagogiska frågor också hade vittsyftande historiefilosofiska utgångspunkter och målsättningar.

Topelius var i många hänseenden en mångsysslare och hans pedagogiska engagemang utsträckte sig särskilt till frågan om kvinnors bildning och uppfostran. Sitt eget intresse för kvinnlig bildning tillskrev Topelius förhållandet att alla hans tre överlevande barn varit flickor, Aina, Toini och Eva.

Topelius tankar kring pedagogiska frågor ingår i en tids- och samhällskontext där en allmän debatt kring skolundervisningens mål och metoder i Finland tagit fart ungefär från mitten av 1800-talet framåt. Fram till den första egentliga skolordningens genomförande år 1843 hade skolfrågorna i landet debatterats i generella och allmänpatriotiska ordalag. Från 1870-talet framåt kom den pedagogiska debatten däremot snarast att fokusera på språkpolitiska frågeställningar och kanske särskilt på frågan om de finskspråkiga läroinrättningarnas inriktning och utformning.

Topelius höll sig i skol- och språkfrågan alltid på en mycket principiell nivå. Liksom den förste professorn i pedagogik i Finland, Lars Stenbäck, betonade Topelius alltid skolans betydelse som personlighetsutvecklare. Denna djupgående och alltomfattande personlighetsutveckling skulle enligt såväl Stenbäck som Topelius verka både som mål och som medel för skolundervisningen. Tanken om personlighetsutvecklingen tog sikte på Gud och Guds rike, men underströk och betonade även nationens och fosterlandets berättigande som direkt mål för personlighetsutvecklingen.⁴ Topelius debatterade i olika sammanhang också intensivt skolundervisningens själva innehåll, målsättningar och metoder, utifrån en övergripande kristet-religiös världsbild. Topelius tankar i frågan om de klassiska språken ligger därtill helt i linje med vad som åtminstone senare kommit att betraktas som ett konservativt pedagogiskt åskådningssätt; Topelius förespråkade med betydande envishet latinets bibehållande i landets lyceer.

I den egna samtiden, och från 1860-talet framåt, noterade Topelius själv en motsättning eller brytning mellan vad han kallade två pedagogiska inriktningar, en medeltida katolsk och en modernt human. Den medeltida katolska inriktningen bestod av ett förkastligt "vetandets helgondyrkan", medan

⁴ Håkan Andersson, *Kampen om det förflutna. Studier i historieundervisningens målfrågor i Finland 1843–1917*, (Åbo 1979) s. 42.

den modernt humana pedagogiska inriktningen bestod i uppfattningen att "den lärde stiger tillbaka och människan stiger fram".⁵ Till syvende og sidst, och mot bakgrund av just denna hållning, kan man också säga att Topelius pedagogiska bildningsideal var djupt demokratiskt; klyftan mellan de bildade och den obildade massan skulle raderas ut genom medvetet vidtagna folkbildande raseringsåtgärder. Samma demokratiska ideal färgade också exempelvis Topelius egen psalmdiktning; han vände sig emot en tillskruvad, förfinad och obegripligt dogmatisk psalmkonst som strävade efter att på något sätt monopolisera kristendomen, den kristna bildningen och den kristna läran. Topelius förespråkade istället en enkel och lättbegriplig psalmdiktning som på en och samma gång kunde förstås av en femtonårig ungdom och en mycket gammal gumma.

Man kan utan överdrifter säga att Topelius vigde så gott som hela sitt liv åt folkupplysning, folkbildning och därmed också åtminstone indirekt åt pedagogiska frågor. Redan 1856 publicerades första delen av Topelius illustrerade läsebok för de lägsta läroverken i Finland, betitlad *Naturens bok*. Den andra delen av läseboken publicerades år 1875 under titeln *Boken om vårt land*. *Boken om vårt land* skulle enligt Topelius ursprungliga plan ha getts titeln *Lefnadens bok*, men förseningar, fördröjningar och allmänna omvärderingar gjorde att Topelius stannade vid alternativet *Boken om vårt land*. I själva de namnförslag Topelius tvekade mellan i början av 1870-talet återfinns dock också två fundamentala teoretiska grundpelare i hans pedagogiska engagemang; nämligen dels frågan om den praktiska levnadens betydelse för uppfostran och pedagogik, och dels frågan om landets eller fosterlandskärlekens betydelse för utvecklandet av samma aspekter.

Här bör man genast och inledningsvis konstatera att Topelius ju också hade omfattande insikter i pedagogikens olika praktiska aspekter. 1852, som 34-åring, utnämndes han till en tjänst som lektor i historia vid gymnasiet i Vasa i Österbotten. Av olika orsaker kom Topelius dock aldrig att tillträda denna tjänst. Istället stannade han kvar i Helsingfors och utnämndes där år 1854 till extraordinarie professor i Finlands historia vid Kejsarliga Alexanders-universitetet. Till professorstjänsten, som sedermera omvandlades till en fast anställning, hörde också en betydande undervisningsskyldighet. Topelius efterlämnade handskrivna föreläsningar i historia och geografi, från en tidsperiod

⁵ Z. Topelius, 'Lifsfrågor och språkfrågor', *Tidskrift utgifven af Pedagogiska Föreningen i Finland (TPFF)* 2/1867, s. 95.

på närmare tjuugo år, finns för den intresserade bevarade och tillgängliga i Helsingfors universitetsbiblioteks Topeliussamling.

Vid sidan om den professorsbefattning Topelius innehade vid Kejsrerliga Alexanders-universitetet från 1850-tal till 1870-tal bör man också notera att hans engagemang i djurskyddsfrågor bar på en klart pedagogisk dimension. Topelius var den drivande kraften bakom djurskyddsidéns officiella etablerande i Finland i början av 1870-talet. I sitt pedagogiskt motiverade författarskap, i sagor, dikter och noveller, hade Topelius redan från 1850-talet framåt sysselsatt sig med och betonat människans nära förhållande till den omgivande naturen. I maj 1870 ("sångfåglarnes och ungdomens årstid"⁶) var Topelius också den drivande kraften bakom grundandet av de så kallade Majföreningarna i Finland. Idén bakom Majföreningarna var direkt uppfostrande, såttillvida att Topelius genom etablerandet av ett institutionaliserat skydd för småfåglar också eftersträvade en ny "uppfostringslära"⁷ och en "rörelse i sedlig riktning bland den uppvoxande ungdomen".⁸ I Topelius ögon formulerade de vuxnas engagemang i djurskyddsfrågor ingenting mindre än en bildnings- och uppfostringsprocess.

Topelius tog under en lång tidsperiod också mycket aktivt del i Pedagogiska föreningens möten och sammankomster i Helsingfors. Pedagogiska föreningen i Finland hade grundats våren 1864 som en direkt följd av det första allmänna skolläromöte som hållits i Tavastehus i juni 1863. Under en tidsperiod på fjorton år, eller mellan åren 1865 och 1879, tillhörde Topelius också redaktionsrådet för *Tidskrift utgifven af Pedagogiska föreningen i Finland (TPFF)*. I denna tidskrift bidrog Topelius mellan åren 1866 och 1894 med ett betydande antal artiklar i centrala pedagogiska frågor. 1870 valdes Topelius också till ledamot i den statliga fruntimmersskolans i Helsingfors skoloråd. Skolan hade grundats 1844 och var den första statliga flickskolan i Norden.⁹

Topelius skriftliga inlägg i olika aktuella pedagogiska frågeställningar var ofta kontroversiella eller lätt radikala, och bemöttes också av kritik i Pedagogiska föreningens egen tidskrift. Överhuvudtaget kan man säga att Topelius åsikter och syn på pedagogiken i flera hänseenden var radikala och moderna.

⁶ Topelius föredrag 'Majföreningarna i Finland', coll 244.117, HUB.

⁷ Z. Topelius, 'Majföreningarna', *Vi och de värlösa*, (Stockholm 1898) s. 45.

⁸ Topelius föredrag 'Majföreningarna i Finland', coll 244.117, HUB.

⁹ Alexandra Ramsay, *Huvudstadens hjärta. Filantropi och social förändring i Helsingfors – två fruntimmersföreningar 1884–1865*, (Helsingfors 1993) s. 64f.

Bland annat fäste han redan på 1860- och 1870-talen i sina artiklar stor uppmärksamhet vid elevernas behov av rekreation, vid de sanitära omständigheterna, skolutrymmenas utformning samt kanske först och främst vid skolans förhållande till hemmet. Man kunde säga att just skolans förhållande till hemmet formulerar en av de centrala frågeställningarna i Topelius teoretiska reflektioner kring pedagogiska frågor.

För att förstå Topelius syn på uppfostran och pedagogik måste man dock backa en aning och betrakta också Topelius syn på barnen och framför allt på uppfostran av barnet. Topelius tankar i pedagogiska frågor kan inte förstås utan en förförståelse av hans syn också på barnets uppfostran. Topelius ägnade en stor del av sitt skriftställereri åt texter och sagor riktade till barn, och det var just i barnen som Topelius anade en återglans av och såg ett konkret förbud om ett kommande Guds rike på jorden. I barnets oskuldsfulla tillvaro anade Topelius med andra ord ett återsken av det eftersträvade hela, – det ”hela” som i vuxenvärlden, i en tillvaro präglad av ”reflexionens djupa splittning och syndafall”, för alltid gått förlorat.¹⁰ I Topelius världsbild karakteriserades också den nya människan av att allt mänskligt styckeverk i henne gått förlorat till förmån för enhet och helhet.

I flera sammanhang, inte endast i den skönlitterära produktionen, berörde Topelius uppfostran av barnet som varande av central betydelse både för den enskilde individens och den enskilda nationens väl och ve. I den postumt utgivna meditationsboken *Blad ur min tänkebok* (1898) tillägnade han ’Barnet’ ett eget kapitel, och budskapet i detta kapitel är karakteristiskt för såväl Topelius romantiskt-idealiska livssyn som för hela hans historiefilosofi. I texten om ’Barnet’ jämförs barndomen med ålderdomen, början med slutet. Barnets värld saknar vuxenlivets klyfta mellan natur och ande; allt är, och allt är enhet. Reflexionen inträder tidigt i ett barns liv, och denna oundvikliga reflexion är enligt Topelius i och för sig inte att beklaga. Däremot bör man enligt författaren kraftigt motarbeta alla försök att tidigarelägga reflexionens inträde i barnets liv. För Topelius handlade uppfostran av barnen inte om att sänka sig till barnets nivå, utan istället alltså om att höja sig till barnets nivå, till helhetens nivå. Topelius skrev:

¹⁰ Jfr. brev till Leonard Laurén, 9.12.1873, coll 244.81, HUB. Se också *Evangelium för barnen, Samlade skrifter 1907* (1893), s. 54ff, där Topelius betitlade ett kapitel ’Gud vill hafva oss hela’. Han omskrev där frågan om det ”hela” till en fråga om att tjäna eller inte tjäna Herren Jesus Kristus. Ingen kan tjäna mer än en Herre, menade Topelius, eftersom Herren inte vill ha människans halva hjärta, utan hennes hela hjärta.

Zacharias Topelius med sitt barnbarnsbarn på Nybergs veranda. För Topelius representerade barnen en återglans av den nya, "hela" människan och Guds kommande rike på jorden. (Museiverket).

Jag föreställer mig barndomen ungefär som spegelklodet i våra trädgårdar; lifvet kastar sten efter sten derpå och lyckas slutligen söndra bit efter bit; men hvarför påskynda denna oundvikliga förstöringsprocess? Spegeln skall nog mulna af sig sjelf genom tidens åverkan, men så länge den är klar, innebära dess illusioner icke blott mera skönhet, utan ock mera sanning, än skärfvorna af en verld i spillror.¹¹

¹¹ Brev till J.C. von Hofsten, 11.6.1881, coll 244.79, HUB.

Man kan kanske säga att Topelius syn på barnens uppfostran i smått motsvaras av hans syn på nationens uppfostran i stort. För precis som ifråga om den nationella bildningen skulle i barnet inpräntas kärlek "till en stor fader i himmelen och ett litet Jesusbarn på jorden". Från denna önskvärda allmänna utveckling skulle så småningom den kristna försoningsläran, där begrepp som fel och förlåtelse är centrala, också utvecklas.¹²

För att förstå Topelius engagemang i skolfrågor och pedagogiska frågor överhuvudtaget, bör man alltså hålla i minnet denna hans syn på barnets tillvaro som den sanna och riktiga mänskliga tillvaron, som en direkt förutsättning för Guds rikets etablerande på jorden. I Topelius artiklar i pedagogiska frågor kan man därför också särskilt följa en röd tråd, och denna röda tråd förmedlar budskapet att skolans uppgift är att bilda människan i dess helhet eller då kanske som en mångfacetterad enhet. Topelius vände sig kraftigt emot tanken på en ensidig kunskaps- eller förstånds bildning. Tillblivelsen av den nya människan var i Topelius ögon identiskt med utbildandet av den hela och den till alla sina själsförmögenheter jämnt utvecklade människan ("... vetandet är gott, men bättre är den harmoniska utvecklingen af människans alla förmögenheter").¹³

I sina teoretiska reflektioner kring pedagogiska frågor synonymiserade Topelius pedagogiken, eller den mänskliga bildningsprocessen, med vad han kallade en storskola. Denna storskola hade tre klasser: hemmet, skolan och livet. Topelius synonymiserade de tre storheterna hemmet, skolan och livet med småskolan, lycéet och universitetet, där livet alltså var identiskt med universitetet och hemmet identiskt med småskolan. Medan tillvaron i barn-domshemmet och livet som sådant alltid kan avslutas, skrev Topelius, förutsätter skolan alltid ett någonting bakom och ett någonting framför. Människan kommer någonstans ifrån och hon är i skolan också på väg någonstans. Skolan kan alltså enligt Topelius inte vara ett självändamål, ett mål i sig, utan är de facto bara att betrakta som en mellanstation för alla de resande som ännu har långt till destinationsorten.¹⁴

Man kan säga att Topelius pedagogiska grundtanke var djupt organisk. Den förutsatte ett intimt förhållande mellan hemmet, skolan och livet, även om skolan i förhållande till hemmet och i Topelius ögon alltid måste kunna

¹² Brev till K.J.Gummerus, 4.1.1882, coll 244.78, HUB.

¹³ 'Frintimmersskolan 31.5.1883', coll 244.118, HUB.

¹⁴ Z. Topelius, 'Skolans ställning till hemmet och lifvet', *TPTF* 1/1894, s. 29.

fylla en korrektiv och förbättrande funktion. Skolan måste således vara såväl en lärarinna som en uppfostrarinna. Topelius ansåg att hemmet bör svara för en god diet, för sundhet, nattsömn och för att unga människor inte läser för mycket eller för slarvigt.¹⁵ Det som i skolan betraktas som lättja eller kanske brist på fattningsförmåga, kan enligt Topelius i själva verket bottna i en brist på omvårdnad om barnens utveckling i hemmet. Den bästa måttstocken på skolans resultat är enligt Topelius därför heller inte siffror eller vitsord. Enligt Topelius borde varje skola med självaktning istället föra biografiska anteckningar över sina lärjungars öden också efter den avslutade skolgången. Denna typ av statistik skulle vara varje skolas mest värtaliga och informativa meritförteckning.¹⁶

Topelius syn på barnets tillvaro som en den sanna mänskliga tillvaron fick också lätt radikala konsekvenser för hans syn på skolans karaktär och praktiska utformning. Liksom alla barn kräver en myckenhet luft, lek, liv och rörelse, eller varm sol och friska vindar, kräver också den mognande skolungdomen i minst samma utsträckning rekreation och utomhusliv. Följden var att Topelius själva skolideal fanns nedlagt i barnträdgårdstanken. Han ville, mutatis mutandis, helt enkelt tillämpa barnträdgårdsidealet också på och för högre åldersklasser och dessa åldersklassers rekreativa skolgång. Någon plan för vidare eller konkret förverkligande av denna barnträdgårdstanke presterade Topelius aldrig, även om hans logiska utrop eller uppmaning till skolbarnen i just denna levnadens fråga löd: "rören aldrig vid någon bok från den sista Maj till den första September!"¹⁷

Lätt radikal var på sitt eget sätt Topelius också i frågan om den fosterländska aspekten på skolgången. Det är fel, menade Topelius, att i eleven försöka inpränta en uppfattning om vad han i framtiden skall bli; det viktigaste är istället att lära eleven vad han eller hon skall göra. Både pojkar och flickor fordrar en konkret uppfattning om vad fosterlandet är. Topelius förespråkade därför med stor hetta och intensitet allmänna och generella vapenövningar i alla pojkskolor. Vapenövningarna skulle bidra till att på ett konkret och handfast sätt stärka de unga pojknarnas personliga fosterlandskänsla. Pedago-

¹⁵ 'Vid årsexamen i Helsingfors Fruntimmersskola den 30 Maj 1872', coll 244.118, HUB.

¹⁶ 'Vid årsexamen i Helsingfors Fruntimmersskola den 30 Maj 1872', coll 244.118, HUB, Z. Topelius, 'Skolornas morgontimmar', *TPFF* 2/1874, s. 82f, 'Skolans ställning till hemmet och lifvet', *TPFF* 1/1894, s. 30f och 'Lifsfrågor och språkfrågor', *TPFF* 2/1867, s. 104.

¹⁷ Z. Topelius, 'Skolans ställning till hemmet och lifvet', *TPFF* 1/1894, s.32 och 'Den lärda skolan gentemot opinionerna', *TPFF* 2/1866, s. 101.

Enligt Topelius var alla barn i behov av mycket frisk luft, lek, liv och rörelse. Han menade att barnträdgårdsidealet borde tillämpas också på de högre åldersklassernas skolgång. "Rören aldrig vid någon bok från den sista Maj till den första September!", uppmanade han skolbarnen. Sörnäs folkbarnträdgård, numera Ebeneser. (Museiverket).

gen Topelius förkastade således rent generellt den teoretiska kunskapen och den teoretiska lärdomen såsom varande betydelselösa luftslott. Ingen människa, menade Topelius, kan förstå innebörden i begreppet fosterlandskärlek utan att med vapen i hand först ha lärt sig försvara landet och därmed också att försvara den abstrakta fosterlandskänslan. Frågan om vapenövningarna uppfattade Topelius dels som en teoretisk fråga, men dels också som en direkt överlevnadsfråga för Finland; den dag när det mäktiga Ryssland uppställer en vad han kallade stående "nationalbeväring", borde Finland genast följa efter.¹⁸

Medan pojkarna i sin skola skulle lära sig konkreta vapenövningar lade Topelius uppgiften att lära ut den teoretiska och emotionella fosterlandskänslan på flickorna och flickskolorna, alltså helt enkelt åt de blivande möd-

¹⁸ Z. Topelius, 'Skolan och fäderneslandet', *TPPF* 6/1867, s. 358ff.

rarna. Men också flickorna skulle utbildas till att bli personligt förtrogna med landet och folket. Medan pojkmarnas plikter enligt Topelius stod närmare fäderneslandet, stod flickornas plikter närmare mänskligheten. Denna kvinnans position närmare mänskligheten skulle för flickskolornas del ta sig uttryck i ett införande av sjukvård och barnvård som centrala ämnen.¹⁹

Topelius återkom till liknande tankegångar tiotalet år senare när frågan om kvinnans rätt att njuta medicinsk utbildning debatterades i Kejslerliga Alexanders-universitetets konsistorium. I sitt inlägg konstaterade Topelius att erfarenheten visat att det vore önskvärt med kvinnliga läkare för behandling av särskilda "fruntimmers- och barnsjukdomar", och att man därför borde öppna medicinska fakultetens dörrar också för kvinnor. I samma inlägg underströk han också rent principiellt kvinnans rätt till vetande och utbildning åt alla håll, "... der icke hennes kön lägger verkliga hinder i vägen ..."²⁰

När Emma Irene Åström som första kvinna och kvinnlig student promove-rats till magister vid Kejslerliga Alexanders-universitetet våren 1882 sände Topelius en hyllningsdikt till promotionsmiddagen på Hesperia. Dikten het-te 'Lagerns första kvinna'. I Sverige, där kvinnorna med vissa inskränkningar fått studierätt på 1870-talet, satt några år senare August Strindberg och me-diterade över kvinnans ställning i Finland. Med dyster ironi och karakteris-tiskt slagfärdiga formuleringar skrev Strindberg i ett brev till vännen Gustaf af Geijerstam:

Akra dig för finnarne! De lefva ännu efter 1772 års regeringsform och Gamla landslagen tror jag. Der har du afköning i grandios skala och Topelius håller verstal för flickor som tagit en skiten kandidatexamen.²¹

Topelius sysselsatte sig på många plan och i många olika sammanhang med frågan om kvinnans rättigheter och förpliktelser. Från år 1889 härstammar också en dikt som heter just 'Kvinnans rätt'. I denna dikt fortsatte Topelius sin redan flera decennier tidigare påbörjade principiella kamp för kvinnlig bildning och överlag då kvinnliga rättigheter. Budskapet i dikten är dock aningen tvetydigt; Topelius vill inte bilda eller ha några aggressiva kvinno-sakskvinnor, utan snarare kvinnor som med hjälp av sin naturliga läggning

¹⁹ *SOF*, 6, 1867, *TPFF*, s.362f, 'Lifsfrågor och språkfrågor', *TPFF* 2/1867, s. 105.

²⁰ "Till Consistorium den 10 april 1878", coll 244.115, HUB.

²¹ Strindbergs brev till Gustaf af Geijerstam, i *August Strindbergs brev 6* (utg. Torsten Ek-lund), (Stockholm, 1958) s. 137, jfr. också Matti Klinge et al., *Kejslerliga Alexanders universitetet*, (Helsingfors 1989) s. 647f.

för välgörenhet och tröst, skall uppfostra barnen och vägleda mannen i dennes sorgesamma kamp på jorden:

Din rätt, o Kvinna? Hvarför gå till rätta?
Kom, huld som förr, att våra sorger lätta,
men träd med klarnad blick i lifvet in,
och då är halfva mänskligheten din!²²

Idén i dikten 'Kvinnans rätt' är sålunda att kvinnan har och skall ha samma rätt till bildning som mannen, men att den bildning hon anammar inte bör avvika från en förhållandevis traditionell syn på kvinnan som ljusbringare, vårdare och samarit. Topelius uppfattning var att kvinnans "skönaste äretitlar" är ett ädelt hjärta, att vara en trogen maka och en god mor.²³ En direkt avskräckande och personifierad antites till denna sin syn på kvinnan presenterade Topelius i sin sista stora roman, den stora tankesyntesen *Planeternas skyddslingar*. Romanen utspelar sig under 1600-talet och rör sig i kretsarna kring drottning Kristinas hov. På flera sätt kan man säga att Topelius såg drottning Kristina som ett i historiskt perspektiv kvinnligt problembarn. Det grundläggande problemet med den av vetenskapen och lärdomen fascinerade Kristina såg Topelius i förhållandet att hon förlorat sin Gud, eftersom en kvinna utan religion var en själ utan sammanhang, eller en dimma som ständigt byter form och saknar fäste såväl på jorden som i himmelen.

I *Planeternas skyddslingar* förekommer kvinnor i olika skepnader. I romanens fattiga men intelligenta judeflicka Hagar, och i hennes kungliga motsvarighet drottning Kristina, tecknade Topelius ett djupt moraliserande skönlitterärt porträtt av en kvinnosyn han i *Blad ur min tänkebok* (1898) tiotalet år senare också skulle sammanfatta. Otivelaktligen är det så att *Planeternas skyddslingar* utgör ett starkt ställningstagande för den kvinnliga bildningens höjande. Men minst lika betydelsefullt är att Topelius i romanen också höjer ett varningens finger för den kvinnobildning som söker lösgöra sig från tron och religionen. Topelius betraktade en kvinna utan tro som en självmotsägelse. En man utan tro, menade författaren, är i sig någonting; han roterar kring sig själv och är visserligen i detta roterande också han en våg utan strand. Men, mannen har trots allt alltid sina ändligen mål; han har någonting så länge dessa ändligen mål bara hålls vid liv. Detta gäller dock inte för kvinnan.

²² Z. Topelius, 'Kvinnans rätt', *Samlade skrifter*, Sång 4, 1905, s. 125.

²³ 'Helsingfors Fruntimmersskola, 15 Juni 1880', coll 244.118, HUB.

En kvinna må vara hur intelligent och omdömesklar som helst; hennes livskärna finns inte i tankeskärpan, eftersom hennes "bestämmande motiv" finns invuxna i det omedelbara och reflektionslösa som också utgör trons innersta väsen. I *Blad ur min tänkebok* skrev Topelius sålunda om den kvinnliga bildningen:

Undertryck denna lifsgrund [det reflektionslösa och obetingat hängivna], lär henne bygga på den kritiska tanken, och hon är icke qvinna mer, hon är en bastard af kritik och känsla, reflexion och passion, vacklande mellan båda och utsatt för bådas förvillelser.²⁴

Hagar och Kristina i *Planeternas skyddslingar* är två personifierade representanter för de kvinnliga bastarder av tanke och känsla som Topelius med övertygelse förkastade. Hagar blir dock i romanen den stora segrarinnan. Det är hon som i slutet bekänner sig till den kristna tron, och det är också om henne som läsaren i romanens slutkapitel får veta att hon övergått i en tjänst som sjuksköterska vid ett hospital. Vad man i citatet här ovan också ser är att Topelius kvinnosyn kommer mycket nära hans syn på barnen. Också för barnen innebär den kritiska tanken och reflektionen ett sönderslagande och ett störande av den ursprunglighet och helhet som barnet i dess upphöjda ursprungliga tillstånd representerar. Inte utan orsak menade Topelius att djurskyddstanken som ett korrektiv mot den förhatliga mänskliga egoismen framförallt skulle etableras hos kvinnorna och barnen. Topelius uppfattning var att kvinnan och barnet är de tacksammaste av sanningfält när man ger sig ut för att förädla ett folk.²⁵

Trots att Topelius med emfas underströk förhållandet att kvinnor bör njuta samma rättigheter till utbildning som män, ifall de bara kan och vill, menade han samtidigt att det vore fel att jämställa de kvinnliga läroverken med de manliga. Topelius menade att den unga flickans "blomstringstid" inte bör tillbringas vid boken, utan att flickor bör avsluta skolan tidigare än pojkar, att flickan mer än pojken "bör tillhöra sin mor i hemmet", och att hon tidigare än han bör kunna glädja sig åt livets vår. Till allt detta tillade Topelius att den flicka eller kvinna som vill utbilda sig till praktiska yrken bör beredas möjlighet därtill, liksom för naturliga möjligheter till högre vetenskaplig utbildning.²⁶ Flickors eller kvinnors bildning var också enligt Topelius på ett annat

²⁴ Z. Topelius, 'Tro och vetande', *Blad ur min tänkebok*, 1899(1898), s. 9.

²⁵ 'Djurskyddsföreningen 31 Maj 1892', coll 244.108, s. 9, HUB.

²⁶ 'Fruentimmersskolan 31.5.1883', coll 244.118, HUB.

sätt än för pojkar knuten till själva de omständigheter under vilka denna bildning inhämtades. I ett utlåtande skrivet i samband med planläggningen av ett nytt hus för Fruntimmersskolan i Helsingfors i början av 1880-talet skrev Topelius:

Den unga flickan är mer än gossen bunden vid skolans närmaste omgifning. Hon kan icke ströfva, som han, kring gator och parker; hon tillbringar största delen af sin skönaste ungdom, från 9:de till 18:de året (och seminaristen än längre) under skolans omedelbara inflytande, som lika mäktigt inverkar på hennes intellektuella, moraliska och fysiska utveckling. Det är otänkbart, att låta dessa generationer af nya qvinnor, under en så lång och bestämmande period af deras lefnad, andas latrinernas luft och afstängas från nästan hvarje stråle af sol. Detta hus skall företrädesvis uppfostra den bildade qvinnan i Finland och genom henne sprida ädla tänkesätt, upplysning och behag i familjekretsarne. Dess yttre och inre måste motsvara denna bestämmelse: – enkelt, såsom det höfves vårt land, allvarligt, såsom det höfves en uppfostran för lifvet, men dermed förenande dessa intryck af behag, som utbilda qvinnan, samt detta berättigade mått af frihet och glädje, som utgör ungdomens lifsluft. Dertill behöfvas sol, grönska, fri utsigt, fri rörelse och frisk, lifvande luft. Utan dessa vilkor uppfostras endas drifplantor, och dem kan vårt land umbära.²⁷

Topelius vitt skilda tankar i pedagogiska frågor hade också mera långtgående och mer vittsyftande historiefilosofiska implikationer. Enligt Topelius uppfattning rör sig världshistorien framåt i form av en spiralrörelse. Topelius tog alltså avstånd från den klassiska framstegstanke som säger att utvecklingen är lineär och horisontell. Samtidigt tog han naturligtvis också avstånd från den antika historiesyn som såg historien framskrida i ett ständigt upprepande, eller i cirklar. Istället applicerade Topelius på sitt tänkande en vertikal eller uppåtgående spiraltanke som sinnebild för allt historiskt framsteg. Slutmålet, eller slutstationen, skulle vara mänsklighetens uppnående av ett kollektivt gudsmedvetande och mänsklighetens försoning med Gud. Också på denna abstrakta historiefilosofiska nivå kan man hos den kristne tänkaren Topelius återfinna en pedagogisk, eller kollektivt uppfostrande, målsättning.

Tanken om världshistoriens rörelse som en spiral överfördes nämligen också på ett mera praktiskt plan i Topelius tänkande. I en artikel i *Tidskrift utgifven af Pedagogiska Föreningen i Finland* år 1894 kan man återfinna ett topelianskt resonemang kring spiralrörelsen applicerad också på frågor om förhållandet mellan hem och skola. I artikeln gjorde Topelius åtskillnad mellan den

²⁷ 'Betänkande, med anledning af föreslagen planeskiss till Fruntimmersskolans i Helsingfors nya hus', coll 244.118, HUB.

hedniska och den kristna världsåskådningen. Enligt den hedniska världsåskådningen, som Topelius också kallade den rationalistiska, själviska eller ändliga världsåskådningen, börjar och slutar människans utvecklingsgång "inom menskligheten". I den kristna världsåskådningen däremot, börjar och slutar enligt Topelius samma oändliga utvecklingsgång utom människan, "i en högre totalitet, Gud".²⁸

Här är det naturligt att se tanken om en "inom menskligheten" pågående rörelse som just cirkeln, och därmed idén om en "utom menskligheten" pågående utvecklingsrörelse som liktydig med just spiralen. Samtidigt pågår det inom Topelius eget tänkande en rörelse där hemmet lägger grunden för Guds rike och där skolan alltså är den instans som är till för att fördjupa medvetenheten om samma rike. Den topelianska pedagogiska slutsatsen lyder med konsekvent nödvändighet sålunda:

"Slut icke cirkeln, öppna den!"

²⁸ Z. Topelius, 'Skolans ställning till hemmet och lifvet', *TPFF* 1/1894, s. 32.

Filantropi bland finländarna i Petersburg

MAX ENGMAN

Die Privatwohlthätigkeit ist ein characteristisches und notwendiges Element unserer heutigen Zustände.

S:t Peterburgische Zeitung 1848

De tidiga fruntimmersföreningarna framträdde som ett uttryck för den nya kvinnliga filantropin i Europas städer.¹ De bildade inte nationella förbund, men utövade en i stora drag likartad verksamhet. Föreningarna bestod av kvinnor, men hade ofta manliga funktionärer och rådgivare. Deras filantropiska verksamhet omfattade hembesök hos fattiga, barnhem och skolor. Verksamheten sågs som en utvidgning av kvinnans husmors- och modersroll till samhällsmoderlighet. Den bedrevs i ett nära samarbete med kyrkan och fattigvårdsmyndigheterna och som en form av social kontroll. Den förstärkte samhällshierarkin och de vertikala sociala banden; fruntimmersföreningarna stod på den etablerade patriarkaliska ordningens grund. Verksamheten finansierades ibland med understöd från det allmänna, men till stor del genom egen aktivitet genom insamlingar, lotterier och basarer. Vålgörenheten tog sikte på ”rätta” fattiga, siktade på moralisk förbättring, uppfostran av arbetarkvinnor, barnuppfostran och självhjälp. För fruntimren innebar det filantropiska engagemanget ett vidgat aktivitetsfält.²

¹ Se t.ex. diskussionen i Tyge Krogh, 'Filantropibegrebet mellem næstekærlighed, liberal politik og solidaritet', *Den jyske Historiker* 67 (1994), s. 7–16 Tinne Vammen, 'Ømme punkter – Filantropi og velgørenhed ca. 1780–1930 – et unostalgisk vue', *ibid.*, s. 17–37 o. Anne Løkke, 'Præmierede plejemødre. Den københavnske filantropi og uægte børn i 1800-talet', *ibid.*, s. 39–40.

² Se uppsatser i *Den jyske Historiker* 67 (1994) och M. Taussi Sjöberg & T. Vammen (red.), *På tröskeln till välfärden. Vålgörenhetsformer och arenor i Norden 1800–1930* (Stockholm 1995) samt Ingrid Åberg, 'Revivalism, Philanthropy and Emancipation. Women's Liberation and Organization in the Early Nineteenth Century', *Scandinavian Journal of History* 13 (1988), s. 399–420. Birgitta Jordansson, 'Hur filantropen blir en kvinna. Fattigvård och vålgö-

Rysk miljö

Finska och svenska fruntimmersföreningarna i Petersburg tillkom under 1850-talets andra hälft, i slutet av det skede då "herrschaftsfruarna upptäckte proletariatet" och grundade fruntimmersföreningar i nästan alla städer i Finland: Borgå 1846, Gamlakarleby och Kristinestad 1847, Helsingfors (två föreningar), Åbo och Björneborg 1848, Fredrikshamn 1849, Vasa 1851, Lovisa 1852, Sordavala och Villmanstrand 1853, Uleåborg, Jakobstad och Kuopio 1854 och Jyväskylä 1855. Först var Frauen-Verein i Viborg, som grundades 1835.³

Inspirationen och modellerna för de fruntimmersföreningar som grundades i Finland efter 1846 kom uppenbart från väster, främst från Stockholm och Uppsala; en våg av grundande av fruntimmersföreningar gick över Sverige något tidigare än i Finland.⁴ Det ligger nära till hands att anta att impulser fr. a. från Finland var viktiga för petersburgsfinländarna, men man bör inte helt utesluta impulser från ryskt och tyskt i rikshuvudstaden, även om filantropin spelade en annan roll i den ortodoxa kulturkretsen.

Ortodoxin betraktade givandet av allmosor som uttryck för en personlig fromhet som utövades, inte så mycket som en plikt mottagaren till godo, utan som en moralisk dygd givaren till godo. Som institution spelade den ortodoxa kyrkan en mindre roll inom organiserad filantropi. Från Peter I framåt gjorde kronan i Ryssland – liksom på andra håll – sitt bästa för att stoppa tiggande och införa fattighus. Man försökte bötfälla dem som gav allmosor, men måste i praktiken tolerera att detta fortgick. Efter 1860-talets reformer var fattigvård

renhet under 1800-talet', *SHT* 1992, s. 468–487. Alexandra Ramsay, *Huvudstadens hjärta. Filantropi och social förändring i Helsingfors – två fruntimmersföreningar 1848–1865*, Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk 144 (Helsingfors 1993).

³ Sven-Erik Åström, 'När 1840-talets herrskapsfruar upptäckte proletariatet', *Finsk Tidskrift* 1956, s. 52–63 och med noter 'Kuinka herrasväenrouvat löysivät köyhälistön', *Heikki Wäris ja 15 tohtoria. Juhlakirja Heikki Wäriksen täyttäessä 60 vuotta 25.10.1961* (Porvoo 1961), s. 15–27. Henrik Stenius, *Frivilligt, jämlikt, samfällt. Föreningsväsendets utveckling i Finland fram till 1900-talets början med speciell hänsyn till massorganisationsprincipens genombrott*, SSLF 545 (Helsingfors 1987), s. 165–167. Erkki Kansanaho, *Kirkko Karjalassa* (Lappeenranta 1986), s. 205.

⁴ Åström, 'När 1840-talets herrskapsfruar', s. 55, 57–59. Gunnel Furuland, 'En association i offentlighet och privatsfär. Fruntimmersföreningens bildande i Uppsala 1844–45', *Scandia* 53:1 (1987), s. 99–128. Birgitta Jordansson, "'Goda människor från Göteborg". Fattigvård och välgörenhet under 1800-talet', Taussi Sjöberg & Vammen (red.), *På tröskeln till välfärden*, s. 84–103. Ramsay, s. 99.

en angelägenhet för lokalförvaltningen och stånden. Statliga inrättningar, såsom de vid sekelskiftet flera hundra institutioner som bar Kejsarinnan Marias namn, var närmast en utvidgning av kejsarhusets givmildhet.⁵

Även om en stor del av fattigvården överlämnades åt samhället förhöll regeringen sig åt erhållsamt till privata initiativ. I början av Alexander I:s regeringstid expanderade privat filantropisk verksamhet. År 1802 grundades Filantropiska Sällskapet (från 1816 Kejsarliga Filantropiska Sällskapet) och motsvarande sammanslutningar på andra håll, men efter Napoleonkrigen började kejsaren betrakta försök att etablera kontakt med de fattiga som ett första steg till konspirationer mot regeringen. Samma inställning präglade Nikolaj I:s regeringstid och efter revolutionerna 1848 skärptes kontrollen ytterligare; för grundande av filantropiska sällskap krävdes kejsarens godkännande. Den på många håll komplicerade relationen mellan privat och offentligt var speciellt svår i Ryssland, vilket bl.a. kom till synes i det i huvudsak misslyckade försöket i slutet av 1800-talet att införa det s.k. Eberfeld-systemet, som byggde på decentraliserade insatser av frivilliga inom en kommunal ram.⁶

De tidigaste filantropiska sällskapen i Ryssland hade till övervägande del manliga medlemmar, även om t.ex. Kejsarliga Filantropiska Sällskapet snart införde damutskott och damavdelningar. Filantropisk verksamhet började under 1800-talet ses som en uppgift för hustrur till högt uppsatta ämbetsmän. Under Alexander II:s regeringstid fanns det minst 33 välgörenhetssammanslutningar med antingen enbart kvinnor som medlemmar eller med kvinnlig majoritet – detta uteslöt inte manliga funktionärer. På 1850- och 1860-talen åtnjöt kvinnliga filantropiska insatser under en tid stöd både av regeringen och av dess liberala och radikala kritiker, också av skribenter som Nikolaj Nekrasov och Nikolaj Tjernysjevskij. Radikalerna tenderade, liksom Dostojevskij, att heroisera dekabrishustrurnas humanitära insatser i Sibirien, som tedde sig som en sekulariserad version av traditionella religiösa ideal om kvinnlig självuppoffring.⁷

⁵ Joseph L. Wiczyński, 'Philanthropy and Charity in Russia from Early Times to 1861', *The Modern Encyclopedia of Russian and Soviet History*, s. 163–170 o. Adele Lindenmeyr 'Philanthropy and Welfare in the Russian Empire, 1861–1917', *ibid.*, s. 170–178.

⁶ Wiczyński, s. 166–168. Adele Lindenmeyr, 'A Russian Experiment in Voluntarism: The Municipal Guardianship of the Poor, 1894–1914', *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 30 (1982), s. 429–451.

⁷ Adele Lindenmeyr, 'Public Life, Private Virtues: Women in Russian Charity, 1762–1914', *Signs* 18:3 (1993), s. 563–570.

Ryska gifta kvinnor hade möjlighet att donera medel eller grunda religiösa gemenskaper som ägnade sig åt välgörenhet. Över två hundra sådana grundades mellan mitten av 1800-talet och 1917; de motsvarade katolska religiösa ordnar eller diakonin inom den lutherska inre missionen. Ett särdrag inom välgörenheten i Ryssland var koncentrationen på utbildning, särskilt för kvinnor, och en strävan att göra kvinnor självförsörjande snarare än att skola dem till mödrar och hushållerskor.⁸

Finlands näst största proletära stad

1840-talet var en period då pauperism, fattigdom definierad som ett bestående tillstånd oberoende av tillfälliga konjunktioner och individens sedlighet, blev ett begrepp också i det lantliga Finland. Där förenade fruntimmersföreningarna "filantropiska ideal från stora världen med patriotiska från det egna landet", men i metropolen Petersburg tillkom ytterligare faktorer.

Petersburg var under 1800-talet en av "Finlands största städer"; kring 1840 bodde det ungefär lika många finländare i Petersburg som i Helsingfors och Åbo. Ännu kring 1880 var petersburgsfinländarna något fler än invånarna i Åbo. Denna "stad" (1–3% av Petersburgs totalbefolkning) hade dock en befolkningssammansättning som skilde sig markant från städerna i Finland. Helsingfors folkmängd var 1880 nästan dubbelt större än antalet petersburgsfinländare, men bland de senare fanns dubbelt fler sysselsatta inom hantverk och industri. Den finländska befolkningen var i extrem grad koncentrerad till vissa näringsgrenar, männen till hantverk och industri (82% 1869), kvinnorna till samma sektor (27%), men framför allt till tjänstesektorn (61%). Bland finländarna fanns få företagare och mästare; de utgjorde en arbetarbefolkning som placerade sig mellan stadsbefolkningens lägsta skikt, småborgare och bönder.¹⁰

De lutherska inflyttarna anslöt sig till den finska församlingen, S:t Maria, eller till den svenska, S:t Katarina. Den proletära karaktären var särskilt markerad inom den finska församlingen, medan den svenska, där fyra femtedelar av medlemmarna var från Finland, hade en större andel ståndspersoner, företagare, mästare och ingenjörer. Som tidningen *Inkeri* konstaterade var finska

⁸ Lindén meyr, 'Public Life, Private Virtues', s. 565–586.

⁹ Åström, 'När 1840-talets herskapsfruar', s. 62.

¹⁰ Max Engman, *S:t Petersburg och Finland. Migration och influens 1703–1917*, Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk 130 (Helsingfors 1983), s. 299–314, 388–392.

församlingen ”den folkrikaste av de härvarande lutherska församlingarna och kanske mer än de andra i behov av barmhärtighetsinrättningar”.¹¹

Omdömet gällde inte de ofta välmående hantverkarmästarna, utan Petersburgs finländska arbetarklass och ”undre värld”. Till stadens verkstäder och fabriker fördes en mängd lärlingar från Finland under förhållanden som samtiden kallade ”barnexport”. En stor del av barnen avled vid unga år, vilket fick de finländska myndigheterna att ingripa med bestämmelser om minimi-ålder, förmyndares tillstånd, skriftliga kontrakt och skyldighet att anmäla sig till församlingarna. Frågan var särskilt aktuell på 1840- och 1850-talen. Kvinnor från Finland var väl företrädde bland stadens prostituerade; såväl Uno Cygnaeus som passexpeditionen chef uppgav i mitten av seklet att flickor från Finland råkade i ”lastens hålor”. Tiggare från Finland var åter så vanliga att myndigheterna ingrep med en serie förbud och genom att bevilja passexpeditionen anslag för sociala utgifter. I mitten av seklet insändes årligen ett hundratal personer anklagade för bettlande till passexpeditionen. År 1860 uppgav finska församlingens kyrkoherde att det fanns ”en otrolig mängd finska tiggare” i staden och att detta inte bara var författningsstridigt utan också ”på sätt och vis för landet förnärmande”.¹²

Barnarbetet, tiggeriet och prostitutionen bland finländarna i Petersburg för tankarna till förhållandena i Västeuropas metropoler snarare än till Finland. Den sociala misären bland finländarna utgjorde den negativa sidan av Finlands närhet till en av Europas storstäder. Här fanns incitament för filantropiska insatser när en humanitär sensibilitet utvecklats; i Petersburg fanns ett proletariat att upptäcka när fruarna var redo för det och när förhållandena möjliggjorde insatser.

Finska församlingens fruntimmersförening

Initiativet till ”Föreningen för vårdande af värnlösa flickebarn af finsk härkomst” togs av amiralskan Margaretha Etholén 1855, som ansåg att något

¹¹ *Inkeri* 27.1.1895. Tidningen utkom i Petersburg 1884–1917 och kan betecknas som kyrklig och finsksinnad. M a x E n g m a n, 'Finnar och svenskar i S:t Petersburg', S. Carlsson & N.Å. Nilsson (red.) *Sverige och Petersburg*, Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Konferenser 20 (Stockholm 1989), s. 66–74 o. 'Finns in St. Petersburg', M. Engman (red.), *Ethnic Identity in Urban Europe*, Comparative Studies on Governments and Non-dominant Ethnic Groups in Europe, 1850–1940 VIII (Dartmouth & New York 1992), s. 102–107.

¹² E n g m a n, *S:t Petersburg och Finland*, s. 369–382 o. *Förvaltningen och utvandringen till Ryssland 1809–1917*, Hallintohistoriallisia tutkimuksia 20 (Helsingfors 1995), s. 81–85, 139–140.

borde göras för att "bistå den i så hög grad beklagansvärda och fattiga finska församling i St: Petersburg". Flera förslag diskuterades innan man beslöt sig för "att uppfostra och vårda fader och moderlösa barn". Med bistånd av landsmaninnor insamlades frivilliga gåvor, vilket blev början till föreningen, som i maj hade 17 inskrivna medlemmar. Som särskilt aktiva i inledningsskedet nämns utöver amiralskan Etholén, fru Ernestine Bolin och pastorskan Louise Sirén.¹³ I slutet av 1856 vände sig sex fruntimmer till ministerstatssekreteraren Alexander Armfelt, "Högste Chefen för i Kejsaredömet vistande finska undersåter", och utverkade 300 rbl av passexpeditionens medel med motiveringen att deras initiativ höll på att växa dem över huvudet:

För två år sedan öfverenskommo några i St. Petersburg vistande finska fruntimmer att upp- taga och vårda minderåriga värnlösa flickebarn af finsk härkomst. Afsigten med denna För- ening är att rädda dem från undergång, att påkosta deras underhåll och uppfostran i de spädaste år och att derefter placera dem i tjenst eller lära. Numera har Föreningen gjordt den erfarenhet att antalet af sådana barn är ganska stort. Hvarföre och då hvar barns un- derhåll och uppfostran kosta Föreningen minst 60 Rr Sr om året, Föreningen ej kan påräk- na att genom milda gåfvor kunna bestrida sina utgifter.¹⁴

Fyra år senare återkom föreningen i samma ärende:

En bitter erfarenhet deraf, att ett stort antal yngre barn till Finska föräldrar, som dels aflidit, dels befunno sig på yttersta gränsen af menskligt elände, årligen i denna hufvudstad föllo offer för hunger och sjukdomar, eller ock derigenom leddes till inträde på lasternas bana ...¹⁵

Föreningen ansåg att dess mellankomst ryckt ett stort antal barn undan det yttersta elände, år 1859 hade 22 minderåriga barn blivit "klädde, födde och vårdade". Genom yttersta sparsamhet hade man fått ihop ett kapital om 1000 rbl. Inkomsterna räckte dock inte till eftersom utgifterna årligen upp- gick till 1300 rbl. Föreningen vädjade till ministerstatssekreterarens erkända nit för allt som hade att göra med fosterlandet och anhöll om ett ytterligare årligt anslag om minst 700 rbl. Föreningen nöjde sig inte med att vädja till medkänslan utan framhöll att bidraget egentligen var en skyldighet:

¹³ Amiralskan von Kraemers tal vid 40-årsjubileet, Ratula-arkivet 700, Historiska och litte- raturhistoriska arkivet (HLA), Helsingfors samt *Inkeri* 11.4. o. 2.5.1886, 28.4.1895.

¹⁴ Föreningen t. Armfelt 30.12.1856, Armfelt t. föreningen 11.1.1857, StS 174/1860, RA. Avsikten var att barnen skulle inackorderas hos välkända personer av finsk härkomst.

¹⁵ Föreningen t. Armfelt, odat (inl. i mars) 1860, StS 174/1860, RA.

Föreningen vågar tro, att denna begäran icke saknar stöd af billighet, då just de medel, som till Pass-Expeditionen i berörde afseende ingå, erläggas af härstädes bosatte Finske undersåtare och mähända just af sådana, om hvilkas barn det framdeles blir föreningens åliggande att draga försorg, samt äfven i betraktande rages, att de barn till hvilkas förmån detta anslag begäres, äfven tillhöra Finland och således hafva rätt att derifrån påkalla bröd och uppfostran, antigen sådant räckes dem här eller inom gränssorna af det Finska moderlandet.

Föreningen påpekade slutligen att andra motsvarande välgörenhetsanstalter i Petersburg kunde påräkna bistånd "af sina i välmåga och rikedom lefvande trosförvandter, hvarmed något jemförligt förhållande i afseende å den Finska föreningen aldrig kan inträffa". Föreningen menade alltså att den finska befolkningen i staden var alltför fattig för att någonsin kunna upprätthålla en filantropi på frivillig bas.

Svenska församlingens fruntimmersförening

Finska fruntimmersföreningen grundades för att inrätta en asyl, medan den svenska grundades för att ta hand om en redan existerande asyl. I början av år 1847 grundade pastorskan Charlotta Zandt inom svenska församlingen en flickasyl, "ett enkelt familjelif motsvarande anstalt för barn af finsk härkomst, hvilka antingen voro alldeles värnlösa eller tillhörde familjer, som dels icke voro i stånd att förse sina barn med nödiga kläder, dels också icke tillhöllo dem till ordentlig skolgång". Avsikten var att barnhemmet skulle bereda skyddslingarna ett kostnadsfritt hem där de skulle lära sig "alla i ett borgerligt hus förekommande hushållsgöromål och handarbeten". Till en början emottog asylens även betalande "pensionärer" i mån av utrymme.¹⁶

Några månader efter grundandet uppmärksammades asylens av *S:t Petersburgische Zeitung*, som menade att den hade bara en föregångare i Petersburg, en asyl vid S:t Anne tyska församling. Ett bidrag till en välgörenhetsanstalt kunde

als eine Aktie ansehn, die freilich zunächst keine materiellen Pro ente abwirft – aber doch wohl mehr als solche: die innere Befriedigung und Beruhigung gewährt, für das Wohl der aufwachsenden Generation, also auch für das eigene und das Wohl seiner eigenen Nachkommen mit gesorgt zu haben. Gewiss denjenigen, den nicht die Liebe, die Humanität treibt, sollte die Umsicht, die kluge Erwägung der vorliegenden Verhältnisse treiben, und auf einem höheren Standpunkt fällt am Ende die Liebe mit der Weisheit zusammen.¹⁷

¹⁶ Svenska fruntimmersförenings årsberättelse i prot. 8.1.1861, S:t Katarina församlings arkiv (StK) 658, riksarkivet, Stockholm (SRA), som mfr AB 267, RA. *Herman Kajanus, St Katarina svenska församlings i St Petersburg historie* (Ekenäs 1980), s. 32.

¹⁷ *S:t Peterburgische Zeitung* 73/12.4.1848, s. 293.

Samma år som asylen grundades beviljade HKM ett anslag om 180 rbl silver per år och 1853 beviljades på supplik till storfurstinnan, senare kejsarinnan, Maria Alexandrovna 150 rbl årligen ur HKM:s Finska handkassa. År 1849 fick man tillstånd att ordna lotteri för asylen, dylika hölls sedan regelbundet till 1856 och inbringade årligen c:a 250 rbl.¹⁸ Det förefaller som om pastorskan Zandt skulle ha verkat som en fruntimmersförening i en person.

I slutet av maj 1859 sammanträdde sju av svenska församlingens fruntimmer under överstinnan Aurora Karamzins ordförandeskap. Man beslöt att bilda en fruntimmersförening "för befordrandet af till Församlingen hörande fattiga och värlösa barns vård, underhåll och kristeliga uppfostran". Bakgrunden angavs i föreningens första årsberättelse:

Men alldenstund uppsigten öfver Asylen, anskaffandet af medel för dess underhåll, bokföringen och alla de omsorger för denna inrättnings bästa hvarmed upprätthållandet af densamma var förknippadt, för hvarje år medtogo allt mera tid och krafter, än hvad Fru Kyrkoherdskan Zandt, i anseende till en med åren försvagad helsa, ensam längre kunde uppoffra, samt förvaltningen af inrättningen sålunda för henne försvårade uppfyllandet af de pligter, hvilka hon vid inrättningens början, såsom stiftarinna af densamma, med glädje åtog sig, så bildade sig på inbjudning och förslag af Fru kyrkoherdskan Zandt den vid församlingen nu befintliga Fruntimmers-Föreningen, i afsigt att gemensamt med henne och med hvarandra dela ej mindre omsorgen för anstaltens upprätthållande, än och besväret vid förvaltningen af och uppsigten öfver densamma.¹⁹

Föreningen var nära knuten till församlingens förvaltning och hierarki, såsom framgår av bestämmelserna om medlemmarna:

§ 3. Antalet af ledamöter i denna Fruntimmers förening bör åtminstone utgöra fjorton. Tvenne af dem äro, under namn af Protektriser, ständiga i Föreningen: den ena i de Församlings barns intresse, som äro komna ifrån Finland och den andra i deras, som äro Svenska undersåtare. De öfriga tolf ledamöterna i Föreningen inväljas bland Fruarna till KyrkoRådsmedlemmarna i Församlingen.

§ 4. Till Protektriser i Föreningen inbjudas tvenne aktade och ansedda fruntimmer af Församlingens gemenskap, hvilkas samhälls ställning motsvarar detta viktiga Christna kall.

Så länge föreningen bestod av fjorton medlemmar utgjorde dessa tillika dess bestyrelse; verksamheten leddes av en på tre år vald direktis och vicedirektis.

¹⁸ Årsberättelse 1860 i prot. 8.1.1861, StK 658, SRA. StS 17/1847, RA.

¹⁹ Årsberättelse 1860 i prot. 8.1.1861, prot. 20.5.1859, StK 658, SRA. K a j a n u s, s. 32. Om "magnatfilantropen" Aurora Karamzin som grundade flera barnhem, se Ingrid Qvarnström, *Ett legendomspunnet liv. Aurore Karamsin och hennes samtid* (Helsingfors 1937), s. 190, 269–270, 283, 289, 313.

En av ledamöterna, som kunde vara direktisen eller vicedirektisen, utsågs för tre år att föra räkenskaperna. I fråga om förvaltningen förlitade man sig i övrigt på manlig hjälp: med kyrkopatronens samtycke skulle en manlig församlingsmedlem utses till sekreterare för att föra protokoll och huvudbok samt månatligen kontrollera räkningar. Han skulle vidare avge en noggrann årsberättelse till kyrkopatronen samt en summarisk berättelse för utdelning inom församlingen. Till denna post utsågs kontrollören vid passexpeditionen Carl Grönlund. Med undantag av protektriserna förpliktade medlemmarna sig att turvis under en månad två gånger i veckan besöka asylen för att övervaka kosthållning, ordning och renlighet samt asylföreståndarinnans omsorg om barnen.

Enligt det stadgeutkast som framlades av pastorskans Zandt stod föreningen under församlingens kyrkopatronns högsta uppsikt och dess ändamål var att förestå asylen och utackordera barn. Föreningen eftersträvade dock en självständig juridisk existens och vände sig till kyrkopatronen Alexander Armfelt och anhöll om att föreningen fick ställa sig under hans uppsikt och om hans medverkan till att stadgarna stadfästes.²⁰ Stadgarna råkade i motvind i inrikesministeriet, eftersom lagen krävde att alla välgörenhetsinrättningar skulle ha säkra inkomster. Ministeriet hade omarbetat stadgarna och Armfelt beredde föreningen möjlighet att yttra sig över detta "projekt". Fruarna beslöt att tillsvidare låta stadfästelsen bero.²¹

Problemen sammanhängde med regeringens misstänksamhet mot privata filantropiska initiativ. Den kom till synes bl.a. i samband med Sällskapet för att besöka de fattiga i Petersburg, som grundades 1846 för att koordinera den privata filantropin i huvudstaden. Medlemmarna var skyldiga att göra hembesök hos och bistå fattiga. Sällskapet fick snart stöd av många prominenta medlemmar av huvudstadens elit, men väckte misstro hos bl.a. kejsaren själv, som var alarmerad över rapporter om att sällskapet sammanställt en förteckning över 8000 fattiga. År 1848 inleddes en undersökning av sällskapets verksamhet och det underordnades det statskontrollerade Kejsarliga Filantropiska Sällskapet. Samtidigt beslöt kejsaren att filantropiska sällskap härefter

²⁰ Stadgar § 2, StK 658, SRA. Karamzin r. Armfelt 20.5.1859, StS 172/1860, RA.

²¹ Armfelt r. Zandt 23.4.1860, StS 172/1860, RA. Prot. 11.5.1860, StK 658, SRA. Hösten 1861 öppnade sig möjligheter till stadfästelse sedan "en i Kyrkohuset bosatt, vid Ministerium för Inrikes Ärenderna anställd Tjensteman benäget lofvat befärja sakens framgång", prot. 1.10.1861, StK 658, SRA. *K a j a n u s* uppger (s. 32) att stadgarna godkändes av inrikesministeriet.

endast fick grundas med ministerkommitténs tillstånd och kejsarlig stadfästelse. Även om inställningen i viss mån ändrades efter Alexander II:s troninträde – 1862 och 1869 stadgades att filantropiska sammanslutningar fick grundas med inriksministerns tillstånd – var kontrollen fortfarande mycket strikt.²²

För religiösa minoriteter gav gällande lagstiftning dock en möjlighet att grunda välgörenhetsinrättningar i samband med deras gudstjänstlokaler. I stöd av detta stadgande kunde svenska församlingens fruntimmer inleda verksamhet i enlighet med stadgeförslaget. Det ändrades dock så att protektriserna tillika blev honorärdirektriser för ett halvår i gången, medan förvaltningen handhades av en arbetande direktris och en vicedirektris. Till protektriser och honorärdirektriser utsågs svenska sändebudets hustru Mathilda Wedel-Jarlsberg, som skulle verka det första halvåret, och Aurora Karamzin; pastorskans Zandt blev arbetande direktris och kassör.²³

Pastor Zandt försökte 1860 på föreningens vägnar utverka ytterligare medel för asyl. Han påpekade att det anslag kejsaren 1847 beviljat för underhåll av tio värnlösa och fattiga finska barn och som använts för den asyl han inrättat vid församlingen numera var otillräckligt ”i anseende till såväl förändrade tidsförhållanden som ock mängden af värnlösa barn, hvilka söka skydd i nämnde inrättning”.²⁴

Passexpeditionens chef uppgav att antalet värnlösa barn av finsk härkomst var i starkt stigande och föreslog att båda fruntimmersföreningarna skulle få 1000 rbl i året ”med vilkor likväl att dessa föreningar skulle skyldigkännas att till vård och uppfostran, Katharina församling utom sin Asyl, äfven upptaga värnlösa gossar och framför allt sådana barn, hvilka hos Pass Expeditionen söka skydd och af Expeditionen till dem anvisas”. HKM beviljade medlen på dessa villkor.²⁵

Härmed hade medel säkrats för barn från Finland – också svenska försam-

²² Wiczynski, s. 168. Lindenmeyr, 'Philanthropy and Welfare', s. 173–174, 'Public Life, Private Virtues', s. 577 o. *Voluntary Associations and the Russian Autocracy: The Case of Private Charity*, Carl Beck Papers in Russian and East European Studies 807 (Pittsburgh 1990), s. 7–10.

²³ Lindenmeyr, 'Philanthropy and Welfare', s. 175. Prot. 11.5.1860, StK 658, SRA.

²⁴ G.F. Zandt t. W. Steven 11.3.1860, brevidarium, StK 658, SRA. Kyrkoherden framhävde sin insats, sannolikt för att han var den juridiskt ansvarige, men framhöll att föreningen skulle ta över.

²⁵ Armfelt t. FPE 24.3. o. 19.5.1860, t. fruntimmersföreningen 19.5.1860, Stewen t. Armfelt 23.3.1860, StS174/1860.

lingens asyl var ursprungligen avsedd för finländska barn. Med hänvisning till det stora antalet värnlösa barn till svenska undersåtar utverkade svenska fruntimmersföreningen ytterligare av församlingens kyrkoråd ett anslag om 100 rbl silver årligen ur den s.k. Lembkeska fonden som stod under kyrkorådets förvaltning. Anslaget ställdes till föreningens disposition för "vård af värnlösa och vanvårdade svenska och norska flickebarn". Svenska regeringen beslöt för att säkra svenska undersåtars rättigheter att för 1860 bevilja ett engångsanslag om 100 rbl, men att inte binda sig vid ett löfte om årligt bidrag.²⁶

Fruntimmersföreningens räkenskaper uppvisade i december 1860 en betydande behållning och föreningen beslöt att placera den som ett reservkapital för asylen. Föreningen var inställd på att utvidga verksamheten och anhöll i februari 1862 att församlingens byggnadskommitté vid ombyggnaden av församlingens kyrka och kyrkohus skulle beakta att asylen var alltför trång och obekväm och inte rymde så många barn som föreningens tillgångar skulle medge. Man hoppades på rum för minst 30 barn. När föreningen i slutet av 1862 fick ta del av ritningarna fann den emellertid den projekterade lokalen "högst obekväm och olämplig", bl.a. med tanke på barnens handarbeten.²⁷

Fruntimmersföreningens befogenheter utökades våren 1861 på ett betydande sätt då församlingens ekonomikommitté överlämnade till föreningen att fördela församlingens understöd för fattiga barns uppfostran samt för fattiga och orkeslösa kvinnor. Erfarenheterna av denna verksamhet motiverade föreningen att utvidga verksamheten:

att med deltagande och hjälpsamhet omfatta den stora mängd af ålderstigna och bräckliga kvinnor i församlingen, hvilka i anscende til deras höga ålder och sjuklighet icke mera äro arbetsföra samt således ur stånd att förtjena sitt nödortfuga uppehälle.²⁸

²⁶ Wedel-Jarlsberg t. StK:s kyrkoråd 11.5.1860, brevidarium, prot. 2.10.1860, StK 658, SRA. Svenska regeringens anslag överfördes 1863 på stat och utgick därefter oförändrat till revolutionen, även om UD 1901 och efter unionsupplösningen övervägde att dra in eller minska det. Svenska sändebudet ansåg dock 1901 att anslaget var iögonenfallande "obetydligt" eftersom det inte räckte för att underhålla ens ett enda av de fyra svenska barn som vårdades i flickasylen, korrespondens i Svenska beskickningens i Petersburg arkiv (SvB/P) 9 D 35, SRA.

²⁷ Prot. 8.1.1861, 4.2. o. 4.11.1862, Alexandra Wikman t. byggnadskommittén 24.2.1862, brevidarium 2/1862, StK 568, SRA. Föreningen avgav också efter en lång beredning ett förslag till ordnandet av handarbetsundervisningen i församlingens skola, prot. 2.4.7.5., 1.10. o. 5.11.1861, fruntimmersföreningen till skolrådet, Wikman & Brandenburg t. skolrådet 29.11.1861, brevidarium 2 o. 4/1861, StK 568, SRA.

²⁸ Prot. 1.10.1861 samt 2.4. o. 7.5.1861, StK 568, SRA.

Föreningen inkvarterade fyra av de mest nödställda i ett fattighus och utverkade senare en lokal i kyrkhuset. Den rymde tolv fattighjon och föreningen anhöll därför om tilläggsmedel för att kunna inhysa ytterligare sex. De tolv kvinnor som vistades i fattighuset i november 1862 var mellan 55 och 77 år gamla (i medeltal 64).²⁹

Fruentimmersföreningen var aktiv på många fronter då den plötsligt upphörde i november 1862. Orsakerna är inte helt klara, kyrkoherde Kajanus uppgav efter sekelskiftet att orsaken var ett "inom föreningen uppkommet missförstånd". Föreningen hade problem med såväl ledningen som medlemsbasen. Av de sju grundande medlemmarna fanns fyra inte kvar då föreningen inledde sin verksamhet. En femte, Aurora Karamzin, vistades mycket på annan ort. I december 1860 skulle hon ha övertagit posten som honorärdirektis, men var bortrest, varför friherrinnan Wedel-Jarlsberg fortsatte; hon avled dock hösten 1861.³⁰

Föreningen måste i maj 1861 konstatera att uppslutningen minskat kraftigt på grund av sjukdomsfall och frånvaro från Petersburg. Man beslöt därför på pastorskan Zandts förslag att inbjuda fyra fruar till suppleanter. Dessa meddelade dock att de "af särskilta skäl icke ansett sig kunna emottaga" förtroendet och i stället inkallades två andra, som omedelbart fick överta de följande månadernas övervakning av asylens. Man beslöt att inkalla flera suppleanter och övergick till endast tre möten i året, vid vilka alla ledamöter och suppleanter "borde infinna sig för att öfverenskomma om dejourerandet i Asylen". I början av 1862 återkom krisstämningarna; man avförde två medlemmar p.g.a. bortflyttning och sjukdom. Tre som "under sednare tider mindre ofta besökt Föreningens sammanträden" tillfrågades om huruvida de önskade fortsätta, men gav nekande svar. Efter endast två och ett halvt års verksamhet hade en stor del av de ursprungliga medlemmarna fallit bort. Det förefaller som om fruarna Wikman och Zandt bar upp verksamheten.³¹

När föreningen i november 1862 ändrade sin mötesdag avgick sekreteraren, kontrollören Grönlund, med hänvisning till att han var upptagen av

²⁹ Årsberättelse 1861, i prot. 6.5.1862, Aurora Karamzin t. kyrkorådet 3.10.1861, Wikman t. ekonomiska kommittén 4.12.1861, brevdarium 3 o. 5/1861, Wikman t. Armfelt 13.1.1862, brevdarium 1/1862, prot. 7.1., 4.2., 4.11.1862, StK 568, SRA. Kajanus, s. 33.

³⁰ Prot. 4.12.1860, StK 568, SRA. Kajanus, s. 32.

³¹ Prot. 7.5., 1.10. o. 3.12.1861, 7.1., 4.2., 4.3.1862, årsberättelse 1861, i prot. 6.5.1862, StK 568, SRA.

tjänsteåligganden.³² Föreningens verksamhet upphörde abrupt efter detta sammanträde, men det är osannolikt att Grönlunds avgång var orsaken. Mötets visserligen osignerade protokoll tyder på att man avsåg att fortsätta: man utsåg dejourer för asylens fram t.o.m. februari 1863 och beslöt att träffa kyrkohusarkitekten för att diskutera asylens utrymmen.

Filantropi inom svenska församlingen

När fruntimmersföreningen upphörde fick pastorskan Zandt åter ta hand om både asylens och fattighuset. Hon ledde asylens fram till 1881. När kyrkorådet år 1866 ville fastslå antalet barn i asylens ansågs det oskäligt att rådet, som endast bidrog med 75 rbl, blande sig i pastorskans sätt att leda asylens:

Så mycket mindre borde sådant kunna ske just i detta ögonblick då Föreståndarinnan för asylens med egna medel bekostat densamma totala ombyggnad, hvilken belöper sig till mer än 2000 Rubel, samt lyckats trygga Asylens framtid genom frivilliga gåfvor, hvilka Kyrkorådet troligen aldrig kunnat hopsamla.³³

”Fattighuset” hyste 1872 23 kvinnor; inkomsterna bestod av 1000 rbl av församlingen och 276 rbl som donationer. Pensionärer underhölls på olika personers bekostnad: HM Kejsaren (2), HKM tronföljaren (2), svenska ministern Björnstjerna (3), Mme Karamzin (1) samt fem andra personer en var.³⁴

Från 1887 övertogs ledningen av asylens av kyrkoherdeparet Kajanus, som grundade en välgörenhetsförening 1901; asylens ägde bestånd till revolutionen. Helt utan organiserad kvinnlig filantropi var församlingen inte eftersom pastorskan Karvanen 1884 grundade en fruntimmerssyförening, vars målsättning ursprungligen var att sy kläder åt fattiga barn i skolåldern, senare även åt äldre medellösa församlingsmedlemmar. Vid sekelskiftet hade församlingen utöver flickasylens, en gossasyl grundad på privat initiativ 1897, samt ett gum- och gubbhem. Gubbhemmet inrättades 1896 som en svensk avdelning av Evangeliska föreningens ålderdomshem. Ålderdomshemmen och gossasylens flyttades 1905 till Valkeasaari.³⁵

³² Prot. 4.11.1862, SrK 568, SRA.

³³ Odat. o. osign. [Zandt?] skrivelse, Armfeltiska arkivet IIb 24, RA.

³⁴ Compte rendu 1872 av Charlotte Zandt, Armfeltiska arkivet IIb 24, RA. Svensk-norska ministern Björnstjerna donerade 1871 4000 rbl för asylens; avkastningen skulle användas för att underhålla barn till svenska eller norska undersåtar, beskickningen r. UD 28.1.1901, SvB/P 9 D 35, SRA.

³⁵ Kajanus, s. 33, 47, 51, 54, 59, 70–71. Kajanus utredning 18.1.1901, SvB/P 9 D 35, SRA.

Skandinaviska och finska välgörenhetsföreningar

Skandinaviska Föreningen uppstod 1877 sedan man några år samlats till jul "på hemländskt vis". Föreningens första ordförande var Ludvig Nobel. Föreningen hade från början nästan enbart sällskapliga syften, men registrerades 1879 som Skandinaviska Välgörenhetsföreningen. Den utdelade understöd åt hjälpbehövande – dessa blev så många att man snart uteslöt finländare. Försök att samla medel genom föredrag och en syförening misslyckades, men på 1890-talet började man gå in för hembesök av föreningens damer och fasta understöd. År 1895 inrättades en kvinnoasyl med plats för 12 äldre kvinnor; föreningen understödde svenska församlingens gossasyl. Åren 1906–1907 uppstod stridigheter i föreningen, varvid finländarna berövades sin rösträtt, vilket ledde till grundandet av en Nordisk förening 1907 och en Svensk förening 1910. De flesta finländarna sökte sig till Nordiska föreningen, som också bedrev välgörenhet bland behövande av "nordisk härkomst, särskilt finnar".³⁶

Åren 1867–1872 fanns en Finsk hantverkarklubb, som upplöstes i splittning. Delningen av församlingen i två stridande partier kan ha bidragit till att det dröjde ända till 1882 innan en ny förening tillkom. Den växte fram ur en syförening inom finska församlingen och var uttryckligen avsedd som en finsk-nationell förening för samvaro och kultur. Den konstituerades och fick sina stadgar godkända som Finska välgörenhetsföreningen, "Pietarin Suomalainen hyväatekewäisyys-seura".³⁷

Välgörenhetsföreningen, som hade både manliga och kvinnliga medlemmar, grundades under stora förhoppningar, men vann aldrig det breda stöd som grundarna räknade med. Medlemskåren bestod främst av lägre tjänstemän, lärare och hantverkarmästare; år 1888 hade föreningen knappt femtio medlemmar. Det var exceptionellt få, men 1895 klagade föreningen över bristande intresse trots att den borde vara "brännpunkten" för finnarnas liv i Petersburg.³⁸ Däremot var föreningen en viktig arrangör av fester, danser, föredrag och andra publika tillfällen bland petersburgsfinländarna. Dessa upp-

³⁶ K a j a n u s, s. 48, 74–77, 79. B e n g t J a n g f e l t, 'Skandinaver, nordbor och svenskar i S:t Petersburg', M. Engman (red.), *Väst möter öst. Norden och Ryssland genom tiderna* (Stockholm 1996), s. 178–192.

³⁷ M a x E n g m a n, manuskript om föreningslivet bland petersburgsfinländarna o. 'Suomalaisyttö Pietarissa – fiktio ja todellisuus', *Kalevalaseuran vuosikirja* 62 (1982), s. 263, 272–273. Det ursprungliga stadgeurkastet talade om en "bildnings- och välgörenhetsförening".

³⁸ *Inkeri* 28.10.1888, 1.12.1895.

Syföreningar registrerades i allmänhet inte som självständiga föreningar, men gjorde både som inofficiella grupper och som bakgrundskrafter viktiga insatser inom filantropin, bl.a. inom svenska och finska föreningar i Petersburg. Syförening i Helsingfors i början av 1900-talet (Museiverkets historiska bildarkiv).

tog en stor del av föreningens energi. Den ägnade sig åt filantropi, bl.a. genom att samla in pengar för finska församlingens fattiga barn och asyler, men dess välgörenhet hade en annan inriktning än fruntimmersföreningarnas. Man beslöt att göra hembesök hos fattiga, men verksamheten fick aldrig någon större omfattning. I enlighet med den ursprungliga inriktningen på finsknationell bildning samlade föreningen in medel bl.a. för kyrkans orgelskuld, för ett aldrig förverkligat finskt lyceum i Petersburg, för fattiga studenter och elevers utbildning i Petersburg eller Finland m.m.

Filantropi och språk

Finska församlingens Damförening, Suomalainen Naisyhdistys, grundades vintern 1884–1885 av prostinnan Hilda Relander, som också var föreningens ordförande till 1890. Initiativet bottnade åtminstone till en del i språkfrågan. I föreningens första årsberättelse konstaterades att fruntimmersföre-

Fin
upf
dan

nin
me

De
prå
de
de
set
en

3
till
lun
vuc
går

**Suomalainen
Hyväntekeväisyys Seura**
toimittuna

Ystävyyt

Ruoppomielijien Aikakauslehti
(Wladimirskaja katu N:o 12)
Keskiviikkona 22 p. Toukokuuta 1889.

Ohjelma:

I. Laulu:

1. Laulu	U. Siira.
2. Kanta	S. Lahti.
3. Runo	H. Lahti.
4. Runo	G. W. Seppälä.
5. Runo	H. M. Seppälä.
6. Runo	H. M. Seppälä.
7. Runo	G. W. Seppälä.
8. Runo	H. M. Seppälä.
9. Runo	H. M. Seppälä.
10. Runo	H. M. Seppälä.
11. Runo	H. M. Seppälä.
12. Runo	H. M. Seppälä.
13. Runo	H. M. Seppälä.
14. Runo	H. M. Seppälä.
15. Runo	H. M. Seppälä.

II.

„**Seuran viikot**“.

Kokoukset ja muut asiat.

Suomalainen seurue.

III.

Toukokuu.

Pöytäkirja: 1 r. 50 loppu, 1 r. ja
60 loppu, on luettava seura H. Seppälän
kirjastoosasta ja muuttamista
osista.

Kokous kello 8¹/₂ illan.
Toukokuu päättyy kello 2 yöllä.

*Finska välgörenhetsföreningens soaré i april 1889
upptog ett mångsidigt program med sång, teater och
dans (Inkeri 21.4.1889).*

ningen sedan fyrtio år upprätthöll en flickasyl, men att endast få församlings-
medlemmar kunde ta del i dess verksamhet:

Mutta kun warsin harwat seurakuntalaisistamme oliwat tilaisuudessa ottaa priutin ylläpi-
toon ja hoitoon osaa ja luotettiin siihen, ett'eiwähän suinkaan omat Suomalaiset naiset
kieltäisi osanottoaan senkaltaiselta Yhtiöltä, jonka jäsenet pääasiallisesti olisimat kansallisia,
niin 10 p. Lokak. 1884 kokontuiwat asiaa harrastawat henkilöt pappilaa keskustelemaan
tästä tärkeästä asiasta.³⁹

Den klara syftningen på fruntimmersföreningens aristokratiskt och svenskt
präglade medlemskår bemöttes dock i en kommentar, som konstaterade att
det visserligen var ovanligt att en filantropisk förenings årsberättelse kritisera-
des offentligt, men att det var ännu ovanligare att en sådan innehöll anklagel-
ser som man inte ens försökte leda i bevis. Beträffande fruntimmersförening-
en konstaterade skribenten att den skött sin uppgift väl:

³⁹ *Inkeri* 11.4.1886. Övers: "Men eftersom ytterst få av våra församlingsmedlemmar var i
tillfälle att ta del i upprätthållandet och skötseln av prijuten och man förlitade sig på att inga-
lunda skulle egna finska kvinnor vägra att medverka i en sådan förening, vars medlemmar i hu-
vudsak vore nationella, samlades den 10 oktober 1884 för saken intresserade personer i präst-
gården för att dryfta denna viktiga fråga." Prijut = fristad, asyl.

Edelleen syytetään R.-Yhdistystä jokseenkin selwin sanoin siitä, ettei se ole kansallinen! Useat Yhdistyksen jäsenistä eiwät tosin kuulu suomalaisen seurakuntaan, waan owat kuitenkin Suomen kansalaisia ja siis siinä suhteessa k a n s a l l i s i a. Kansallisuudesta puhuessaan kertomus siis meidän ymmärtääksemme tarkoittaa kielikysymystä. Sitä on tosin Suomessa käytetty sekä sopiwaan että sopimattomaan aikaan keppihewosena, waan että se myöskin tulisi kysymyksen hywäätekwäisyyden rauhallisella alalla, wieläpä täällä rajan toisella puolella, se on jotakin uutta. Tietääksemme owat kaikki R.-Yhdistyksen holhokit – luwultaan satoja – olleet Suomen seurakuntalaisten lapsia, jos jorkut holhojista puhekieleenään käyttäwät muuta kuin suomen kieltä, sen ei luulisi olewan pätewänä synnä uuden ”Yhtiön” perustamiseen.⁴⁰

Skribenten påpekade att damföreningen inte var nationellare än att dess namn var ”Qvinno-Bolag” på ren svenska. Den nya föreningen betonade emellertid också i fortsättningen sin nationella karaktär och att den åtnjöt den finska menighetens och församlingsmedlemmarnas förtroende. Den var en kanal för människokärlek inom församlingen och tjänade på detta sätt den finska allmänheten. Man betonade att verksamheten inte byggde på fasta inkomster eller statsunderstöd – vilket fruntimmersföreningen åtnjöt – utan bedrevs helt med egna frivilliga krafter.⁴¹

År 1888 anordnade fruntimmersföreningen en svenskspråkig soaré för sin flickasyl. *Inkeri* påpekade att ändamålet var så gott och behovet så stort att man inte borde göra språkfråga av saken.⁴² Medan *Inkeri* alltså uppmanade publiken att stöda en av fruntimmersföreningen ordnad svenskspråkig soaré kritiserade signaturen ”En icke svensk” Damföreningen för att inte vara tillräckligt finsksinnad och för att splittra den finländska befolkningen i Petersburg genom att ordna en svensk soaré. Om avsikten var att samla medel utifrån, varför då inte som tidigare anordna en tvåspråkig soaré? Skribenten

⁴⁰ Sign. ”-s-k-n.”, *Inkeri* 2.5.1886. Övers: ”Ytterligare anklagas F.-föreningen i rätt klara ordalag för att den inte är nationell! Flera av Föreningens medlemmar hör visserligen inte till finska församlingen, men är i alla fall finska medborgare och alltså i denna mening n a t i o n e l l a. När berättelsen talar om nationalitet avser den alltså vad vi kan förstå språkfrågan. Den har visserligen vid lämpliga och olämpliga tillfällen använts som kapphäst i Finland, men att den också skulle komma ifråga på filantropins fridfulla fält, till yttermera visso här på andra sidan gränsen, det är något nytt. Veterligen har F.-föreningens alla skyddslingar – till ett antal av flera hundra – varit barn till medlemmar av finska församlingen, ifall några av dem som tar hand om barnen använder ett annat språk än finska som talspråk, skulle man inte tro att detta vore ett giltigt skäl för att grunda ett nytt ’Bolag’”.

⁴¹ *Inkeri* 10.3.1889, 27.3.1892, 26.2.1893, 27.1.1895.

⁴² *Inkeri* 25.3.1888.

hade fått uppfattningen att föreningen väntade enbart svensktalande "fin" publik och vädrade sociala fördomar:

Älkää wiskatko riitakapulaa Pietarin Suomalaisen wäestön keskuuteen, osoittamalla, että ainoastaan "ruotsalainen" on fiiniä ja suomalainen jotakin raakaa. Täällä on tähän asti eletty hywässä sowussa. Suomalaisia juhlia, suomalaisia iltoja ja iltamia on täällä ollut jo ennen kuin Naisyhtiö oli olemassakaan. Ja aina ne owat olleet meille kaikille yhteisiä, eiwätkä suomalaiset herrassäätyiset ole wielä häwenneet ottaa niihin osaa. Mistä on sitte "Suomen Naisyhtiö" saanut nyt sen käsityksen, että ei muka suomalainen iltama sowi herraswäelle? Semmoinen katsantokanta saattaa kyllä olla kotonaan jossakin Suomen sopukassa, mutta täällä se ei menesty.⁴³

Skribenten påpekade att svenskarna i Petersburg var tillräckligt många för att upprätthålla sin svenskhet genom att ordna sådana soaréer de önskade och avslutade med mottot att varje kyrka borde ta hand om sina egna fattiga.

Denna synpunkt delades emellertid inte av *Inkeris* redaktion, som gjorde sitt bästa för att stöda båda föreningarnas filantropiska arbete. I samband med fruntimmerföreningens basar 1892 påpekade tidningen, att det fanns betydligt flera nödlidande barn än asylens kunde ta emot, men att bidragen från finska församlingens medlemmar hade minskat kraftigt på grund av den nya föreningens barnhem. Det var naturligt att församlingsmedlemmarna stödde den yngre asylens, som inte fick understöd ur allmänna medel, men de borde därför inte vända sig ifrån den gamla föreningen, som också tog hand om församlingens värnlösa:

Tämän lisäksi tulee meidän huomata, että useat Rouwaswäen yhdistyksen jäsenistä eiwät kuulu ensinkään meidän seurakuntaamme. Jos nyt he, meidän orwoillemme enemmän wieraat, owat näin ottaneet asian sydämmellensä, kuinka paljo suuremmalla syyllä eikö meidän tulisi sitä tehdä...⁴⁴

⁴³ *Inkeri* 24.3.1889. Övers: "Så inte split bland Petersburgs finska befolkning genom att demonstrera, att endast "svenskt" är fint och finskt något ociviliserat. Här har vi hittills levt i god sämja. Finska fester, finska aftnar och soaréer har ordnats här redan före Damföreningens ens fanns. Och de har alltid varit gemensamma för oss alla, och medlemmar av det finska herrskapsståndet har hittills inte skämts för att delta. Hur har "Finska" Damföreningen nu fått för sig, att en finsk soaré kantänka inte lämpar sig för herrskap? En sådan uppfattning kan kanske vara på sin plats i någon avkrok i Finland, men här har den ingen framtid."

⁴⁴ *Inkeri* 7.2.1892, 14.2.1892, även 17.2.1895. Övers: "Dessutom bör vi betänka, att flera av Fruntimmersföreningens medlemmar överhuvudtaget inte hör till vår församling. Om de nu, såsom mera främmande för våra värnlösa, slutit saken till sitt hjärta, med hur mycket större skäl borde vi då inte göra det." *Inkeri* 4.2.1894 menade inför en basar 1894 att församlingens värnlösa genom föreningen fick hjälp "också från de kretsar, som kanske annars vore stängda för oss".

Finska damföreningen

Pastorskan Relander sammankallade "Suomen seurakunnan Nais-Yhtiö, jonka harrastus on sekä henkisen että aineellisen kurjuuden poistaminen seurakunnastamme" till dess första offentliga möte i december 1884.⁴⁵ Föreningen mötte emellertid svårigheter att legalisera sin verksamhet. I sin första årsberättelse hävdade den att såväl Finska välgörenhetsföreningen som kyrkorådet nekat föreningen rätt att verka under deras namn och beskydd. Samma skribent som kritiserade föreningens sätt att utnyttja språkfrågan hävdade att den klandrat Välgörenhetsföreningens verksamhet och krävt att få använda dess namn och medel. När detta inte omedelbart accepterades återtog föreningen "förnärad" sin ansökan. I sin ansökan till kyrkorådet krävde föreningen åter att få disponera över församlingens medel för fattigvård.⁴⁶

Det förefaller alltså som om den nygrundade föreningen, övertygad om sin kompetens och kanske även om kyrkoherde Relanders stöd, krävt för mycket av existerande organisationer. För att få igång verksamheten måste man gå in för ett motsvarande arrangemang som i de tyska församlingarna; föreningen verkade på kyrkoherdens ansvar. Den hade en mycket nära relation till pastorskansliet, eftersom ordföranden normalt var prästhustru, efter Hilda Relander Mathilda Hakkarainen 1890–1893 och på nytt från 1900 samt komministern Felix Relanders hustru, Naina Relander 1893–1899. Föreningen inregistrerades synbarligen aldrig som en fristående förening.⁴⁷

Föreningen tillkom genom ett samarbete mellan kyrkoherdeparet och med en udd mot fruntimmersföreningen, Välgörenhetsföreningen och kyrkorådet. Motsättningarna kvarstod synbarligen till början av 1890-talet, men under Mathilda Hakkarainens ordförandeperiod och senare ordnade Välgörenhetsföreningen flera soaréer till förmån för barnasynen. Damföreningen kom överens med fruntimmersföreningen om en arbetsfördelning.⁴⁸

⁴⁵ *Inkeri* 4.12.1884, Olga Suominens jubileumsföredrag 1910, *Inkeri* 15.4.1910, räknar 8.4.1885 som föreningens grundningsdag, men dagen avser inrättandet av dess asyl, *Inkeri* 15.4.1894. Det är oklart om det finns ett direkt samband mellan föreningen och den samma år grundade Finsk kvinnoförening–Suomalainen Naisyhdistys. Inspiration förefaller sannolik, även om "Nais-Yhtiö" inte såg sig som kvinnoakssammanslutning. Övers: "Finska församlingens Damförening, vars mål är att avlägsna andlig och materiell nöd i församlingen."

⁴⁶ *Inkeri* 11.4.1886, 2.5.1886. En viss motsättning till kyrkorådet kan man spåra i att rådet först efter ett halvt år befriade asylens från hyra, *Inkeri* 11.4.1886.

⁴⁷ *Inkeri* 21.1.1900, 6.5.1904, 15.4.1910.

⁴⁸ *Inkeri* 9.7.1893, för en soaré i Välgörenhetsföreningens namn, t.ex. *Inkeri* 10.1.1897, 24.1.1897.

Föreningen var i början så starkt församlingsanknuten att meddelanden om dess soaréer upplästes i finska kyrkan, men 1893 avskaffades detta med motiveringen att dylika meddelanden inte kunde betraktas som kyrkliga kungörelser. Kyrkorådet beviljade 1890 större utrymmen för asylerna. Ytterligare en "normalisering" under Hakkarainen tid var att föreningen började använda den mera finskt klingande namnformen "Suomalainen Naisyhdistys".⁴⁹

Föreningens motprestation för kyrkoherdens stöd vid grundandet var att den bistod församlingen genom att besöka fattiga och spåra upp hjälpbehövande. Inspektriser utsågs för stadens 13 distrikt, men hjälpen var en droppe i havet:

Pieni ja vähäpätöinen on tähän asti ollut se aineellinen apu, jota Naisyhtiö on woinut antaa, werrattuna siihen kauhistuttawaan, äärettömään köyhyteen, jonka olemme tulleet huomaamaan kaikissa piireissä. Työmme ja waramme ensin pääasiallisesti käänsimme köyhiin äpära- ja orpolapsiin.⁵⁰

Omnämmandet av oäkta barn var en markering eftersom fruntimmersföreningens asyl endast tog emot flickor födda inom äktenskapet. Föreningen uppsökte också fallna kvinnor; sex kvinnor hade placerats i Evangeliska Magdalena-hemmet, där viceordföranden läste Guds ord för dem. För att förhindra att tjänstsökande finska flickor råkade ut för förförare och in på syndens väg satte föreningen upp tryckta varningar. För tretton flickor hade föreningen skaffat arbete eller tjänst.⁵¹

Uppenbarligen hade man tänkt sig att verksamheten skulle vara bredare upplagd än vad som blev fallet. I den första offentliga möteskallelsen talades allmänt om andlig och materiell nöd. Verksamheten för fallna kvinnor upphörde emellertid efter de första åren. Distriktsinspektioner nämns sista gång-

⁴⁹ *Inkeri* 6.9. o. 13.9.1891, 5.11.1893.

⁵⁰ *Inkeri* 11.4.1886. Övers: "Den materiella hjälp som Damföreningen hittills kunnat ge har varit ringa och obetydlig, jämfört med den förskräckande, gränslösa fattigdom, som vi kommit att märka i alla distrikt. Vi riktade först vårt arbete och våra medel till fattiga oäkta och värnlösa barn."

⁵¹ *Inkeri* 11.4.1886, 27.3.1887. Magdalena-hemmet fick också understöd av passexpeditionen, E n g m a n, *Förvaltningen och utvandringen*, s. 170. Oäkta barn var ett problem för filantropin; det rådde ingen tvekan om att de var hjälpbehövande, men frågan var om man genom att ta hand dem uppmuntrade osedlighet, jfr L ø k k e o. R a m s a y, s. 120. De nya reglerna för asylerna 1899 fastslog att de endast fick ta emot barn födda inom äktenskapet.

en 1887. Föreningen gav emellertid tillfälliga eller regelbundna understöd åt nödlidande änkor med många barn och åt sjuka mödrar, som inte kunde ta hand om sina barn.⁵²

Nya regler

År 1899 utfärdade inrikesministeriet nya stadgar för finska församlingens barnasylor. Vålgörenhetsinrättningar skulle stå under offentlig myndighets eller kyrkoråds uppsikt och de nya stadgarna nämnde överhuvudtaget inte föreningarna. Inom församlingen handhades högsta överinseendet av kyrkorådet, som dock hade rätt att anförtro den direkta vården av asylerna åt för rådet "kända personer", som var redovisningsskyldiga inför rådet. Den privata svenska gossasylen övertogs likaså av svenska församlingen.⁵³

Stadgarna fastslog att finska församlingen hade en goss- och en flickasyl, till vilka kunde intas barn under tio års ålder; de skulle vara fattiga, friska, lutherska, helt eller delvis föräldralösa barn födda inom äktenskapet av föräldrar som hört till församlingen minst tre år. Stadgarna uppräknade i stort sett samma inkomster som tidigare, men fastslog att endast kyrkorådet hade rätt att placera medel i aktier eller fast egendom. Församlingen var även skyldig att låta barnen gå i dess skolor. När de lämnade asylerna skulle dessas styrelser sörja för att de fick lämpliga platser. Stadgarna lade stor vikt vid kontroll, kyrkorådet skulle avge en årlig berättelse till stadsprefekten och inrikesministeriet; medel fick användas för andra ändamål än de angivna endast med stadsprefektens tillstånd. Flera punkter underströk att myndigheternas tillstånd krävdes varje gång separat för insamlingar, soaréer och basarer. Trots att kyrkorådet formellt blev huvudman fortsatte verksamheten synbarligen som förut med föreningarna som de "kända personer" till vilka vården av asylerna kunde delegeras.

Medlemmar

De finska och svenska filantropiska föreningarna i Petersburg var relativt många, åtminstone jämfört med den i övrigt begränsade föreningsfloran. De vände sig till delvis olika kretsar. Vålgörenhetsföreningarna rekryterade den skandinaviska respektive finskspråkiga eliten i staden. Den kortlivade svens-

⁵² *Inkeri* 15.4.1894, 14.4.1895.

⁵³ 'Pietarin Suomalaisen P. Marian seurakunnan orpokotien Säännöt', *Inkeri* 10.9.1899. *Kajanus*, s. 56.

ka fruntimmersföreningen rekryterade fr.a. hustrur till män i församlingens högsta skikt.

Finska församlingens fruntimmersförening rekryterade sina medlemmar ur de högsta finländska kretsarna i Petersburg, vilket innebar att en stor del av dess medlemmar var hustrur och döttrar till svenskspråkiga ämbetsmän som tillhörde svenska församlingen; med tiden fick den också medlemmar ur burgnare hantverkarkretsar och finskspråkiga medlemmar ur finska församlingen.⁵⁴

Föreningens första ordförande var amiralskan Etholén, som efterföljdes av fru Bolin, friherrinnorna Natalia Emilia Indrenius och Mary Bruun samt amiralskan Sofia von Kraemer. Mångårig sekreterare var geheimerådinnan Marie Lovisa von Collan, som var medlem i 23 år, och mångårig skattmästare ministerstatssekreteraren Alexander Armfelts dotter Eugenie (gift von Etter), som blev direktionsmedlem 1856 och kassör 1872.⁵⁵

År 1895 firade föreningen sitt 40-årsjubileum med en fest i barnasylen. I sitt tal konstaterade ordföranden, amiralskan von Kraemer att föreningen under sin historia tagit vård om 227 barn, av vilka 17 gossar. Hon hyllade särskilt föreningens äldsta medlem, grevinnan och statsrådinnan von Etter. Hon uppvaktades med en adress författad av Topelius, som upplästes av en av asylflickorna i finsk översättning, varefter barnen skänkte henne mattor som de själva broderat. Sofia von Kraemer harangerades vid kaffet, mjöden och bakverken av doktorinnan Doris Standertskjöld (f. Grigorkov) och uppvaktades med en blomsteruppsättning föreställandet ett ymnighetshorn av S:t Marie församlings kyrkoråd och prästerskap. Till slut proponerade passexpeditionens chef, statsrådet Edvard von Boehm en värskål i mjöd för deras Majestäter och festen avslutades liksom andra finländska fester med "Vårt land" och "Kejsarhymnen".⁵⁶

⁵⁴ Till handlingarna rörande föreningens 40-årsjubileum (Ratula 700, HLA) har fogats en förteckning över 35 fruntimmer; alla var synbarligen inte närvarande, men hade sannolikt varit medlemmar eller åtminstone donatorer. Närmare hälften var adliga, även om alla inte var inskrivna på Finlands riddarhus. Bland de övriga finns bl.a. pastorska Hakkarainen, Edla Nobel och några hantverkarhustrur. Pastorskan Selma Saarinen var kassör 1905.

⁵⁵ Amiralskan von Kraemers tal 1895, Ratula 700, HLA. *Inkeri* 1.5.1884, 12.4.1885.

⁵⁶ Amiralskan von Kraemers tal och *Minne af St. Marie finska Fruntimmersförening i St. Petersburg 1855-1895*, Ratula 700, HLA. *Inkeri* 28.4.1895. Om priset, *Inkeri* 19.5.1895. Asylens föreståndarinna, mamsell Kristina Elisabeth Haake från Hiitola (1825-1897), verkade på sin post från 1867 till sin död, i sammanlagt 31 år. Kokerskan Helena Husu hyllades 1895 för 25 års tjänst; hon fick en penningbelöning som utverkats ur kejsarens handkassa och utökats av

Armollinen Rouva Kreivitär!

Pyhän Marian Suomalaisen Rouvasväen-yhdistyksen neljäntenäkymmenentenä vuotena rohkenemme me köyhät holhokit Yhdistyksen Asyyliassa, joka on suonut meille kodin, lähestyä Teitä, sydän täytettynä kiitollisuudella ja siunauksella.

Me emme muista neljääkymmentä vuotta taapäin; me muistamme vaan surun ja puutteiden vuosia jotka ovat lähellä takanamme. Me olimme kuin ekyneet pikku lintuset ilman oksaa, jolla istua, ilman kotia, ilman hoitoa, ilman turvaa, haipuneina suureen pääkaupunkiin, joka unohii, että me olimme olemassakaan. Armeliaisuus kävi ohitseemme, ojensi meille roponaa, kun näki meidän värisevän vilussa ja kärsivän nälkää, mutta jätti meidät jälleen yhtiä hyljättyiksi kuin ennenkin. Me näimme lapsen silmillä kurjuutta, paheita ja kiusauksia ympärillämme; me uskoimme, että niinhän sen kaiken täytyi ollakin, ja niissä oloissa edelleen eläen olisimme mahdollisesti saattaneet langeta niinkuin näimme monien muiden lankeavan, ja lopettavaa, niinkuin näimme niiden lopettavan – synnissä ja häpeässä.

Silloin tulitte Te, Rouva Kreivitär, ja Teidän kanssanne muita lämminsydämmisiä, jotka Jumala lähetti meidän pelastukseksenne. Me emme tienneet etsiä Teitä, Te se olitte, joka meitä etsitte.

Te annoitte meille kodin ja tämän kodin kanssa kaiken sen, mikä hyljättyille lapsiraukoille täytyi olla kalliinta, onnellisinta – rakkauden ja hoidon, lämpimän ja leivän, kasvatuksen ja esimerkin. Vielä enemmän: Te annoitte meille sen perustuksen, joka ei koskaan petä, Te annoitte meille Jumalan, jonka olimme unohtaneet, tabi jota emme olleet koskaan tunteneetkaan, mutta jonka isällisiin käsiin me nyt voimme laskea ajallisen sekä ijankaikkisen onnemme.

Sentähden saatamme nyt lapsen täydellä luottamuksella kantaa sydämmiemme sisällisimmän kiitoksen Teille ja kaikille niille, jotka ovat pitäneet huolta meidän menestyksestämme. Me tahdomme osoittaa nöyrän kiitollisuutemme koettamalla tulla hyviksi, kunnollisiksi ihmisiksi ja palvelemalla Jumalaamme nöyryydellä siinä asemassa johonka hän meidät asettua.

*Lapsien puolesta**Z. Topelius*

Adressen till grevinnan Eugenie von Etter vid Finska fruntimmersföreningens 40-årsjubileum 1895 hade författats av Topelius och upplästes på finska av en av flickorna i asylen. Topelius' person och finska språket gav en patriotisk anknytning och innehållet uttryckte de centrala tankar på vilka fruntimmersföreningens verksamhet byggde: allmosor var otillräckliga, det gällde för de ledande i samhället att rädda de oskyldiga barnen till kropp och själ, ge dem ett hem och en Gud så att de som fullvuxna ödmjukt skulle tjäna Herren på den plats där han placerade dem. *Minne af St. Marie finska Fruntimmersförening i St. Petersburg 1855–1895*, Ratula-arkivet 700, HLA, adressen även tryckt i *Inkeri* 28.4.1895.

I sitt tackbrev till Topelius (odat. 1895, Topelius arkiv 18, HUB) betonade grevinnan Guds och de andra föreningsmedlemmarnas insatser: ”Jag blyges visserligen öfver att de i tacksägelsen yttrade ord voro rigtrade till mig, min förtjenst för Asylen har varit ringa, jag har ej annat än försökt uppfylla en pligt den hvar och en är skyldig sin nästa och om vi härvarande finska fruntimmer, som alla med lika ömhet deltagit i barnens vård, kunna fröjda oss att inrättningen burit frukt, så få vi i all ödmjukhet tacka vår Herre för den välsignelse Han skänt oss med att styra allt till det bästa.”

Vid sekelskiftet förlorade fruntimmersföreningen flera verkliga trotjänare. År 1901 dog sotaränkan Eva Liius (f. 1840), som sedan mannens död 1897 drivit hans firma och hört till föreningen under en längre tid. År 1904 avgick ordföranden, amiralskan von Kraemer och skattmästaren, statsrådinnan Stråhlman, som båda nyligen blivit änkor och flyttade till Finland. Sofia von Kraemer hade tillhört föreningen sedan grundandet 1855, först tillsammans med sin mor (Emilia Hackman, gift med ledamoten av kommittén för finska ärenden C.E. Cedercreutz), senare som styrelsemedlem och slutligen från 1890 som ordförande. Statsrådinnan Sofia Stråhlman (f. Groundstroem) var gift med tjänstemannen vid ryska statskontoret, A.F. Stråhlman, skattmästare och sekreterare vid svenska församlingens kyrkoråd 1868–1898. Hon blev medlem 1870, styrelsemedlem 1891 och skattmästare 1895.⁵⁷

Finska och svenska fruntimmersföreningen representerade delvis olika kretsar. Endast några kvinnor var medlemmar i båda föreningarna, men det är typiskt att det var kvinnor med män eller fäder vid statssekretariatet och passexpeditionen (Armfelt, von Weissenberg, Hellén) eller med nära anknytning till hovet (Aurora Karamzin). De såg det synbarligen som något av en plikt att delta i båda föreningarnas verksamhet. Finska fruntimmersföreningen kunde i sin krets räkna familjemedlemmar till flera ministerstatssekreterare, ledamöter av kommittén för finska ärenden och chefer för passexpeditionen (Emilie Hellén, Alice von Boehm, Mary Bruun) – familjen stod gemensamt för den offentliga och privatsfären. Mannens tjänsteställning var avgörande, vilket framgår av att engelskan Mary Bruun (f. Henley) var ordförande och ryskorna Nina von Daehn (f. Svatopolk-Mirski) och Alexandrine Procopé (f. Jurjenjev) medlemmar. Om man jämför fruntimmersföreningarnas medlemmar med motsvarande förening i Helsingfors är det några kategorier som i det närmaste saknas, d.v.s. professorer, utövare av fria yrken och köpmän – grupper som hade mycket få företrädare bland petersburgsfinländarna.⁵⁸

Finska damföreningens medlemsantal varierade mellan 111 det första året och 32 år 1908; vid 25-årsjubileet hade den 55 medlemmar. Variationerna

föreningensmedlemmarna. År 1899 avtäckades passexpeditionens läkare, doktor C.B. Standertskjöld för hans långvariga verksamhet som oavlönad läkare för asylen, *Pietarin Lehti* 6.1.1878, *Inkeri* 19.5.1895, 4.4.1897, 30.4.1899, 25.10.1902. Standertskjöld var även läkare vid den klinik som inrättats av kommittén för tiggeriets bekämpande.

⁵⁷ *Inkeri* 28.12.1901, 8. o. 29.10.1904.

⁵⁸ För Helsingfors, se R a m s a y, s. 101–108.

förklarades med den stora rörligheten bland finländarna och de många aktiviteter som storstaden bjöd på. Medlemmarna var huvudsakligen hustrur och döttrar till församlingens präster och lärare samt till företagare, fr.a. hantverkarmästare, och ett mindre antal tjänstemän. De flesta var gifta; år 1903 hade föreningen 46 ständiga och årsmedlemmar, av vilka 38 fruar och 8 frök-
nar.⁵⁹

Medelanskaffning

De kvinnliga filantropiska föreningarnas verksamhet i Petersburg bestod främst av att upprätthålla barnasylor och verksamheten finansierades med en blandning av allmänna och enskilda medel. Svenska församlingens asyls inkomster bestod t.ex. 1870 av anslag från passexpeditionen (1000 rbl), HKM:s finska handkassa (450), svenska regeringen (100), Lembkeska fonden (100), församlingens fattigkassa (75) samt donationer (4367).⁶⁰

År 1860 bestod finska fruntimmersföreningens största inkomstposter av anslag från passexpeditionen (1000 rbl), finska församlingen (100), medlemsavgifter av 46 medlemmar (454) och frivilliga gåvor (385). I början av 1860-talet hade föreningen investerat en del av sitt kapital i rysk-amerikanska bolaget – ordförandens man, amiral A.A. Etholén, var tidigare guvernör i Alaska och styrelsemedlem i bolaget. Föreningens finanser byggde i fortsättningen på samma bas; medlemsavgifterna stod vanligen för endast en knapp tiondedel av samtliga inkomster. Donationerna kunde vissa år nå upp till närmare tusen rbl.⁶¹

Tillfälliga bidrag från kronan eller kejsaren spelade en viktig roll också efter beviljandet av fasta anslag under de första åren. År 1868 uppstod ett underskott i föreningens kassa på grund av oförutsedda utgifter. Eftersom man kunde anta att dess klena tillgångar under året ”mera än vanligt torde komma att anlitas genom ifrån Finland tillfölje af hungersnöden hit strömmande många hjälpbehöfvande” utverkade Armfelt 200 rbl ur kejsarens handkassa. År 1891 anhöll föreningen om ett tillfälligt understöd om 400 rbl ur handkassan för att kunna behålla asylen i dess dåvarande omfång; tillskottet behövdes eftersom föreningen blivit tvungen att inställa ett planerat ”sällskaps-

⁵⁹ *Inkeri* 15. o. 22.4.1910. Medlemsförteckning i *Inkeri* 6.5.1904. Föreningen sammanträdde vanligen i barnhemmet, särskilt till månadsmöten, men också i prästgården, bl.a. till s.k. arbetskvällar (työillat), *Inkeri* 3.5. o. 27.9.1885, 3.1., 5.9. o. 3.10.1886.

⁶⁰ Översikt 1870 av Charlotte Zandt, Armfeltiska arkivet IIb 24, RA.

⁶¹ Årsberättelser 1860 och 1862, Armfeltiska arkivet IIb 24, RA.

Suomenmaalinen Seurakunta
 Suomen Seuran
Suomalaisen Seurakunnan
Yhteispujutila
 Puoleksi
Iltahuwit
Perustettu 19 p. Syyskuuta
 Puoleksi Seuran Puolesta. N:o 19.
 Suomalaisen Seurakunnan.
 Puoleksi Puoleksi.
 I.
1. Puoleksi Puoleksi.
 Puoleksi Puoleksi. Puoleksi.
 Puoleksi Puoleksi.
 II.
2. Puoleksi Puoleksi.
 Puoleksi Puoleksi. Puoleksi.
 Puoleksi Puoleksi. Puoleksi.
 III.
Puoleksi
 Puoleksi Puoleksi Puoleksi.

Finska välgörenhetsföreningen ordnade i april 1886
 en soaré till förmån för finska fruntimmersfö-
 reningens "flickpujuti" (Inkeri 11.4.1886).

spektakel". År 1895 anhöll föreningen åter om ett temporärt understöd ur handkassan. Detta år balanserade bokslutet på 5802 rbl. Största delen av utgifterna gick till barnens underhåll och beklädnad (3354 rbl). HKM beviljade föreningen 100 rbl. De ordinarie understöden från pass expeditionen utökades något, medan församlingen i början av seklet höjde sitt understöd kraftigt: 1700 rbl år 1900 och 1500 år 1903.⁶²

Även om föreningen genom sina goda kontakter till höga ämbetsmän, kunde utverka statsstöd och fick donationer, måste verksamheten till en del finansieras genom fester och basarer. Basarerna avkastade betydande summor, kring tusen rbl vid sekelskiftet. Vid årsmötet 1905 beslöt föreningen att

⁶² Amiraliskan von Kraemers tal, Ratula 700, HLA. Furuhielm t. Armfelt 17.1.1868, Armfelt t. Furuhielm 12.2.1868, StS 272/1868, von Kraemer t. mss 18.4.1891, StS 211/1891, f. 64-65, Årsberättelse av Eugenie von Erter, januari 1895, Munck t. Sophie von Kraemer 8.4.1895, StS 246/1895, f. 71-73, RA. Årsberättelsen även publicerad i *Inkeri* 17.2.1895. Ränntor och avkastning på aktier och obligationer (bokslutet upptar 29 dyliska) gav 1895 hela 1258 rbl. *Inkeri* 9.3.1901, 5.3.1904, *Wiipurin* 28.3.1905. Lotta Relander, 'Den ryska kejsarens finska handkassa', *Virkanyrkii ja muita ballintohistorian tutkimuksia*, Hallintohistoriallisia tutkimuksia 16 (Helsinki 1995), s. 127-172, särsk. 147.

medlemmarna skulle fortsätta insamlingar med listor, vilket 1904 inbringade 869 rbl, men förutskickade att extraordinarie åtgärder såsom basarer skulle krävas.⁶³

År 1886 anordnade fruntimmersföreningen en stor soaré i handelsbetjänternas klubb till förmån för asylens med två skådespel, synbarligen med bistånd av Finska välgörenhetsföreningen. *Inkeri*, som ibland ondgjorde sig över att den finska kolonins överklass höll sig borta från gemensamma företag, konstaterade att salen var nästan full och att man i publiken även såg personer "ur våra högsta kretsar". Fruntimmersföreningens fester och basarer åtnjöt ett stagdat rykte. Andra organisationer bistod också ibland, år 1892 överräckte t.ex. Finska sångföreningen inkomsterna från en kyrkokonsert till förmån för asylens.⁶⁴

Damföreningens finanser byggde till största delen på insamlingar och donationer – år 1900 fick föreningen första gången ett anslag ur allmänna medel, 500 rbl per år i tre år ur handkassan. Under det första året insamlade medlemmarna med listor och kollektböcker 705 rbl och fick 124 rbl som gåvor, medan lotterier och föreläsningar inbringade 550 rbl och medlemsavgifter 351 rbl. Utgifterna bestod enbart av kostnader för asylens. Någon gång kunde föreningen ordna större lotterier, men i huvudsak inflöt pengarna genom medlemmarnas insamlingslistor.⁶⁵

I början av år 1886 började föreningen också samla in medel genom te-soaréer med föredrag, kör- och solosång. År 1889 anordnade föreningen en soaré i kyrkoskolans utrymmen, där man uppförde Topelius' "Var god mot de fattiga", som blev en så stor succé att *Inkeri* uttryckte en förhoppning om flera barnföreställningar, särskilt av Topelius' pjäser. Föreningen var noga med att ha ett enkelt och seriöst program; avsikten var inte att ordna "nöjesaftnar", ty föreningens princip var att uppmuntra allmänhetens barmhärtighet, inte dess nöjeslust.⁶⁶ År 1896 ordnade föreningen en lyckad basar med flera vinster (1150) och större inkomster än någonsin tidigare. Basaren 1898 var

⁶³ *Inkeri* 11.2.1894, 1.12.1895, 20.3.1898, 23.11.1901.

⁶⁴ *Inkeri* 11.4., 25.4. o. 9.5.1886 (en motsvarande fest ordnades 1889 på samma ställe åter med två teaterstycken, 3.2. o. 17.2.1889), 8.5.1892, 14.1.1894, 10.11.1895, 24.11.1895, 31.3.1900, 9.11.1901 samt 17.1., 14.2. o. 7.4.1914.

⁶⁵ *Inkeri* 26.4., 10.5., 17.5. o. 25.10.1885, 3.1. o. 11.4.1886, 21.1.1900, 22.4.1910, 21.10. o. 11.11.1911.

⁶⁶ *Inkeri* 20.2.1886, 10.3. o. 10.11.1889.

mindre inbringande, medan basarer 1904 och 1908 inbringade över tusen rbl; inför 1904 års basar insamlades pengar på arbetsplatser.⁶⁷

Frånsett kritiken vid grundandet kunde Damföreningen räkna på ett fast stöd av *Inkeri*, som t.ex. inför dess första årsfest uppmanade sina läsare att stöda det lilla lotteri som ordnades i samband med festen. Större donationer och andra bidrag lades till föreningens kapital; målsättningen var att göra verksamheten oberoende av ständiga hänvändelser till församlingsmedlemmarna.⁶⁸

Asyler

Den filantropiska verksamheten koncentrerades snart nästan helt till asylerna, som var hem för föräldralösa barn: svenska flickasynen (gr. 1847), finska flickasynen (1855), finska gossasynen (1885) och svenska gossasynen (1897).⁶⁹

Svenska församlingens asyl underhöll 1847–1860, d.v.s. före fruntimmersföreningens grundande, 58 värnlösa och fattiga barn. Fram till 1855 hade den mellan 16 och 21 barn, men därefter minskade antalet något i brist på medel. År 1860 hade asylerna i medeltal 15 barn, men hade under året haft totalt 19, av vilka 11 var finska och 8 svenska undersåtar. De flesta hade intagits under de föregående tre åren, men en flicka hade vistats i asylerna sedan 1849 och två sedan 1852 respektive 1853. Barnen var mellan 8 och 17 år, i medeltal 11 år, och hade vid intagningen varit mellan 6 och 13 år, i medeltal 9 år. Av de 58 barn som uppfostrats i asylerna hade 13 gift sig, 18 ingått i tjänst och 4 flyttat till Finland. Sju barns levnadsöden var obekanta, en hade avlidit och 15 kvarstod i asylerna. I årsberättelsen för 1870 uppräknar Charlotte Zandt sammanlagt 41 flickor, av vilka tre hade vistats i asylerna i tio år.⁷⁰

Finska församlingens flickasyl hade 1860–1874 mellan 20 och 51 skydds-

⁶⁷ *Inkeri* 16.2. o. 8.3.1896, 17.4.1898, 12.11.1904 (pengar insamlades åtminstone vid maskinverkstäderna Atlas och Lessner samt Larinens guldsmedsverkstad), 28.10.1908.

⁶⁸ *Inkeri* 21.3.1886 (lotteriet inbringade omkr. 457 rbl, 4.4.1886), 27.1.1895, 5.2. o. 10.3.1889.

⁶⁹ Barnhem grundades av fruntimmersföreningarna i Helsingfors 1848 respektive 1861, det senare med stöd av bl.a. en donation av Aurora Karamzin, *Ramsey*, s. 111–113. På många håll avsåg asylerna närmast skolor, *Tinne Vammen*, 'Fromhet, filantropi och familism. Grundtvigianer i 1800-talets köpenhamnska asylrörelse', Taussi Sjöberg & Vammen (red.), *På tröskeln till välfärden*, s. 61–83.

⁷⁰ Årsberättelse 1860, i prot. 8.1.1861, StK 568, SRA. Även Zandts översikt med något annorlunda uppgifter i StS 174/1860, översikt 1870 av Charlotte Zandt, Armfeltsska arkivet IIB 24, RA.

lingar per år. År 1862 var hela 25 barn, bland dem också några gossar, utackorderade i Finland, Ingermanland eller Petersburg; tolv hos bönder i Säminge. Vidare hade föreningen förbundet sig att för systrarna Liljebom erlägga läropenningar till fruntimmerskrädderskan Jakovleff. På 1870- och 1880-talen hade asylen mellan 30 och 42 interner, av vilka några utplacerades, i början av 1870-talet fr.a. hos präst- och klockarfamiljer i Ingermanland. Antalet interner i flickasylen varierade kring sekelskiftet mellan 38 och 44. Föreningen beslöt 1905 att helt upphöra med att betala understöd för föräldralösa som vårdades utanför asylen.⁷¹

Damföreningen öppnade sin asyl i finska församlingens skolhus på Viborgska sidan 1885. Huvudmålsättningen var att ta emot barn till föräldrar som inte kunde placera sina barn under den tid de arbetade. Vidare kunde inrättningen enligt behov och tillgångar ta emot föräldralösa barn som ständiga interner. I april 1885 inskrevs tio barn av den senare kategorin. I maj var de redan 15 och föreningen kände till ännu flera som kunde räddas från fördärvets väg endast genom att intas på barnhemmet. På grund av behovet av fasta platser utvecklade asylen aldrig till ett daghem för barn till arbetande mödrar. Den tog också emot tiggarbarn, men med begränsad framgång:

Kerjäläislapsia, joita on kadulla kohdattu, on lähetetty kotoomme saamaan päiwallistä. Lapsille on annettu lippu, jolla he woiwat saada sieltä ruokaa. Mutta niin sywä turmelus on jo näiden pienokaistenkin keskellä, ett'ei kuin kaksi heistä pitemmän ajan käyttäny tätä tilaisuutta hywäkseen, muut pitäwät kadulla kuleksimisen parempana.⁷²

Asylen blev framför allt ett barnhem för föräldralösa barn, till en början mest flickor. När man på 1890-talet kom överens om att överföra flickorna till fruntimmersföreningens flickasyl, blev asylen ett hem för föräldralösa pojkar. En del av barnen var helt föräldralösa, medan andra hade en far eller mor i livet.⁷³

⁷¹ Årsberättelser 1860–1874, Armfeltska arkivet IIB 24, RA. *Pietarin Sunnuntailehti* 4.4.1871, 13.2.1872, 11.3.1873, *Pietarin Lehti* 16.3.1874, *Pietarin Wiikko-Sanomats* 27.2.1881, *Inkeri* 9.3.1884, 21.2.1897, 20.2.1898, 9.3.1901, 5.3.1904, 11.3.1905.

⁷² *Inkeri* 11.4.1886 samt 12.4., 19.4., o. 10.5.1885. Övers: "Tiggarbarn, som påträffats på gatan, har sänts till vårt hem för att få middag. Barnen har fått en biljett, med vilken de kan få mat där. Men sedeförvärvet är redan så djupt bland dessa småtingar, att endast två av dem för en längre tid använt sig av möjligheten, medan de andra hellre driver omkring på gatan."

⁷³ Flickorna överfördes under 1890-talets första hälft, *Inkeri* 9.7.1893, 15.4.1894, 12.4.1896. Åtgärden motiverades med att det fanns en särskild asyl för finska flickor och med att uppfostran av pojkar och flickor tillsammans i en så stor inrättning hade visat sig besvärlig.

**Suomalaisen Nais-yhtiön jäsenet lu-
futaan ensi Sunnuntaina kello 6 p. p.
hoitohuoneensa viikolaisten Suomalaiseen
koulu salissaan Wäipurin puolella.
Silba Melander.**

Kalle till invigningen av Finska Damföreningens barnasyl (Inkeri 12.4.1885).

Gossasylen hade under de första 25 åren sammanlagt 179 interner. Årsberättelserna under 1880-talet visar att den hade knappt tjugo interner per år – ytterligare några underhölls utanför asylen och åtminstone 1888 hade asylen tre barn som endast intog sina måltider där. År 1891 fick den större utrymmen, vilket möjliggjorde en utvidgning med fem platser. Utrymmena var dock så tränga att föreningen av hygieniska skäl och på inrådan av läkare beslöt att begränsa antalet interner till 25. Efter flyttningen vid sekelskiftet höll antalet sig kring 30; vid 25-årsjubileet 1910 var pojkarna 29. För de år uppgifter finns att tillgå anges att barnens ålder varierade från 4 till 12–14. År 1895 låg medeltalet vid något över nio år. En del av barnen återtog av föräldrarna, en del placerades hos föreningens medlemmar eller andra för föreningens kända personer, medan en del placerades i lära.⁷⁴

Uppgifterna om livet i asylerna är knapphändiga; de är fylligast från den kortlivade svenska fruntimmersföreningens tid eftersom dess protokoll bevarats. Mellan 7 och 12 års ålder bevistade barnen församlingens veckoskola, från 13 år fram till konfirmationen endast lektionerna i religionsundervisning och modersmålet samt deltog i husliga sysslor efter förmåga. Barn som var över 12 år vid inträdet gick endast i söndagsskola och sysselsattes med handarbeten och husliga sysslor. De äldre barnen tillverkade sålunda asylens linne- och övriga kläder, medan de yngre sysselsattes med strumpstickning. Detta motiverades inte enbart av sparsamhet, utan meningen var att "undersöka barnen i alla slags handarbeten samt vänja dem vid alla sådana husliga sysslor, hvilka en flicka för att blifva en god och duglig tjenarinna bör känna".⁷⁵

Översikten över asylen handhades av en föreståndarinna. Med tanke på den framtida nyttan av att de äldre barnen deltog i städning och renhållning

⁷⁴ Inkeri 27.3.1887, 19.2.1888, 17.3.1889, 6.9.1891, 13.9.1891, 9.7.1893, 15.4.1894, 14.4.1895, 12.4.1896, 15.4.1910.

⁷⁵ Årsberättelse i prot. 8.1.1861, SrK 658, SRA.

beslöt man på pastorskan Zandts förslag att inte anställa något särskilt tjäns-
tehjon, utan att två av flickorna skulle hjälpa till i köket och vid städningen.
För detta skulle de få en liten månadspenning, ”hvilken belöning skall i de af
dem hvardera ägande sparbössor inläggas samt medlen vid årets slut å härvar-
rande sparbank till förvar lemnas”.⁷⁶

Asylen hade problem med föräldrar som deponerade sina barn där under
tillfälliga svårigheter och inte var redo att låta föreningen råda över dem för
en längre tid:

Och alldenstund anstaltens ändamål således är att uppfostra värlösa och fattiga barn samt
af dessa bilda dugliga tjenarinor eller sömmerskor, så har Fruntimmers Föreningen ansett
sagde ändamål äfven fordra, att af föräldrar och målsmän, då de inlemna sina barn och
skyddslingar i Asylen, afförda skrifflig förbindelse att icke uttaga barnen ur inrättningen
förr, än desammas uppfostran blifvit fulländad eller de åtminstone blifvit konfirmerade
och till H.H. Natvard admitterade.⁷⁷

Fruntimmersföreningen verkade som direktion för asylen och protokollen
ger en uppfattning om vilka sociala problem föreningen ställdes inför:

Föreningen beslöt att till det nu befintliga antalet af sexton barn i Asylen upptaga flickan
Maria Degerman, tio år gammal, hvars moder, såsom i högsta grad lidande af lungсот
dertil ytterst fattig, med det första måste i något hospital intagas och alltså derigenom är,
förmodligen för hela sin återstående lifstid, urstånd-sart att draga försorg för bemälda sitt
barns uppfostran.⁷⁸

Senare år 1861 upptogs i asylen de elva- respektive femåriga systrarna Aho-
kas, som efter moderns död var både moder- och faderlösa. Man hörde sig för
i pass Expeditionen om hur man skulle förfara med föräldrarnas kvarlåtenskap
och huruvida en del av den kunde användas för systrarnas uppfostran i asy-
len. I början av år 1862 intogs Maria Fredrika Kallis från Gamla Karleby
socken ”emedan bemälda barn befunnits sakna nödig omvårdnad af sina för-
äldrar, hvilka, sjelfve kvarstannande å hemorten, enligt uppgift af barnet hit-
sändt henne i ändamål att genom betlande söka sitt uppehälle”.⁷⁹

⁷⁶ Prot. 4.2. o. 4.11.1862, årsberättelse i prot. 8.1.1861, StK 658, SRA.

⁷⁷ Årsberättelse i prot. 8.1.1861, prot. 2.10.1860; föreningen beslöt våren 1861 att låta ut-
arbeta ett nytt formulär för förbindelserna. Senare anhöll föreningen att de skulle upprättas i
pass Expeditionen för att få bindande kraft, prot. 7.5. o. 1.10.1861, 4.11.1862, StK 658, SRA.
Uppslaget hade man antagligen fått av att pass Expeditionen i vissa fall uppgjorde lärokontrakt
för minderåriga. Engman, *Förvaltningen och utvandringen*, s. 84–85.

⁷⁸ Prot. 5.3.1861, StK 568, SRA.

⁷⁹ Prot. 1.10.1861 o. 7.1.1862, StK 568, SRA.

Joulujuhlaan,

joka tuomen 2:na joulupäivänä, 14 p. Joulukuuta, pidetään Lasten Kotosa, kutsutaan ystäväkäsiksi kaikkiä, jotka tahtovat auttaa jän orpoja.

Naissektion jäsenet! Wiimeinen työllä täällä tuodella on ensikeskiviikkona Pappilassa.

Silda Melander.

Julfesterna spelade en central roll i barnasylernas verksamhet (Inkeri 5.12.1886).

I början av 1862 diskuterade föreningen den 10-åriga betjäntsdottern Jenny Kruskopf, vars far för länge sedan avlidit och efterlämnat en änka med tre barn i yttersta fattigdom. Änkan fick understöd av föreningen, men dottern kunde endast antecknas som kandidat eftersom asylens var fullbelagd. När en flicka senare gick i tjänst hos en doktor Voss, vars hus "blifvit Fruntimmers Föreningen särdeles väl rekommenderadt" var man redo att ta in Jenny, men då vägrade modern att underteckna löftesskriften.⁸⁰

Finska asylens flickor gick i kyrkan varje helg och hade en egen plats på kyrkans läktare. De hade även en egen kör som uppträdde vid olika tillfällen, men synbarligen levde asylbarnen i övrigt ett rätt isolerat liv. I svenska församlingens gossasyl infördes bokbinderi och en balalajka-orkester för att sysselsätta pojkarna.⁸¹

Julfester för asylbarnen hörde till de traditionella föranstaltningarna inom samtliga föreningar; i svenska asylens hölls "ett julträd med dertill hörande bakverk m.m."⁸² Finska fruntimmersföreningen ordnade varje år en julfest med sång, ringlekar och gåvor, vanligen leksaker och skrivdon. Fru Bolin intresserade sig särskilt för julfirandet och bekostade julfesten; efter hennes död donerade hennes barn en fond för ändamålet, Bolinska fonden, vars kapital

⁸⁰ Prot. 4.2. o. 4.11.1862, StK 568, SRA.

⁸¹ Intervjuer med Lahja Lindén och Sofia Kymlander 1968, De historiska samfundens kommission för minneskunska, RA. K a j a n u s, s. 83–85, 88–90. Pengarna för instrumenten donerades av Emmanuel Nobel.

⁸² Prot. 4.12.1860, 3.12.1861, 4.3.1862, StK 568, SRA.

bestod av 7 järnvägsobligationer.⁸³ För damföreningen blev gossasylens julfester med gran, gåvor och program en samlingspunkt för medlemmarna och hölls efter 1901 gemensamt med skolbarnen i Pargala.⁸⁴

Föreningarna var angelägna om att barnen skulle få vistas på landet under sommaren. På förslag av fru Zandt beslöt svenska fruntimmersföreningen att "för bevarandet af Asylbarnens helsa under sommar månaderna förhyra för desamma tjenlig vistelse-lokal å de tyska kolonierna vid Nevan i närheten av St Petersburg".⁸⁵

Finska fruntimmersföreningen fick transportera asylbarnen jämte två vårdarinnor gratis på statsjärnvägarna då de reste till och från sin sommarkoloni. Damföreningen inkvarterade sina barn i Ingermanland eller Finland under sommarmånaderna.⁸⁶

Finska gossasylen fanns de första sexton åren i församlingens skolhus på Viborgska sidan, vilket underlättade barnens skolgång. År 1901 flyttades den till en kombinerad skol- och asylbyggnad i Pargala. Flyttningen fyllde två funktioner: gossarna kunde uppfostras i en hälsosam omgivning med goda förbindelser till Petersburg och de räddade den finska skolan i Pargala, där det bodde "monta, monta sitkeää suomalaista, jotka kynsin hampain suuren wenäläisen wäestön keskuudessa taistelewat säilyttääkseen kielensä, uskontonsa ja kansallisuutensa".⁸⁷

Filantropi och nationsbyggande

Fruntimmers- och välgörenhetsföreningarna bland finländarna i Petersburg uppvisar många gemensamma drag med motsvarande föreningar på andra

⁸³ *PSL* 26.12.1871, 31.12.1872, 30.12.1873. Amiralsskan von Kraemers tal 1895, Ratula 700, HLA.

⁸⁴ *Inkeri* 5.12., 12.12., 19.12.1886.

⁸⁵ Årsberättelse för 1860, i prot. 8.1.1861, prot. 7.5.1861, StK 568, SRA. Under de följande somrarna vistades barnen i kolonin Malinovka och 1862 (prot. 4.3.1862) anskaffades särskilda möbler för vistelsen på landet så att asylsmöblerna inte varje sommar behövde transporteras.

⁸⁶ BD 92/326 1877, RA. *Inkeri* 17.3.1889, 12.4.1896.

⁸⁷ Olga Suominens jubileumsföredrag, *Inkeri* 15. o. 22.4.1910, cit. 22.4.1910. Suominen behandlade samma tema också vid invigningen, *Inkeri* 28.9. o. 5.10.1901. Övers: "många, många sega finnar, som med händer och tänder kämpar för att bevara sitt språk, sin religion och sin nationalitet mitt bland en stor rysk befolkning". En del av medlen härrörde från den kassa för byggande av ett hus för värnlösa och fattiga som kyrkoherde Sirén hade grundat redan 1861 och som sedan dess förkovrats så att den 1899 uppgick till 52 654 rbl.

håll i Norden och Europa. Finska och svenska fruntimmersföreningarna grundades senare än motsvarande föreningar i Finland, vilket synbarligen berodde på regeringens misstänksamhet mot medborgerliga, inklusive filantropiska aktiviteter. Medlemmarna var i början huvudsakligen fruar och dottrar till ämbetsmän och officerare.

Petersburgsföreningarna riktade från början och i högre grad in sig på barn än motsvarande föreningar i de nordiska länderna. Det förekom hembesök hos fattiga och försök att rädda fallna kvinnor, men dylika verksamhetsformer var synbarligen alltför besvärliga bland storstadens utspridda finländska befolkning. Liksom på andra håll var det till en början fråga om att rädda flickor födda inom äktenskapet. Gossar intresserade man sig inte för i detta skede och ogifta mödrar var synbarligen hänvisade till hittebarnshuset.

Det är påfallande hur fruntimmersföreningarna genom medlemmarnas förbindelser till huvudstadens högsta kretsar kunde utverka såväl statsstöd som bidrag från kejsarhuset för sina aktiviteter. Stödet behövdes eftersom arbetsfältet på grund av storstadsmiljön och petersburgsfinländarnas sociala sammansättning var ojämförligt mycket större än i Finlands små städer. Svenska och finska församlingarnas asyls underhöll från 1880-talet framåt ständigt över hundra barn.

Skandinaviska och Finska välgörenhetsföreningarna och Finska damföreningen tillhörde en senare, mera "demokratisk" mobiliseringsvåg kring 1880, delvis i språkfrågans tecken. De var öppna för envar, men förblev samlingsplatser för den nordiska, senare skandinaviska eliten, respektive det ledande skiktet inom finska församlingen. Fruntimmersföreningarna var till en början relativt slutna och ståndsmedvetna, medan 1880-talets föreningar präglades av strävan att sammanföra olika kretsar i en sfär mellan stat och kyrka. De finska föreningarna dominerades av präster, lärare, lägre tjänstemän och hantverkarmästare och deras hustrur. De båda välgörenhetsföreningarna hade en bred verksamhet, där filantropi fick samsas med bildning och sällskapsliv. Damföreningen koncentrerade sig däremot snart helt på sin gossasyl.

De synpunkter som anlagts på den kvinnliga filantropin i Norden har sin tillämpning också på föreningarna i Petersburg. De verkade inom ett hierarkiskt system dominerat av ståndssamhälle och kyrka. För kvinnorna själva innebar verksamheten ett vidgat aktivitetsfält, men verksamhetsformerna stelnade och aktiviteten minskade snart efter initialfaserna på 1850- och 1880-talen.

Bland de gemensamma dragen kan man även urskilja några för Petersburg specifika, som följde av att finländarna bildade en religiös och etniskt-nationell minoritet. Föreningarnas kontakter med världsliga myndigheter bestod, förutom av svårigheter med stadgar, främst av understödsansökningar till de finländska myndigheterna i Petersburg. Föreningarna var mycket nära knutna till finska respektive svenska församlingen; deras juridiska existens byggde på att de verkade under kyrkoherdens beskydd och på 1890-talet stadgades uttryckligen att föreningarnas asyler underlydde församlingarna.

Av minoritetsställningen följde även vissa konsekvenser, fattigvården blev ett sammanhållande element. Föreningarna definierade ett litet Finland i Petersburg: en finländsk, respektive svensk och skandinavisk elit upptäckte och tog sig an "sitt" proletariat – svenska fruntimmersföreningen hade sålunda skilda protektriser för finska och svensk-norska undersåtar. Eftersom fruntimmersföreningarna länge var de enda formella sammanslutningarna utöver församlingarna kom deras definition av detta "vi" – förstärkt, upprepad och propagerad vid fester, basarer och lotterier – att markera en gemenskap, som med tiden i allt högre grad sågs i finsk-patriotiska termer. Finska fruntimmersföreningens engagemang, upprätthållet av höga ämbetsmäns och officerars hustrur som hörde till svenska församlingen, men såg det som sin plikt att bistå finskspråkiga landsmän, bidrog till att denna definiering inte försiggick helt i språkfrågans tecken. En effekt av de filantropiska föreningarnas verksamhet blev ett stycke finländskt nationsbyggande i Petersburg.⁸⁸

⁸⁸ Jfr Engman, 'Finns in St. Petersburg', passim.

”Ingen mat utan arbete”

Arbetshusen för fattiga barn i Helsingfors
1883–1945

MARJATTA RAHIKAINEN

Barn och barnuppfostran har diskuterats livligt i Europa allt sedan upplysningstiden. Trots detta har barn och vuxna ändå behandlats tämligen lika då man verkställt straff eller försökt korrigera karaktärer. När arbete blev en form av vederlag eller straff och ett karaktärsdaningsmedel gjorde man ingen principiell skillnad mellan behandlingen av fattiga barn och vuxna. Stora barnhuset i Stockholm t.ex. började på 1600-talet som ett arbetshus för barn.¹

Trots föga uppmuntrande erfarenheter av barnarbetet i Stora barnhuset levde tanken på arbetshus för barn vidare bland militära kretsar i det svenska riket. Mot slutet av 1700-talet, då antalet fattiga barn ökade, vann tanken ökat gehör.² Som Panu Pulma har påpekat framstod arbetshus i Finland i början av 1800-talet på nytt som en lämplig lösning för både fattiga vuxna som barn. Samtidigt som man började göra skillnad mellan lösdrivare och arbetslösa bland vuxna försvarslösa gjordes motsvarande åtskillnad mellan vanartiga och värnlösa barn.³

De arbetshus för fattiga skolbarn som man i slutet av 1800-talet inrättade i städerna i Finland var dock inga tvångsanstalter, utan grundade sig på frivilligt inträde. Man frågar sig ändå varför de uppvisade en sådan omisskännlig likhet med alla övriga trista anstalter som hade inrättats för fattiga och sjuka. Varför brydde man sig inte om att framställa arbetshusen för barn i en mera fördelaktig dager, ens med ett mindre fränstötande namn eller en mer empatisk retorik?

¹ Gustaf Utterström, *Fattig och föräldralös i Stockholm på 1600- och 1700-talen* (Umeå 1978).

² Panu Pulma, *Fattigvård i frihetstidens Finland* (Helsinki 1985), s. 77–78, 204.

³ Panu Pulma, 'Vaivaisten valtakunta', *Armeliaisuus, yhteisöapu, sosiaaliturva* (Helsinki 1994), s. 62–64.

Genom tiderna tycks allmosan och arbetstvånget ha avspeglat två skilda grundinställningar till de fattiga. Allmosan innebar en ömsesidighet: givaren fick i utbyte mot sin allmosa en immateriell gengäva från bettlaren. Under medeltiden erhöll givaren både prestige i det världsliga livet och ett löfte om en aning lättnad för sina synder i livet efter detta. På den finska landsbygden på 1800-talet medförde givmildhet mot tiggare en välsignelse över gården, medan ett hårt hjärta ledde till gårdens undergång.⁴ När allmosor ersattes med världslig fattigvård, försvann ömsesidigheten, eftersom fattigvårdstagarer inte längre kunde erbjuda en gengäva. Tiggarna började framstå som lärtingar och parasiter, och man började kräva arbete som vederlag.

Ungefär så här skulle jag förklara uppkomsten av arbetstvånget för arbetslösa fattiga i Europa för ungefär femhundra år sedan.⁵ Med tiden blev arbetshus kännetecknande för tiggarpolitiken i de flesta kristna länderna, medan man inte byggde arbetshus i t.ex. islamska länder, eftersom allmosegivandet där har kvarstått som en av islams hörnpelare, som en Gudi behaglig gärning.

Inom denna tolkningsram ter det sig speciellt intressant att notera hur de ofta djupt religiösa personer som ägnade sig åt välgörenhet i 1800-talets Europa vacklade mellan de två grundinställningarna. Å ena sidan skulle man osjälviskt räcka sin hjälpande hand åt nödlidande, å andra sidan var man mycket noga med att hjälpa endast "rätta fattiga" (vilket kunde kontrolleras med hembesök). De som inte klarade kriterierna behövde inte hjälp utan moralisk uppfostran, och då var arbetet den bästa uppfostraren: "arbetet danar människan"⁶. På den här punkten vacklade den privata välgörenheten inte.

Synen på fattiga stadsbarn

Värnlösa barn har alltid i princip ansetts höra till de "rätta fattiga", men då det gällde fattiga stadsbarn blev gränsen mellan värnlös och vanartad tidigt suddig. När man i det svenska riket på 1800-talet försökte stävja tiggeriet i städerna tog man lika gärna till straffätgärder som till fattigvård och fattig-

⁴ Den här typen av inställning har dokumenterats från sydöstra Finland på 1840-talet (Eljas Raussi, *Vironlahden kansanelämä 1840-luvulla* [Helsinki 1966], s. 377–378), och från sydvästra Finland efter hungersnöden 1867–68 (Finska Litteratursällskapets folkminnesarkiv, SKS KT 305:1/1961.)

⁵ Med detta vill jag förstås inte neka validiteten av andra förklaringar: arbetskraftpolitiken, kapitalismens uppkomst, disciplinering av fattiga m.fl.

⁶ Som det stod i *Årsberättelse för Arbetshusens för fattiga barn 16:de verksamhetsår 1898* (Helsingfors 1899).

skolor. Detta hängde bl.a. ihop med att livet på gatan och bruket av gaturummet började disciplineras på ett annat sätt än förr.⁷

Enligt den första stadgan för fattigvård i Helsingfors stad (1814) var barn mellan sex och tolv år arbetsföra fattiga. Då barnet uppnått tolv års ålder upphörde fattigvårdsmyndigheternas ansvar. Arbetsföra barn förflyttades då i tjänst. Alla fattiga, ”yngre och äldre”, som i någon mån var därtill kapabla skulle av fattigvården sysselsättas ”med sådana göromål, som lätt äro lärde, lätt föryttras och icke fordra kostsamma verktyg eller vidlyftigt utrymme”.⁸ I fråga om kost, vård och arbete – utom allmänna arbeten – likställdes arbetsföra barn med arbetsföra vanfrevdade fattiga.⁹

Barnen och de vanfrevdade ... hvilka å gemensamma arbetsställen sammanhållas, skola få sig mat derstädes, så Middag som afton både helg och sökn, och det efter Fattigstyrelsens fogade anstalt, de skola ock aftjena sitt års underhåll, Barnen och öfriga halft arbetsföre med en fjärdedel, och de andra med hälften ... Så arbetsföre Barn, som äldre vanfrevdade arbetsföre, kunna af någon dertill hugad, för ordning och afvarsamhet känd Medborgare äfven tagas undan Fattigvårdens ... tillsyn, och det emot wist årligt penninge accord ...¹⁰

Fattigvårdsmyndigheterna kunde straffa både barn och vuxna med kroppsga. I Åbo, där fattigvården skulle understöda barn upp till tretton års ålder, bestämde kyrkostämman år 1822 att bettlande, d.v.s. tiggande, barn skulle agas, och längre fram i samma paragraf stadgades det att arbetsföra arbetshus-hjon som underlåtit att fullgöra arbetet skulle ”lämpeligen agas och tillrätta visas”. Efter agan skulle fattiga barn ”antingen återlämnas till sina Föräldrar och Wårdare, eller qarwållas å Twångs-Arbetshuset, eller flyttas till Barn-Arbetshuset” tills de blev inackorderade.¹¹ Ett barnarbetshus skulle inrättas i fattighusets övre våning, men detta blev aldrig av. Bestämmelser om aga för

⁷ Se t.ex. Bengt Sandin, *Hemmet, gatan, fabriken eller skolan: Folkundervisning och barnuppföstran i svenska städer 1600–1850* (Lund 1986), s. 126–138, 149–150, 178–179.

⁸ Då arbetsföra barn också skulle gå i skolan tre förmiddagar i veckan, senare en förmiddag varannan vecka, räknade man med att de arbetsföra barnen var ”dubbelt arbete ålagd”. (Stadga Hvarefter Fattigvården uti Helsingfors Stad kommer att anordnas och framdeles handhafvas, Helsingfors stadsarkiv [HSA], Huoltovirasto, Johto- ym. sääntöjä 1814–63).

⁹ Som vanfrevdade klassifierades över tolv år gamla ”... Personer, som för liderlighet och det med mindre åfdömde brott följande elaka rykte och tillika någon sjuklighet eller lättja ej sökt och kunnat förskaffa sig full bergning, utan hittills vanligen bettlat.”

¹⁰ Stadga Hvarefter Fattigvården uti Helsingfors Stad ... 1814.

¹¹ Ordning för Den Allmänna Fattigvården och dermed förenade Arbetshus-Inrättningen i Åbo Stad (antagen 1822, tryckt 1823).

såväl tiggande barn som för arbetshushjon och "fattighushjon, hörande till arbetsklassen" togs sedan med också i 1841 års Reglemente för fattigvården i Helsingfors stad. Det låg alltså nära till hands för överheten att se på fattiga barn med samma oblida ögon som man såg på löst vuxet folk på gatorna.

Fattigvården i Finland var på 1800-talet främst inriktad på att hämma tiggeriet och vid sidan av detta skulle kommunernas fattigvårdsutgifter hållas nere. Privat och religiös välgörenhetsverksamhet, "den tredje sektorn", som man i dag skulle säga, spelade därför en central roll i tidens socialpolitik. Enskilda filantropiskt sinnade personer kunde ta initiativ till och grunda nya anstalter. Många organisationer såsom Fruntimmersföreningen, Barnavårdsföreningen och Föreningen för värnlösa barn upprätthöll bl.a. soppkök, barnkrubbor, barnhem och uppfostringsanstalter samt organiserade inackordering av barn i familjer eller placerade dem i tjänst i privata hushåll. Kommunerna beviljade ett märkbart ekonomiskt understöd för sådan verksamhet. Det hände ofta att kommunen eller staten till slut var tvungna att ta över verksamheten för att anstalternas driftskostnader översteg föreningens resurser.¹²

Det intima och i stort sett friktionsfria samarbetet mellan myndigheterna och privata välgörenhetsorganisationer visar att dessa i grund och botten hade samma uppfattning om och inställning till de s.k. lägre samhällsklasserna. I den gemensamma fattigvårdsideologin hade arbetet en central plats både som vederlag för bistånd och som uppfostringsmedel.

Ett annat gemensamt mål för myndigheter och välgörenhetsorganisationer var att hålla barn och unga borta från gatan. För att kontrollera barnens verksamhet på gatan och för att hålla dem borta därifrån tillgreps ibland mycket kraftiga åtgärder som i dag förefaller överdimensionerade.¹³ "Ofoget af lösdrivande gossar på stadens salutorg har länge varit i ögonenfallande; gossarna borde hellre af polisen föras till arbetshemmets skomakeri, snickeri eller vedhuggning..." krävdes det i Helsingfors år 1898.¹⁴ Jag för min del tror att

¹² För detta se t. ex. Alexandra Ramsay, *Huvudstadens hjärta: Filantropi och social förändring i Helsingfors – två fruntimmersföreningar 1848–1865* (Helsingfors 1993), Sven-Erik Åström, *Ständsamhällets omdaning, Helsingfors stads historia IV:2* (Helsingfors 1956), s. 233–278, samt stadsfullmäktiges, fattigvårdsstyrelsens och sedermera uppfostringsnämndens, barnavårdsnämndens och socialnämndens årsredovisningar i serien Berättelse angående Helsingfors stads kommunalförvaltning.

¹³ Eva Lis Bjurman, *Barnen på gatan* (Stockholm, 1995), Maria Sundkvist, *De vanartade barnen: mötet mellan barn, föräldrar och Norrköpings barnavårdsnämnd 1903–1925* (Linköping, 1994).

¹⁴ Orden är Fanny Palméns, citerade i Berättelse öfver Arbetshemmets för fattiga barn i

Rölbergsgatan 19–23. På gatan kunde barnen vara fria. Där lekte, tiggde och snattade man. Enligt myndigheterna var livet på gatan en fara – både för barnen och för samhället. Man ville ha barnen bort från gatan och placerade dem för disciplinering i skolor, arbetshus och uppfostringsanstalter. Foto: Signe Brander 1907. (Helsingfors stadsmuseums bildarkiv).

detta i stort sätt kan förklaras med att dessa barn framstod som blivande medlemmar av farliga klasser.¹⁵

Det har inom forskningen förts en ingående diskussion om när, hur och varför doktrinen om gatans farlighet uppstod.¹⁶ Klart är att arbetarbarn eller fattiga barn inte själva upplevde gatan som farlig, utan som en självklar del av deras revir. Man lekte, umgicks och roade sig på gatan, och man tjänade

Helsingfors verksamhet åren 1883–1907 (bilaga till *Arbetshemmens för fattiga barn i Helsingfors årsberättelse för år 1907* [Helsingfors 1908]).

¹⁵ Marjatta Rahikainen, 'Det farliga barnet', *HTF* 1993, 4, s. 513–528 samt Rahikainen, 'Arbete eller skola?', *HTF* 1996, 3, s. 323–342.

¹⁶ Se bl.a. Mats Franzén, 'Gatans disciplinering', *Häftnen för kritiska studier* 1982, 5, s. 3–25, Richard Sennet, *The Fall of the Public Man* (London, 1986), s. 53–56, Viviana Zelizer, *Pricing the Priceless Child: The changing social value of children* (New York, 1985).

pengar där. Dessutom hände där alltid någonting intressant.¹⁷ Men barn och unga fick på flera sätt erfara att deras närvaro på gatan inte var önskad.

Arbetshus som en lösning

Arbetshus och spinnhus var kända sedan länge, men idén om frivilliga arbetshus började, i takt med urbaniseringen, sprida sig i Finland först under slutet av 1800-talet. Till följd av ökad arbetslöshet inrättades i Helsingfors – efter skandinaviska förebilder – i slutet av 1880-talet ett arbetshus avsett för män som var arbetslösa eller som stod under fattigvårdstyrelsens vård eller husbonderätt. De arbetslösa männen arbetade i princip frivilligt i huset.¹⁸ Denna kommunala arbetsinrättning hade enligt Sven-Erik Åström karaktären av ”ett mellanting mellan korrektionsanstalt och välfärdsinstitution”. Den tycks således i mycket ha liknat de uppfostringsanstalter dit man vid den här tiden började skicka vanartade eller för lösdriveri anhållna pojkar.¹⁹

Under depressionen i början av 1890-talet tog ”några filantropiskt inriktade damer”, bland dem fröken Fanny Palmén,²⁰ initiativ till att även inrätta ett frivilligt arbetshus för fattiga och arbetslösa kvinnor. Fanny Palmén hade också varit initiativtagare till ett ”arbetshus för fattiga barn” i Helsingfors.²¹ Under de första tio åren hade arbetshuset för kvinnor och arbetshuset för barn en gemensam styrelse.²² Kring sekelskiftet tog Stadsmissionen itu med att upprätthålla en arbetsinrättning för kvinnor. Efter inbördeskriget 1918 och senare under perioder av stigande arbetslöshet inrättade Helsingfors stad nya frivilliga arbetsstugor för arbetslösa kvinnor.²³

¹⁷ Flera bra beskrivningar i *B j u r m a n*. Samma inställning kommer fram också i memoarer, bl.a. i K.-A. Fagerholms, Marra Salmela-Järvinens och Väinö Tanners beskrivningar av arbetarbarndom i Helsingfors före första världskriget.

¹⁸ Frivilligheten tycks dock ha fallit i skymundan inom några år. Se Berättelse angående Helsingfors stads kommunalförvaltning 1893, s. 160–161, samt Eino Kuusi, *Talvityöttömyys, sen esiintyminen, syyt ja ehkäisytoimenpiteet Suomen suurimmissa kaupungeissa* (Tampere 1914), s. 409–413.

¹⁹ Åström, s. 247–250, 257–259. Ett tio- till trettioårigt barn under 15 år anhölls årligen för lösdriveri i Helsingfors under perioden 1892–1905.

²⁰ Fanny Palmén (1842–1905) var dottern till senatoren och friherre J.Ph. Palmén, på sin tid en av de mest inflytelserika männen i Finland.

²¹ Brev från F. Heikel till F. Palmén 29.5.1879. Pöytäkirjan liitteitä 1879–1910, Lasten työkotiyhdistys/Föreningen för Arbetshemmen för fattiga barn, Helsingfors stadsarkiv (Lasten työkodit, HSA).

²² Berättelse öfver ... verksamheten 1883–1907.

²³ Berättelse angående Helsingfors stads kommunalförvaltning 1918, s. 368; Åström s. 250, 264–265.

Fanny Palmén (1842–1905) tog initiativ till arbetshusen för barn i Helsingfors och undervisade tidvis också själv i en skola för nödlidande barn. Foto: Hjalmar Sjöman. (Helsingfors stadsmuseums bildarkiv).

Fröken Fanny Palmén hade helt klart för sig hur ett arbetshus för fattiga barn borde organiseras. Som vägvisare hade hon en liten handskrivna promemoria,²⁴ vars första sats löd: "Grundprincipen vid arbetshuset är: ingen mat utan arbete." Hon hade också gjort upp en förteckning över de arbeten som barnen skulle utföra: drev- eller lappspritning,²⁵ mattflätning och sömnad samt lagning av egna kläder och skoplagg. Gossarna skulle också svarva och tillverka leksaker och flickorna spinna, karda, sy och fläta halm. För det mesta var det alltså fråga om ett redan föräldrat och föga lönsamt arbete. Det var knappast längre särskilt nyttigt kunskap i en stadsmiljö, men första generationens stadsbarn var förtrogna med sådana arbeten från landsbygden.

²⁴ Promemorian finns bland odaterade bilagor till protokoll, Föreningen för Arbetshusen/Arbetshemmen för fattiga barn (Lasten työkodit, HSA).

²⁵ Detta innebär att barn från tygbitar avlägsnade garn av ylle eller siden för återbruk; i årsberättelser redovisades sedan (r.o.m. år 1909) hur många kilogram "ylleplock" eller "silkesprit" barnen hade producerat.

I arbetshusen gällde att barnen, i motsats till de vuxna, endast skulle ersättas med mat och klädesplagg för sitt arbete, inte med pengar. Barnens måltider bestod enligt Fanny Palméns promemoria av (salt) strömming, bröd och svagdricka till frukost och kvällsvard samt till middagen "en verkliga god (ärt- eller ben-) soppa" med en bit kött och bröd, eller alternativt av välling och gröt med kokt potatis som tillägg.

Arbetshus för barn inrättades på 1880-talet bl.a. i Björneborg, Helsingfors, Tammerfors och Vasa.²⁶ Till skillnad från frivilliga arbetsinrättningar för män och kvinnor var dessa arbetshus inte avsedda för arbetslösa barn, utan främst för barn i folkskoleåldern,²⁷ som här skulle erbjudas nyttigt och uppfostrande arbete under de timmar de inte var i skolan. Sysslolösa stadsbarn som redan lämnat folkskolan utgjorde en fråga för sig för myndigheterna och de filantropiska organisationerna. I Helsingfors sovrades barnen som skulle få besöka arbetshuset ut genom hembesök av lärarinnorna, som övervakarna vid arbetshuset kallades. Senare fordrades att modern personligen skulle lämna in en ansökan för sitt barn till arbetshuset.²⁸

I början var det uttalade syftet med arbetshusen för barn att förhindra tiggeri och "genom föda, arbete och beklädnad rädda fattiga barn från nöd och förderf". Efter några ekonomiskt goda år i slutet av 1890-talet var detta inte längre en lika brännande fråga och då förklarade principalerna för Arbetshusen för fattiga barn i Helsingfors att deras strävan var att "dana dugliga arbetare, arbeterskor eller tjänarinnor af sina skyddslingar".²⁹

Det faktum att barnen inte fick betalt för sitt arbete väckte betänkligheter hos en del samtida. En tidningsman rapporterade för sina läsare i norra Finland om "små trasiga, smutsiga" gatubarn i Helsingfors. Han berömde visserligen de nyssgrundade arbetshusen för barn, men påpekade samtidigt: "här finns flera hundra familjer som är beroende av gatupojkarna som förtjänar för hela familjens uppehälle". Därför skulle "syftet med dessa anstalter bättra

²⁶ Åström s. 262. Om Arbetshuset för barn i Tammerfors, se Pirjo Markkola, "God wouldn't send a child into the world without a crust of bread", N. de Coninck-Smith & B. Sandin & E. Schrupf (red.), *Industrious Children: Work and Childhood in the Nordic Countries 1850-1990* (Odense, 1997), s. 89-90.

²⁷ Stadgar för Arbetshusen i Helsingfors jemte arbetsordning, reglemente, m.m. (1889) fastslog att i arbetshusen "emottagas barn från 5 till och med 14 års ålder", men vanligtvis var barnen mellan sju och 12-13 år.

²⁸ Hembesök infördes med 1889 års Arbetsordning för Bestyrelse, Direktriser och lärarinnepersonal vid Helsingfors Arbetshus (bilaga i Stadgar för arbetshusen ... 1897).

²⁹ Arbetshusen för fattiga barn. Årsberättelse för 1901 (Helsingfors 1902).

nås" och föräldrarna ställa sig positivare till dem, om man där skulle erbjuda pojkarna något utöver det som de själva konsumerade.³⁰

Det kan ha funnits flera orsaker till att barnen inte fick någon ersättning i pengar. Förmodligen var man misstänksam mot att lämna pengar i barnens händer, de kunde ju slösa bort dem på olämpliga frestelser. Beslutet påverkades emellertid säkert också av att den här typen av filantropisk verksamhet sällan stod på fast ekonomisk grund. Privata personers donationer var en relativt osäker och begränsad resurs. Styrelsen för Arbetshuset för fattiga barn anhöll också årligen om ett understöd av Helsingfors stadsfullmäktige. Föreningens inkomster skulle bland annat täcka de anställda damernas löner. År 1899 utgjorde de t.ex. 30 procent av budgeten.³¹

Aflöningar	
– Arbetshus vid Skarppskyttegratan	
en föreståndarinna, årslön	700
löneförökning 10% för fem år	70
två lärarinnor, lön à 800.-	1 600
löneförökning 10% för fem år	160
en tjänarinna à 14 mk/mån.	168
en skomakarmästare	150
– Arbetshus i Sörnäs	
en föreståndarinna	700
två lärarinnor	1 600
en tjänarinna	168
en skomakarmästare	150
[Övriga utgifter	10788]
	<hr/>
Summa	16 254
Inkomster	
Diverse inkomster från elevers handarbeten,	
gåvor, köksaffallen mm.	114
Årsräntan från donationen	8 400
Årsräntan från fröken B:s fond till	
middagsmål åt fattiga skolbarn	740
Tillskottsanslag från	
Stadsfullmäktige	7 000
	<hr/>
Summa	16 254

³⁰ "Luulen myöskin, että jos noissa laitoksissa tarjottaisiin katupojille ansiota ... niin tar koitus olisi mielestäni paremmin saavutettu ... Sillä tiedän täällä löytyvän monia satoja perhei tä, joissa katupojat hankkivat elatuksen koko perheelle, ja kun sitte työhuoneissa eivät enempää ansaitse kuin mitä itse nauttivat, vaativat vanhemmat heitä pysymään erillään semmoisista ..."
Oulun Ilmoituslehti 10.5.1890.

³¹ Pöytäkirjan liitteitä 1879–1910, Lasten työkotiyhdistys/Föreningen för Arbetshemmen för fattiga barn (Lasten työkodit, HSA).

Arbetshusens föreståndarinnor och lärarinnor var före första världskriget främst kvinnor tillhörande medelklassen, men de kunde också vara av högre börd.³² Detta avspeglades förstås också i deras löner. Man kan inte bortse från det faktum att såväl barnskyddet som folkundervisningen erbjöd eftertraktade, respektabla och avlönade befattningar för societetsdamer och medelklasskvinnor, och att detta måste ha spelat en viss roll för både beslutsfattningen och verksamhetens organisation.

Vardagen vid arbetshusen

I det första arbetshuset för barn i Helsingfors, inrättat år 1883 på Skarpskyttegatan, skötte de större barnen om städning och disk och bar in ved och vatten. De andra barnen sysselsattes med linnesömnad, silkesspritning och sömnad av mattinslag. De tillverkade bastmattor för anstaltens behov och förfärdigade papperspåsar och tändsticksaskar. Arbetshuset var av allt att döma en underleverantör till tändsticksindustrin – under en enda vinter tillverkade barnen 31 000 tändsticksaskar.

I början åt barnen i ett närbeläget soppkök, senare tillreddes maten i arbetshuset. De första arbetshusen var öppna från klockan åtta på morgonen till sex på kvällen, på lördagar till klockan två, men från och med 1890-talets början höll man öppet från klockan nio till fem, på lördagar till ett.³³ I en snabbt växande stad fick barnen gå i skolan i turer,³⁴ och detta påverkade förstås arbetshusens dagordning. De barn som hade kvällstur i skolan anlände till arbetshuset på morgonen och gick vid middagstiden till skolan, då de som haft morgonturen kom till arbetshuset.

Det arbetsschema som under 1890-talet följdes i arbetshusen på Skarpskyttegatan och i Sörnäs innehöll sömnad, stickning, silkes-, fjäder- och lappspritning, yllegarntvinning, skomakeri (reparering av skor) och träslöjd.

³² Martta Salmela-Järvinen (1892–1987), besökte som skolflicka arbetshuset i Berghäll. Hon hade där en lärarinna av börd (fröken von Rehausen), och också i högre folkskolan var hennes lärarinna en adelsfröken. *Martta Salmela-Järvinen, Kun se parasta on ollut* (Helsinki, 1963), s. 131; Årsberättelse 1905.

³³ Om inte annat anges, bygger detta kapitel på följande arkivmaterial: Föreningen för Arbetshusen/Arbetshemmen författiga barn, bilagor till protokoll 1879–1910, odaterade bilagor till protokoll, dagjournal och matrikel för arbetshuset/hemmet för barn i Sörnäs 1893–96, vid Skarpskytteg. 1898–1904, i Berghäll 1903–40, i Vallgård 1919–1945 (Lasten työkodit, HSA).

³⁴ Berättelse öfver ... verksamhet 1883–1907.

³⁴ Sedan 1880-talet gick så gott som alla arbetarbarn i Helsingfors åtminstone några år i folkskolan, trots att man inte ännu hade infört allmän läroplikt.

I Fanny Palméns promemoria stod det att två timmar per dag skulle vara "anslagna för hvila och lek" för både flickor och gossar. Den arbetsordning som man följde under 1890-talet i arbetshuset på Skarpskyttegatan och i Sörnäs upptog dock ingen tid för sådant.³⁵

Det uppstod ibland svårigheter med disciplinen. År 1896 var det många strejker i Helsingfors och följande år beklagade sig Fanny Palmén i årsberättelsen över att det fanns fäder som uttalade "sin förbittring mot öfverklass, arbetsgivare eller arbetsledare" och vars söner därför var missnöjda eller hätska mot kamrater och lärarpersonal i arbetshuset. Hon ansåg att föräldrarna "... klema bort de små" och inte "förmå vidhålla hemtukten". "Det gäller att möta det onda med lämpliga medel", konstaterade hon. Arbetshus, skolor, asylor och övriga anstalter skulle med hemmets stöd lära barn och ungdom "lydnad, ordning och sedlighet."³⁶

År 1897 lät man trycka väggravlor av både ordningsreglerna och reglementet för arbetshusen för barn. I reglementet fastlogs bl.a. att "Hvarje barn erhåller en bestämd nummer sig till minnes vid dagligt upprop. Nummern införes i matrikeln och bör öfverenstämma med den i dagjournalen. Alla färdiga arbeten upptecknas af lärarinnan i dagjournalen, äfvensom alla åt barnen gifna klädesplagg." Lärarinnorna förde länge noggrannt bok över barnen i matriklar och journaler, men anteckningarna från anstalternas sista år är något slarviga.

Reglementet fastställde även vilka sysslor barnen skulle utföra utöver det egentliga arbetet. Varje dag skulle bord och bänkar torkas samt arbetsallar och trappor sopas. På kvällen skulle det städas undan noggrannt. På lördagar skulle "grundlig skurning verkställas af anstaltens alla rum och uthus". Barnen skulle dessutom i tur och ordning diska alla kärl efter måltiderna och pojkarne skulle bära in ved och sopa gården och gatan. Liknande regler tillämpades tidigare i fattighus och kom senare att tillämpas på uppfostringsanstalter.

Första punkten i ordningsreglerna för arbetshusen löd: "Barnen bör infinna sig punktligt samt tvättade och kammade. Fötterna torkas väl vid inträdet i anstalten." Martta Salmela-Järvinen besökte som barn några år senare arbetshuset i Berghäll. Hon erfor att reglerna inte bestod av tomma ord: när hon med andra hungriga och huttrande barn skulle in i arbetshuset, stod lä-

³⁵ Se årsberättelse 1898. Berättelse öfver ... verksamhet 1883-1907.

³⁷ Salmela-Järvinen s. 66-69.

rarinnan vid dörren och kontrollerade att alla faktiskt torkade sina fötter noggrant. I en annan punkt fastslog reglerna att barnen skulle "intaga sina måltider stående". Det var förbjudet att tala under måltiderna och medan arbete pågick i arbetssalarna. Den lilla Maritta tyckte därför att onsdagarna var de roligaste dagarna i arbetshuset. Då skalade barnen potatis för torsdagens soppa och i köket tillät hushållerskan barnen att sjunga och prata fritt.³⁷

Barnen skulle "lyda punktligt". Olydnad antecknades i dagjournalerna och straffades enligt ordningsreglerna först med "förlust af måltid eller bortvisande på ett par dagar", sedan med aga, och "i värsta fall med afskedande från Arbetshuset, hvarom barnets målsman af föreståndarinnan underrättas." På journalernas sidor möter man pojkar som har blivit avskedade "för olydnad" och flickor som har varit "bråkiga" eller "tråkiga".

Precis såsom Fanny Palmén hade önskat fick barnen i arbetshuset äta så mycket de orkade, åtminstone åren omkring 1905.³⁸ Kosten blev med tiden också mångsidigare. En billig svagdricka med "ölliknande smak" som man köpte från bryggerierna var mycket omtyckt bland pojkarna, men under nykterhetsrörelsens tidevarv väckte detta betänkligheter. Hembryggd svagdricka var å andra sidan nästan lika dyr som mjölk, och därför började man år 1905 föredra mjölk.³⁹

Barnen fick klädesplagg som julgåvor. Det var kläder som de själva hade sytt, som hade tillverkats på fattighuset eller som hade skänkts av societetsdammer som höll syförening.⁴⁰ De flitigaste och lydigaste barnen kunde belönas med litet extra. Våren 1898 gavs sparbanksböcker som uppmuntran till gossar, som hade tillverkat 12 pinnstolar, 24 tältstolar samt "ett vackert bord för anstaltens lärarinnor" samt till de pojkar som "huggit anstaltens ved, samt hållit gård och gata i skick". Fem år senare erhöll en handfull pojkar igen sparbanksböcker "med en liten insats".⁴¹

Det strikta och stillasittande liv som arbetarbarnen fick föra på skolbänken och i arbetshuset började kritiseras i början av 1900-talet. Styrelsen för arbetshuset för fattiga barn försvarade husen:

Nutidens åskådningssätt: ledighet, lek, nöje för barnen så mycket som möjligt, det har ej varit den grundprincip som följts i Arbetshemmen. Nej, snarare har där användts den upp-

³⁸ Salmela-Järvinen s. 67–69, 152.

³⁹ Årsberättelse 1898–1905.

⁴⁰ Salmela-Järvinen s. 71, 213; Årsberättelser 1898–1916.

⁴¹ Årsberättelse 1898, 1903.

fostringsmetod som möjligen nu skulle kallas spartansk: ett omväxlande, ordnad arbete, en pliktuppfyllelse äfven i smått, leken och nöjet icke hufvudsak utan rekreation.⁴²

Dessa ord till trots klingade kritiken inte för döva öron. På dagordningen infördes läxläsning, sång, ritning, modellering och dessutom en halv timmes fritid. Annars höll man fast vid hävdvunna traditioner, så som de dagliga namnuppropen, registrering av olovlig frånvaro och den pedantiska dagordningen.

De små omvandlingarna på arbetshuset inträffade samtidigt som det finska samhället förändrades dramatiskt och det är svårt att avgöra om det var nya pedagogiska vindar eller stormarna ute i samhället som satte sina spår i vardagen på barnarbetshuset. En förändring kan dock med säkerhet tillskrivas de världspolitiska händelserna. Den 30 oktober 1905, samma dag som oroligheterna i Ryssland utmynnade i en politiskorstrejck i Finland, med en våg av samarbete över klassgränserna, skrev en styrelsemedlem ut ett arbetsintyg åt en fröken Mannström. På intyget stod först "arbetshuset för barn", men i den stämning som rådde måste ordet ha klingat illa, och benämningen ströks över för att ge plats för ett lämpligare ord: "arbetshemmet för barn". Namnbytet skulle bli bestående.

På 1910-talet började styrelsen för arbetshuset ge efter för tidens krav och barnen kunde få ett extra tack för visad flit. Reino, som under sex år "regelbundet deltagit uti skomakeriundervisningen i Arbetshemmet", fick skomakarverktyg som belöning, och Hilma, med lika många år av flitiga besök, fick ett syskrin med sytillbehör. Åt snälla och flitiga barn, som i en ålder av omkring tretton år upphörde med att besöka arbetshuset, i.o.m. att de hade fullgjort folkskolekursen, kunde man som avskedsgåva öfverrätta en sparbanksbok med fem mark sparkapital, som mottagaren fick lyfta först när han eller hon fyllt arton år.⁴³

Barnen fick en bit bröd och en mugg varm mjölk som frukost eller mellanmål och innan de lämnade arbetshuset fick de äta ett varmt mål. Under krigsåren 1917 och 1918 drogs den tidigare måltiden in. Hösten 1915 infördes en kostavgift om fem penni på arbetshuset. I årsberättelsen antecknades följande, något högmodiga motivering: "för att den kost, som barnen erhålla, ej skall blifva endast en lätt ernådd gåfva till hemmen, varigenom familjeförsör-

⁴² Årsberättelse 1905.

⁴³ Årsberättelse 1910, 1916. Fem mark motsvarade ungefär en dags lön för en vanlig byggsarbetare i Helsingfors.

Helsingfors stads arbets- och fattighus år 1907. Längre gjorde man inte skillnad mellan fattiga och utblottade barn och vuxna. Här bespisas barn och vuxna tillsammans i samma sal. (Helsingfors stadsmuseums bildarkiv).

jarens ansvar för barnet lätteligen minskas ...”⁴⁴ Under livsmedelskrisen 1917 höjdes avgiften till 10–25 penni per barn och ”mycket stegrade priser” angavs nu som enda förklaring. Barnen måste också hämta ransoneringskort hemifrån till arbetshuset, för anskaffning av gryn och mjöl till de gröt- och välningmål som barnen sedan bjöds på.⁴⁵

En daglig avgift infördes år 1919, t.o.m. år 1938 var den 50 penni. Vårdavgiften steg till en mark om dagen efter 1939, men då började barnen också få smör på brödet. Under krigsåren försvann smöret igen, men 1943 höjdes den dagliga avgiften till två mark.⁴⁶ Arbetshemmen började med tiden profilera sig som platser där barnen fick vård om dagen i stället för ställen där barn lär-

⁴⁴ Årsberättelse 1905–1916, 1919.

⁴⁵ Tryckta årsberättelser för åren 1917 och 1918 saknas. För år 1917 finns en maskinskriven version bland föreningens papper (Lasten työkodit, HSA).

⁴⁶ Årsberättelser 1919–1944.

de sig arbeta. Mellan krigen ansågs arbetarbarn i folkskoleålder dock i allmänhet ännu inte behöva dagvård efter timmarna i skolan,⁴⁷ föräldrarna kunde åtminstone fritt överväga om de ansåg vården vara värd sitt pris.

Barnarbetshusens popularitet hade redan från början varierat, närmast beroende på arbetslöshetens omfattning och årstiden.⁴⁸ Då den värsta nöden efter inbördeskriget 1918 hade lagt sig började antalet barn vid arbetshusen minska. År 1919 beslöt styrelsen lägga ned hemmet vid Skarpskyttegatan "[e]medan trakten kring Skarpskyttegatan numera tyckes vara bebodd av jämförelsevis välsituerade familjer."⁴⁹ Detta äldre arbetshem hade sedan länge haft större genomsnittliga totalkostnader per barn än arbetshemmet i Berghäll, vilket måste ha bidragit till beslutet. Arbetshemmet stängdes i maj 1921, och därefter kunde styrelsen hyra ut lokalerna "på förmånliga villkor". Under de sista åren besökte omkring 70 barn dagligen arbetshemmet, tidigare hade barnen varit mellan 100 och 120 per dag.⁵⁰

Arbetshemmet i Berghäll besöktes fram till 1920 av omkring 150 barn om dagen, men efter det sjönk antalet barn stegvis till omkring 70. När arbetslösheten igen ökade steg antalet barn vid arbetshusen till ca 100. Ett nytt arbetshus för barn, som öppnades i Vallgård 1914, uppsöktes dagligen av omkring 90 barn. Småningom stagnerade emellertid antalet barn vid 50, trots att befolkningen i dessa arbetarstadsdelar ökade.⁵¹

Man kan förmoda, att de barnantal som redovisades i årsberättelserna gav en något för positiv bild av verksamheten – det gällde ju att framställa arbetshusen i förmånlig dager inför de kommunala beslutsfattarna. Antalet utdelade matportioner (middagar) ger vid en sammanräkning en tydlig bild av att arbetshusens betydelse minskade. Under åren 1898–1913, när det fanns två arbetshem för barn, delades som minst ut 37 961 (1905) matportioner och som mest 60 083 (1907). Övriga år låg antalet mellan 40 000 och 50 000. De senare siffrorna gäller även för åren 1914–1921, då det fanns tre arbetshem

⁴⁷ Se t.ex. B o L ö n n q v i s t, *Ting, rum och barn: Historisk-antropologiska studier i kulturella gränser och gränsöverskridande* (Helsingfors 1992), s. 279–281.

⁴⁸ Under höstterminen brukade flera barn besöka arbetshusen/hemmen än under vårterminen.

⁴⁹ För en skönlitterär beskrivning om välsituerade familjers barn och ett gårdskarlsbarn på Skarpskyttegatan på 1920- och 1930-talet, se C h r i s t e r K i h l m a n, *Dyre prins* (Stockholm 1975).

⁵⁰ Årsberättelser 1898–1921.

⁵¹ Årsberättelser 1898–1939.

för barn. Under åren 1922–1933 delade man ut som mest 37 855 (1922) och som minst 28 872 (1928). Efter depressionen sjönk antalet matportioner under 28 000, och år 1939, då avgiften steg, var man nere i 17 617 portioner.⁵²

Vid krigsutbrottet år 1939 fanns två arbetshem för barn kvar i Helsingfors, ett i Berghäll och ett i Vallgård. Personalen lyckades på något sätt föra anstalterna genom kriget. Under två år steg antalet utdelade matportioner till över 20 000, men 1944 utdelades endast 5 500 matportioner. Försörjningssituationen underlättades av att fäderna återvände från fronten fr.o.m. september 1944. Efter kriget försökte man pigga upp verksamheten i Vallgård. Liksom ett halvsekel tidigare skulle barnen igen sticka och sy och såsom då delade lärarinnorna vid julfesten 1945 ut de pannlappar, vantar, klädesplagg och julpynt som barnen själva hade tillverkat. Det blev dock den sista gången. Hårt arbete framstod inte längre vid den här tiden som det bästa av uppfostringsmedel.

Den hårda linjen

Ledningen och föreståndarinnorna samt lärarinnorna vid arbetshusen för fattiga barn höll fast vid sina "spartanska" uppfostringsmetoder långt in på 1900-talet, egentligen så länge som deras uppfattningar överhuvudtaget ansågs trovärdiga och hade stöd bland de kommunala beslutsfattarna. Varje år försökte styrelsen, med något varierande ordvändningar, legitimera detta val i sin bidragsansökan. Vid sekelskiftet löd motiveringen så här:

Numera har uppgiften inom detta slags inrättningar allt tydligare antagit karaktären af *uppföstran* genom allvarlig tukt, undervisning och omvårdnad: ett förhållande, som naturligen uppstått, då hem-andan och föräldrarnes slapphet gent emot barnens fel och oseder ännu fortfarande lemnar mycket öfrigt att önska ...⁵³

Arbetshusen för barn fick stöd från något oväntat håll: hösten 1906 donerade det ryska kadettpartiet 300 mark då det höll möte i Helsingfors. Med pengarna köptes arbetsmaterial och barnen fick "extra förplägning" för att också de skulle "få del av denna gåva". Det är också av ett visst intresse att den finskspråkiga arbetarföreningen tio år senare ordnade en matiné i Folketshus, vars intäkter (421 mark) donerades till arbetshemmet i Vallgård. Den här gången

⁵² Årsberättelser 1898–1939.

⁵³ Årsberättelse 1900.

inköptes bl.a. skor till barnen och ett barn vid hemmet fick möjlighet till "vistelse på landsbyggen vid de för folkskoleelever anordnade sommarkolonierna".⁵⁴

Arbetshemmens grundprincip, ingen mat utan arbete, prövades under den svåra arbetslösheten 1907 och 1908, då några andra välgörenhetsinriktade kretsar ordnade gratis bespising för fattiga barn.⁵⁵ Den ledande svenskspråkiga dagstidningen *Hufvudstadsbladet* gick till häftig attack mot "fri bespising för en del af huvudstadens folkskolebarn". Tidningen åberopade "en känd svensk filantrop, Anna Hierta-Rezius" som auktoritet på området. Hon hade varnat för dylik "missriktad välgörenhet som bara gör skada". "Bandet mellan barn och föräldrar lossnar alltmera." Med detta stöd kunde tidningen klart ta ställning:

Men då såsom ett obestridbart faktum dock kvarstår, att en mängd skolbarn hos oss lida af brist på tillräcklig föda, synes det vara samhällets eller välgörenhetens skyldighet att på ett eller annat sätt afhjälpa detta missförhållande. Ett vackert inlägg i denna fråga utgöra Arbetshusen för fattiga barn i Helsingfors ... Här sysselsätts fattiga folkskolebarn ... med lämpliga handarbeten ... och de göra sålunda genom sitt arbete skäl för maten ...⁵⁶

En vecka senare ingick på allmänhetens spalt en lång insändare där en folkskoleman hävdade att "barnen ytterst ogärna gå till arbetsstugorna" och att "så snart som nöden i minsta mån lindras i hemmen, vilja barnen sluta med besöken i arbetsstugorna":

Ge det hungrade barnet mat och lät det sedan gå ut till lek och ras i det fria. Kräf icke för tomma teorigers skull betalning i form af arbete af det nog förut tillräckligt plågade, lidande barnet! 8 till 13 åringens dagsverk är väl fylldt, när han fullgjort sina skolplikter för dagen.⁵⁷

Proteströsterna till trots fanns många ivriga anhängare av arbetshusidén, som Sven-Erik Åström påpekat.⁵⁸ Föreningen erhöll understöd från staden för ett nytt arbetshem för barn, och kunde fr.o.m. hösten 1914 upprätthålla tre arbetshus för barn. Under första världskriget och ännu en tid efter inbördeskriget 1918 fick styrelsen för arbetshusen för barn det näst största penningansla-

⁵⁴ Årsberättelse 1906, 1916.

⁵⁵ Se Årsberättelse 1908.

⁵⁶ *Hufvudstadsbladet* 23.4.1907.

⁵⁷ *Hufvudstadsbladet* 1.5.1907.

⁵⁸ Å s t r ö m, s. 263.

get i stadens årliga utdelningar för sociala ändamål. Det största bidraget gick till de finskspråkiga folkskolläraernas och lärarinnornas förening som upprätt-höll sommarkolonier för barn.⁵⁹ Året efter inbördeskriget kan man dock märka en förändring. På uppmaning av Centralen för barnskydd hade Föreningen för arbetshemmen för fattiga barn år 1919 grundat sitt fjärde arbetshem i Hagnäs. Det upphörde dock snart, då stadsfullmäktige avskog föreningens anhållan om ett anslag för det nya arbetshemmet.⁶⁰

På 1920-talet försvann de tiggande barnen ur gatubilden i Helsingfors,⁶¹ men ännu år 1925 förklarade styrelsen för arbetshemmen för barn, att arbetshemmens främsta uppgift var att avhålla barn från tiggeri. Efter mitten av 1920-talet ersattes denna fras med en ny: man skulle "bereda huvudstadsbarn i folkskoleålder tillfälle att, i stället för sysslolöst kringdrivande på gatan, i arbetshemmets ljusa rum och salar tillbringa mellantimmarna med överläsning av sina skolläxor ..." Nu var det meningen att arbetshemmet skulle få "prägel av trivsamt hem", och fr.o.m. år 1930 lade man till: "så att många av barnen i en framtid räkna de år de fått tillbringa i dessa hem för det lyckligaste i livet." Bland sång, lek och teckning nämndes fortfarande vedhuggning "för anstaltens behov" samt sömnad och stickning.⁶²

Spåren av 1800-talets rätt så obarmhärtinga tiggarpolitik dröjde sig länge kvar i lagstiftningen. I fattigvårdslagen år 1922 upptogs ännu skyldigheten att återbetala mottaget fattigvårdsbistånd. Arbetshemmen för barn, som även de var ett arv från 1800-talet, förlorade dock redan på 1920-talet den nisch som de hade funnit i det samhällliga barnskyddet. På 1920- och 1930-talet ersattes den typ av "öppen vård" som arbetshusen för barn representerade i ökande grad med en "sluten vård" i uppfostringsanstalter och på skollhem. Antalet omhändertagna och på anstalt placerade barn steg brant i Finland på 1920- och i början av 1930-talet. Delvis var detta en följd av den striktare kontrollen av skolkning, som förorsakades av att den allmänna läroplikten

⁵⁹ Berättelse angående Helsingfors stads kommunalförvaltning 1915–1918.

⁶⁰ Årsberättelse 1919.

⁶¹ Barnavårdsmyndigheterna påträffade ännu 1924 och 1925 ett trettiotal tiggande barn, men därefter upprepades i barnavårdsnämndens årsberättelse år efter år samma, av allt att döma innehållslösa fras om tiggande barn. (Berättelse angående Helsingfors stads kommunalförvaltning.)

⁶² Åren 1919–1925 upprepades år efter år nästan ordagrant samma text i årsberättelser. Den nya formuleringen upprepades så gott som oförändrad fr.o.m. 1926 till 1944, då de tryckta årsberättelserna upphörde.

infördes 1921, men främst var det en följd av en hårdnande politik gentemot barn och vuxna i samhällets marginal.⁶³

Samtidigt var arbetshemmen för barn tvungna att tävla med nya expanderande fritidsaktiviteter för barn och unga, såsom scoutrörelsen, skolornas klubbverksamhet och arbetarrörelsens barn- och ungdomsverksamhet. Det förefaller som om arbetshemmens hårda principer omjusterades till mera tilltalande och konkurrenskraftiga först när styrelsen för arbetshemmen för barn såg marknaderna krympa både hos beställaren, d.v.s. myndigheter, och hos konsumenterna, d.v.s. barnen. Det faktum att man in i det sista höll fast vid en del av den arbetshusmässiga praxis som ärvts från 1800-talet, talar emot någon förändring i grundinställningen: ingen vård utan vederlag.

⁶³ Se t.ex. Marjatta Rahikainen, 'The Fading of Compulsory Labour', *Scandinavian Economic History Review* 1995, 2, s. 251–262, samt Rahikainen, 'Det farliga barnet'.

”Samhällets bottenskikt”

Om den helsingforsiska subkulturens historia

ANTTI HÄKKINEN

I huvudstaden, som på andra tätt befolkade orter, har en av samhället ratad och försmådd klass vuxit fram – en undre värld vars medlemmar är som de dödsdömda i fängelset på Ibisön. De lever och bor litet hur som helst. Ingen av dem har anhöriga, ingen en stadig arbetsplats – de har bara ”gänget” som ersättning för allt och sedan spriten, eller denature-rat, som vederkvickelse både för goda och dåliga dagar ...¹

Samhällets allra lägsta befolkningsskikt, lösdrivarna, har åtminstone sedan 1300-talet varit ett samhälligt problem i Finland. Vid den tiden trädde den första lagstiftningen om lösdrivare i kraft. Kung Birger Magnussons stadga år 1303 hotade landsstrykare och herrelösa främlingar som påträffades inom riket med bl.a. förlust av ägodelar, prygel och stympning av öron.² Sedan dess har utvecklingen gått från en definition av den enskilde lösdrivaren (vanligen landsstrykare) till allmänbegreppet underklass (fattiga, trasproletariat, parias) och slutligen till en terminologi som beskriver en organiserad, kriminell undre värld, en subkultur. I denna artikel kommer jag att behandla begreppen ”underklass” och ”undre värld” mot bakgrunden av den samhällliga utvecklingen. Undersökningens särskilda forskningsobjekt är ”den kriminella subkulturen” i Helsingfors, som utvecklades främst ur samhällets ”underklass”, de fattigas samhällsskikt, i industrialiseringens och urbaniseringens Finland. Uppgiften är att studera denna subkultur, dess uppkomst, verksamhet och förändringar, ur ett internt perspektiv.

Begreppet lösdriveri – definition och historisk bakgrund

Begreppet lösdriveri och orden lösdrivare eller landstrykare har med tiden fått olika motsvarigheter. I Legostadgan av år 1686 och i Värvningsstadgan

¹ 'Poliisin piiska-auton mukana Helsingin yöelämään tutustumassa I.' *Sosiaalidemokraatti* 6.8.1948.

² K. J. Ståhlberg, *Irtolaisuus Suomen lain mukaan*, (Helsingfors 1893) s. 11–12.

av år 1802 används på finska termerna "waldoin" och "waldoja" för att beskriva lösdriveri.³ Orden "joutomies" och "joutilas" var i bruk fram till 1826 års Kejsrerliga Pardons-Placat.⁴ I 1739 års Legostadga används översättningen "irralinen"⁵ och i 1805 års Legostadga översätts landsstrykare med ordet "maanjuoxia"⁶. I ett kejserligt brev av år 1812 används det svenska ordet "försvarslös" och det översattes år 1839 till finska med "irtanainen" och "edesvastaukseta oleva".⁷ År 1852 användes motsvarigheten "suojelukseton"⁸, år 1863-64 "vapauton"⁹ och slutligen "joutolainen"¹⁰ i den kejserliga förordningen av år 1865.

Själva uttrycken, och hur man uppfattade dem, framhäver att det handlar om ett individuellt fenomen. Benämningarna uttrycker det patriarkaliska, rurala samhällets normer och plikter samt statens intressen. Regleringen riktade sig mot rörliga, kringstrykande, utomstående och arbetsskygga individer, som av det s.k. skyddssystemet tvingades att antingen underkasta sig husbondemakten eller bli rekryterade till armén eller arbetsinrättningar.¹¹

Det ökade antalet obesuttna, den tilltagande fattigdomen, hungeråren och industrialiseringens och urbaniseringens första steg skapade nya hot och hotbilder som inte längre gällde enskilda lösdrivare, utan hopar av lösdrivare.

³ Kongl. Maj:ts Stadga och Förordning, angående Tjenstefolk och Legohion, 23.1.1686, 1 punkten (1686 års legostadga) och Kongl. Maj:ts Stadga om Wärfning och Manskaps legande till krigstjenst, den 7 April 1802, 5 § (1802 års värvningsstadga). Uppgifterna om den äldsta användningen av ordet "lösdrivare" baserar sig på Ståhlbergs doktorsavhandling, K. J. Ståhlberg, se not 2, s. 7-8.

⁴ 1686 års legostadga. Kongl. Maj:ts Resolution på Allmogens allmänna Besvär, 16.3.1739, 44 §. Transumt ur Konglig Förordning, angående allmänna arbetsställen 27.2.1804, 1 § och Hans Kejsrerliga Majestäts Pardons-Placat för Stor-Furstendömet Finland 3.9.1826, 3 punkten.

⁵ Kongl. Maj:ts Legohions-Stadga Den 21 Aug. 1739. Art. 1 § 1 (1739 års legostadga).

⁶ Kongl. Legostadga för husbönder och tjenstehjon 15.5.1805. (1805 års legostadga)

⁷ Transumt ur Kejs. Reglemente för Arbets- och Correction-inrättningarne i Finland 17.12.1839, inledningen 2 §.

⁸ Kejs. Ordning ang. ansvar för lösdrifveri hvilka såsom lösdrifvare skola anses och huru med dem förhållas 14.1.1852.

⁹ Lantdagen 1863-64. Handlingar. Helsingfors.

¹⁰ Kejs. Ordning angående försvarslösa personer och deras behandling 23.1.1865.

¹¹ Toivo Nygård, *Irtolaisuus Suomessa ja sen kontrolli 1800-luvun alun Suomessa*, Studia Historica Jyväskyläensia 50 (Jyväskylä 1985) och Panu Pulma, *Fattigvård i frihetstidens Finland. En undersökning om förhållandet mellan centralmakt och lokalsamhälle*, Societas Historica Finlandiae, Historiallisia tutkimuksia 129 (Jyväskylä 1985).

Hungerårens erfarenheter av lösdrivare som strök omkring i massor var skrämmande. Redan fr.o.m. slutet av 1700-talet hade tecknen på en förändring varit synliga,¹² men i synnerhet i den atmosfär som rådde efter de svåra hungeråren ville man begränsa "den obemedlade befolkningens" rörlighet.¹³ Begreppet "lösdriveri" (*irtolaisuus*) togs i bruk på nytt och fick nya betydelser. Den nya inställningen kom klart fram i samband med 1872 års Kommittébetänkande angående den allmänna fattigvården samt om lösdrifvare m.m.¹⁴ Det behövdes metoder för att hindra hoparna från att sätta sig i rörelse i masskala. Diskussionen ledde till 1883 års lösdrivarförordningar, i vilka man för första gången fäste uppmärksamhet vid flyttrörelsen inom landet, det nya urbana proletariatet och dess livsstil. Med hjälp av förordningarna försökte man reglera massornas obehärskade rörelser (folk återbördades till hemkommunen) och bestraffa icke-önskvärt uppförande (varningar och förpassningar till korrektionsinrättningar). Lösdriveri ansågs vara ett levnadssätt som hotade den allmänna ordningen.¹⁵ I 1898 års flyttningsbestämmelser talade man om "kringstrykande personer med ett vanartigt levnadssätt" istället för om lösdriveri.¹⁶ En s.a.s. farlig underklass hade uppkommit. Den befolkade de växande städernas utkanter och landsbygdens mest avlägsna hörn. I de största städerna uppkom särskilda farliga stadsdelar: i Helsingfors till en början Skatudden, senare Rödbergen. I Åbo fanns Raunistula, i Viborg Kolikkomäki och i Tammerfors Kyttälä.

I och med att stadssamhällena växte utvecklades särkulturer inom de områden där de fattiga bodde. En del av dem verkade i laglighetens gränsmarker eller utnyttjade klart kriminella metoder. Städernas "undre värld" föddes. Det var en värld som befolkades av yrkestjuvar, bedragare, langare, hälare, prostituerade, kopplare, smugglare, svindlare och charlataner. I det allmänna språkbruket sammanblandades begreppen underklass och undre värld, och i

¹² Panu Pulma, 'Vaivaisten valtakunta', Jouko Jaakkola & al. (red.) *Armeliaisuus, yhteisöapu, sosiaaliturva. Suomalaisen sosiaalisen turvan historia*, (Jyväskylä 1994) s. 56.

¹³ Guvernörens för Vasa län kungörelse 9.9.1868, Guvernörernas kungörelser, HUB, Antti Häkkinen et. al., *Kun halla nälän tuskan toi. Miten suomalaiset kokivat 1860-luvun nälkävuodet*, (Darmstadt 1991) s. 76–77.

¹⁴ Kommittébetänkande 1872:3, Förslag till förordning angående allmänna fattigvården samt om lösdrifvare och deras behandling i Storfurstendömet Finland.

¹⁵ Kom.Bet. 1986:46. Kommissionen för utredning av verkningarna av lösdrivarlagens upphävande. Betänkande, (Helsingfors 1986) s. 10.

¹⁶ Kejs.manifest ang. flyttning från en församling till en annan, 4.8.1898.

synnerhet 1918 års händelser motiverade diskussionen om "en kriminell underklass", som till sina rasegenskaper var av en sämre och svagare beskaffenhet än andra. I alkoholkommitténs betänkande på 1920-talet karaktäriserades lösdrivare som "samhällets bottenskikt" eller "bottensats".¹⁷ Den förändrade samhälleliga situationen ansågs motivera en ny lösdrivarlag och några landshövdingar gjorde på 20-talet framställningar i den riktningen.¹⁸ Förslagen fick understöd av vissa samhälleliga rörelser, som krävde effektivare tag mot kriminaliteten och lösdriveriet.¹⁹ Denna inställning yppas t.ex. av en kommitté som tillsattes för att motverka kriminaliteten och framfördes också av en folkrörelse mot kriminalitet.²⁰

Depressionen på 1930-talet ökade rädslan och tillspetsade kraven. Den s.k. landstrykkarrörelsen, där tusentals unga män satte sig i rörelse på landsorten, sökande efter utkomst och livsmedel, tolkades som samhällsfarlig. Därför föreslogs de hårdaste metoder för att begränsa den:

På senare tid har arbetslösa luffare börjat stryka omkring också här och de är snart en landsplåga på orten [Seinäjoki] ... Visserligen finns det även hyggliga människor bland dem, sådana som av nöden tvingats lämna sin hemkommun för att tigga, men därtill kommer en stor mängd månglare och bondfångare av allehanda slag, vilka i många fall kan höra till det sämsta elementet och är begivna på och inkomna i brott. Naturligtvis är lösdrivare som stjal, begår våldsbrott o.a. bovstreck till men för den allmänna ordningen. Sådana element ger polismyndigheterna mycket arbete.²¹

Påtryckningarna från samhällets sida ledde också slutligen till resultat. Lösdrivarlagen stadfästes år 1936. Första paragrafen, första momentet, fjärde punkten i den nya lagen definierar lösdrivaren som en person, som skaffar inkomster på ett sätt som strider mot god sed eller är sedligt förkastligt, eller som på grund av något annat i sitt levnadssätt är till fara för den allmänna ordningen, säkerheten eller anständigheten.²² Lösdrivarlagen gav polisen ett

¹⁷ Kom.Bet. 1926:8, Alkoholkommittén, s. 69 och 74.

¹⁸ Einar Böök, 'Uusi irtolaislaki ja sen esihistoria, *Sosiaalinen Aikakauskirja* 12/1936, s. 617.

¹⁹ Einar Böök, *Suomen Huolto-oikeus*, (Riihimäki 1948) s. 229.

²⁰ *Rikollisuus ja sen vastustamismahdollisuudet. Rikollisuuden vastustamisviikolla Helsingissä tammikuun 7-13 päivinä 1934 pidetyt esitelmät* (Borgå 1934).

²¹ V.A. Soinio, Seinäjoen poliisipiirin vastaus Sosiaaliministeriön kirjelmään 30/10 1931 n:o 4756 och Promemoria nykyisen työttömyyden aikana esiintyneestä kulkuriliikkeestä, kirjelmä 21/485, K.D.Sos.M.KhT 1931, Socialministeriets arkiv, RA.

²² Lag om lösdrivare 1936/57, 1§ 1 mom. 4 punkten.

effektivt vapen mot städernas undre värld, menade man. Vid 1937 års Polisbefälsdagar konstaterade man att den nya lagen gjorde det lättare att "... med ännu bättre och hårdförare metoder hantera och avskaffa lösdriveriet och kriminaliteten i anslutning till den, vilka i oroande hög grad har tilltagit hos oss under de senaste åren."²³ Ur Aarne Simonens uttalande framgår något av den ideologiska bakgrunden till lagen. Han hänvisar till erfarenheter från Tyskland:

Polisen har nu möjlighet att göra omfattande utrensningar bland huliganer och kriminella kretsar bl.a. i de större städerna, och det finns inga skäl att låta möjligheterna stå obegagnade. Vissa riken med "en ny samhällssyn" där stora utrensningar har genomförts uttryckligen bland de kriminella i storstäderna, utgör ett gott exempel i detta avseende. Lösdrivarlaggen ger möjligheter till åtgärder.²⁴

Småningom övergavs lösdrivarbegreppet för neutralare uttryck. År 1968 använde Veli Merikoski uttrycket "asocial person" i sin lärobok om socialrätt.²⁵ Ännu efter lösdrivarlagens upphävande (1986) har "lösdrivar" varit i bruk som allmänbegrepp, och det antas då också stå för särskilda former av lösdriveri, bl.a. prostitution.²⁶ "Lösdriveri" som ord har dock blivit mycket sällsynt.

Om begreppen underklass och undre värld

Den finska underklassen uppkom på de medeltida landsvägarna där tiggare, landstrykare och ibland t.o.m. rövare förtjänade sitt uppehälle. Underklassen växte med armodet i avlägsna byar på landsbygden och i städernas utkanter och förvandlades under vissa förhållanden i de större städerna till en

²³ Toivo Tyllinen, 'Menettelystä irtolaisasioissa', protokoll fört vid Nylands polisbefälsdagar 1937, Polisbefälsdagarnas protokoll I, (Helsingfors 1938) s. 263. Se även J a r m o R a u t j ä r v i, *Irtolaisuus Suomessa 1800-luvun puolivälistä nykypäiviin*, Tammerfors universitet, socialvårdslinjen inom socialpolitik, pro gradu-avhandling, (Tammerfors 1976) s. 93-94.

²⁴ Aarne Simonen, *Työtä vieroksuviin ja muiden elämäntavoiltaan yhteiskunnan vastaisen rikollisten sijoittamisesta työ- ym. laitoksiin* (Helsingfors 1937). Se även M a r j a L u k k a r i n i e m i, *Irtolainen vai alkoholisti. Tutkimus Helsingissä päihteidien väärinkäyttäjänä ja irtolaisena huolletuista henkilöistä ja heidän huoltamisestaan*, pro gradu-avhandling i socialpolitik, Helsingfors universitet 1980, s.15.

²⁵ Veli Merikoski, *Föreläsningar i socialrätt* (övers. och utg. av Tore Modeen), Juridiska studentfakultetens expedition, Juridiska föreningens i Finland publikationsserier 33 (Helsingfors 1963).

²⁶ *Kun kaikki on kaupan ... Prostituution asiantuntijatyöryhmän raportti*, Merja-Maaria Turunen (red.), Stakes, rapporter 190, (Jyväskylä 1996) s. 36-39.

undre värld. I detta avseende verkar inte utvecklingen i Finland skilja sig från lösdriveriets historia i övriga Europa. Vid en närmare betraktelse är begreppen "underklass", "undre värld" och "särkultur" dock rätt problematiska.

Begreppen avspeglar ett sätt att tänka enligt vilket underklassen, och i synnerhet den undre världen, uppfattas som en särskild institution med värden, normer och lagar som strider mot eller är parallella med den dominerande kulturen. Den undre världen är enligt denna uppfattning en institution inom institutionen. Rätt starka misstankar har framförts om att begreppen i fråga är ideologiska till sin natur och att avsikten genom tiderna endast har varit att legitimerade de repressiva åtgärder som riktats mot de allra svagaste grupperna i samhället.²⁷ Det är dessutom teoretiskt och empiriskt svårt att påvisa existensen av institutioner som är förenliga med begreppet subkultur – och om de existerar, hur och varför har de uppkommit? Varför skulle en subkultur uppkomma uttryckligen bland underklassen? Vidare är det svårt att påvisa vilka mekanismer som upprätthåller system som subkulturer och vilka faktorer som förorsakar förändringar. Om en subkultur existerar som en självständig organisation, vilket är då dess förhållande till den s.k. dominerande kulturen och det omgivande samhället? Och slutligen, om subkulturen till sin form och sina aktiviteter skiljer sig från den dominerande kulturen, på vilka sätt kan vi få tillförlitlig information om den och hur vederhäftig är vår analys av den?

Att "förklara" subkulturen som en spegling av utvecklingen inom den dominerande kulturen är inte oproblematiskt. Det förefaller tvärtom som om subkulturinstitutionerna agerar rätt självständigt, visserligen inom ramen för de villkor som makrovärlden ställer.²⁸ Oberoende av de allmänna förändringarna på makronivå har de en egen, oberoende kultur med kontinuitet inom en egen tradition. Det är svårt att samhälleligt "förklara" eller "förstå" förändringarna inom dem. Teorier som bygger på den ekonomiska utvecklingen, inkomstfördelning, välfärdspolitik, mobilitet eller urbanisering på makronivå förklarar endast en del av de kvantitativa och kvalitativa föränd-

²⁷ Tex. Kirk Mann, *The Making of an English 'Underclass' ? The Social Divisions of Welfare and Labour* (Portsmouth 1995).

²⁸ Scott H. Decker & Barrik van Winkle, *Life in the Gang. Family, Friends and Violence*, (Cambridge 1996) s. 32.

²⁹ Reino Siren, *Varkausrikollisuuden kehityksestä ja yhteydestä rakenteellisiin tekijöihin 1950–1982*, Rättspolitiska forskningsinstitutet 70 (Helsingfors 1984).

ringarna inom kriminella kulturer.²⁹ På samma sätt är det svårt att förklara kvantiteten av och de olika formerna för prostitution med hjälp av allmänna förändringar inom sexualkulturen eller sexualmoralen. Inkomstfördelningens eller välfärdspolitikens utveckling fungerar inte dess bättre som förklaring.³⁰

Ett annat problem är att forskningsobjektet, d.v.s. subkulturen, inte endast skiljer sig från "normalkulturen", vi kan dessutom inte veta på vilket sätt det skiljer sig. Det är ganska svårt att gestalta verksamhetsformerna för och innehållet i subkulturer – delvis därför att det ofta rör sig om illegal verksamhet och delvis därför att de interna målen och motiven inom subkulturerna kan vara sinsemellan mycket motstridiga och mångfacetterade. Subkulturerna skiljer sig tydligt från bl.a. ekonomiska institutioner, för vilka klara gemensamma mål och motiv existerar. Detta beror delvis på symbiosen mellan subkulturen och den dominerande kulturen; subkulturen är tvungen "att spela enligt den dominerande kulturens regler", med inre motstridigheter som följd. Dessutom är gränsen mellan den dominerande kulturen och subkulturen oklar.

Om man försöker tillämpa s.k. individcentrerade förklaringsmodeller stöter man på en annan typ av problem. Enligt en individcentrerad tolkning är de personer som ingår i subkulturen "avvikande" eller "annorlunda" på grund av sin barndom, sina levnadsöden eller egenskaper. Det är alltså deras speciella egenskaper som skapar grunden, verksamhetsmodellerna och motiven för subkulturerna, vilket förklarar subkulturernas särdrag. Subkulturens verksamhet är enligt denna modell "den mångdubblade ondskan hos enskilda kriminella". Denna uppfattning är vanlig i traditionell kriminalforskning, men också i vardagssamtal om subkulturer.

Den individualistiska uppfattningen kan emellertid inte förklara varför subkulturer innehåller otvetydigt självständiga sociala element, som inte på något sätt kan återföras till egenskaper hos enskilda personer. Ej heller förklarar de varför subkulturerna verkar ha en egen historia. Om man förnekar att individerna inom subkulturen genom sin verksamhet skapar särskilda strukturer, kan man inte förklara subkulturers utveckling eller förändring. Det är t.ex. möjligt att belägga hur en individ integreras i den kriminella kulturen, liksom också förändringarna i personens attityder och motiv. Detta vore

³⁰ Antti Häkkinen, *Rahasta – vaan ei rakkaudesta. Prostituutio Helsingissä 1867–1939* (Borgå 1995).

omöjligt om det kriminella samhället endast är en mängd som består av enskilda individer.

Ett tredje alternativ och ett metodiskt mera användbart sätt att studera subkulturen är att låta begreppet subkultur utgå från den särskilda växelverkan, interaktionen, mellan människor, aktörer och strukturer. Enligt Christopher Lloyd (och även Anthony Giddens) kan strukturaliseringsprocesser och förändringar undersökas genom att granska den kausala interaktionen mellan individer, grupper och klasser, och de sociala villkor, föreställningar och strävanden som ligger bakom dem.³¹ Med andra ord kan subkulturernas struktur rekonstrueras utgående från enskilda aktörer, deras sociala ställning, mentalitet och mål samt de former för interaktion genom vilka de upprätthåller, rekonstruerar och förändrar den sociala gemenskapen eller samfundet. Genom att gå vidare från individerna och bredda aktörernas begrepp till att omfatta grupper, sociala klasser etc. vore det således möjligt att rekonstruera även komplicerade sociala institutioner på makronivå. En ny infallsvinkel öppnar sig för en undersökning av interaktionen mellan mikro- och makrovärlden. Detta är självfallet exakt den metod som har använts för att forska i bl.a. ekonomiska institutioner.³² Men hur kan en sådan rekonstruktion göras inom ett så diffust område som den kriminella subkulturen som fungerar under yttre kontroll?

Underklass och subkultur – analys på makronivå

Vanligen definieras underklass och subkultur genom makrobegrepp. Robert MacDonalld ger följande definition på den historiska underklassen:

... Det var en problematisk, överbliven, utarmad och svårtlokalisierbar överlopsbefolkning, som man kunde finna i storstädernas utkanter i en värld som höll på att industrialiseras. De ansågs parasitera på redliga arbetare och man trodde att de varthelst de flyttade hotade den vanliga, hyggliga, hederliga världens moral. Även om tidens teoretiker hade omfattat fullständigt olika politiska utgångspunkter och använde sig av alldeles olika teorier för fattigdom, arbetslöshet och undersysselsättning, var alla socialkommentatorer under 1900-talet eniga i sin dom över dessa människor som moraliskt lössläppta, obetänksamma, lata och ansvarslösa företrädare för en farlig klass.³³

³¹ Christopher Lloyd, *The Structures of History*, (Oxford 1993) s. 47.

³² Tex. Douglas Cecil North, *Institutions, Institutional Change and Economic Performance* (Cambridge 1990).

³³ Robert MacDonalld, 'Dangerous Youth and the Dangerous Class', Robert MacDonalld (red.), *Youth, the "Underclass" and Social Exclusion*, (London 1997) s. 4.

Länge menade man att den undre världen endast utgick från stadens fattigaste befolkning som bodde trångt och ohälsosamt i särskilt illa beryktade stadsdelar. Stora Robertsgatan 36. Foto: A. Rönneberg 1924. (Helsingfors stadsmuseums bildarkiv).

MacDonald själv definierar begreppet underklass på följande sätt:

... Det är en social grupp eller klass som befinner sig på klasstrukturens botten och som med tiden har blivit strukturellt differentierad och kulturellt isolerad både med avseende på den regelbundet sysselsatta arbetarklassen och samhället i allmänhet. Processen har huvudsakligen förorsakats av sociala och ekonomiska förändringar ... och/eller kulturella beteendemodeller. Dessa individer är fullständigt beroende av statsmaktens bidrag och nästan permanent underkastade att bo i sämre förhållanden och i en sämre boendemiljö än andra.³⁴

Begreppet undre värld föddes först på 1800-talet i industrialiserings- och urbaniseringsprocessernas Europa. Det är uttryckligen ett storstadsfenomen. Engelsmannen Peter Linebaugh har påpekat att man redan tidigt började indela städernas underklass i vanliga, hyggliga fattiga och ohederliga fattiga – "rätta fattiga och lättingar" talade man om på svenska. I Londons undre värld gynnades en sådan indelning, inte bara med kontrollåtgärder

³⁴ MacDonald, s. 3–4.

utan också med ideologiska medel. Enligt Linebaugh var det i det elisabetska London man för första gången började påstå att den undre världen hade egna institutioner, egna geografiska områden, en egen arbetsfördelning och ett eget språk.³⁵

Länge rådde uppfattningen att den undre världen utgick endast från stads-samhällets fattigaste befolkningsskikt. Den synvinkeln företrädde bl.a. av den s.k. Chicagoskolans teoretiker på 1920-talet³⁶ och senare, efter andra världskriget, av Oscar Lewis och Walter Miller som forskade i fattigdomens kultur.³⁷ Senare övergavs denna stränga ståndpunkt och man noterade att också människor med medel- och överklassursprung integrerades i undre världen.³⁸ Ändå ser man, nu som då, samma sociala och befolkningsmässiga orsaksfaktorer bakom uppkomsten av en organiserad kriminell kultur: a) immigration eller flyttning inom landet, b) urbanisering, c) etnisk differentiering och d) tilltagande fattigdom.³⁹ Rekryteringen till den undre världen sker endast sällan från andra samhällskikt än från arbetarklassens fattigaste delar.⁴⁰

Hur utvecklades den undre världen ur underklassen? Enligt Daniel Glaser framskrider den undre världens "diffusion" på följande sätt: enskilda kriminella utvecklar en gemensam yrkesskicklighet och regler för verksamhetsätten genom att hålla kontakt med sina yrkesbröder och -sysstrar. Daniel Glaser menar att de kriminella därmed kan skapa en kriminell subkultur, som erbjuder en måttstock för medlemmarna med vilken de kan be-

³⁵ Peter Linebaugh, *The London Hanged. Crime and Civil Society in the Eighteenth Century*, (St. Ives 1991) s. 71 och Gamini Salgado, *The Elisabethan Underworld*, (London 1977) s. 137.

³⁶ F. Trasher, *The Gang: A Study of 1,313 Gangs in Chicago* (Chicago 1927).

³⁷ Oscar Lewis, *The Children of Sanchez*, (London, Seeker & Wartburg 1961) och W. Miller, 'Lower Class Culture as a Generating Milieu of Gang Delinquency', *Journal of Social Issues*, 14/1958.

³⁸ David Downes, 'Introduction', David Bownes (red.), *Crime & the City*, (London 1989) s. 2. Vincenzo Ruggiero, *Organized and Corporate Crime in Europe. Offers that Can't Be Refused* (Dartmouth 1996). Edwin H. Sutherland, *White Collar Crime* (New York 1965).

³⁹ Decker & van Winkle, s. 2.

⁴⁰ Kauko Aromaa, *Varkaan ammatti ja sen ruki-instituutiot. Kirjallisuuteen ja Lahdessa tehtyihin haastatteluihin perustuva tutkimus*, Rättspolitiska forskningsinstitutet 57/1983, s. 40 och Daniel R. Wolf, *The Rebels. The Brotherhood of Outlaw Bikers*, (Toronto 1993) s. 30. Jfr. även Birgit Peterson, 'Den farliga underklassen'. *Studier i fattigdom och brottslighet i 1800-talets Sverige*, Acta Universitatis Umensis, (Kungälv 1983).

döma varandra. En subkultur måste också utveckla en egen ideologi med vilken den differentierar sig från samhälle och polis. Glaser föreslår följande egenskaper som karakteristiska för undre världen:

1. normer om yrkesskicklighet och yrkesetik.
2. specialterminologi eller slang.
3. ideologier som gäller yrkesintressen och kritik av utomstående.
4. etablerade sätt att bli antagen som medlem i gemenskapen och etablerade traditioner, enligt vilka medlemmar får högaktning och blir accepterade.
5. medlemskåren samlas vid tillfällen som upprätthåller, omformar och nyskapar traditioner i branschen samt att de vårdar sig om subkulturen.
6. yrkesstolthet, som motiverar till noggrant och flitigt arbete, och i synnerhet till projekt som yrkeskamraterna blir medvetna om. De här yrkeskamraterna blir den viktigaste referensgruppen.⁴¹

De iakttagelser som Scott Decker och Berrick van Winkler gjorde om gängens undre värld i St. Louis motsvarar i mångt och mycket Glasers resultat. Gängen kom till inom de fattigas gemenskap genom interna och externa konflikter. Man anslöt sig till gängen eftersom de erbjöd skydd mot externt, verkligt eller inbillat, hot och eftersom de gav medlemmarna ekonomisk nytta och formell prestige.⁴²

Uppkomsten och utvecklingen av en "underklass" i Helsingfors kan mätas på många olika sätt. Uppgifterna om antalet anhållna lösdrivare samt om de anhållnas person ger riktgivande information. Från år 1872 till år 1886, fram till lösdrivarlagens upphävande, under sammanlagt 107 år, anhöll polisen uppemot 400 000 lösdrivare. Det betyder i medeltal 3 684 anhållanden per år. Från och med år 1900 finns årliga uppgifter att tillgå om antalet fasttagna lösdrivare. Antalet anhållna var i genomsnitt 2 389 personer per år.⁴³ I figur 1 tecknas det årliga antalet anhållna lösdrivare med ett tunnare streck och antalet anhållanden i relation till befolkningmängden med ett tjockare streck. Utgående från figuren kan man entydigt sluta sig till att lösdrivarförordningarna och lösdrivarlagen användes som effektivast under åren 1890–

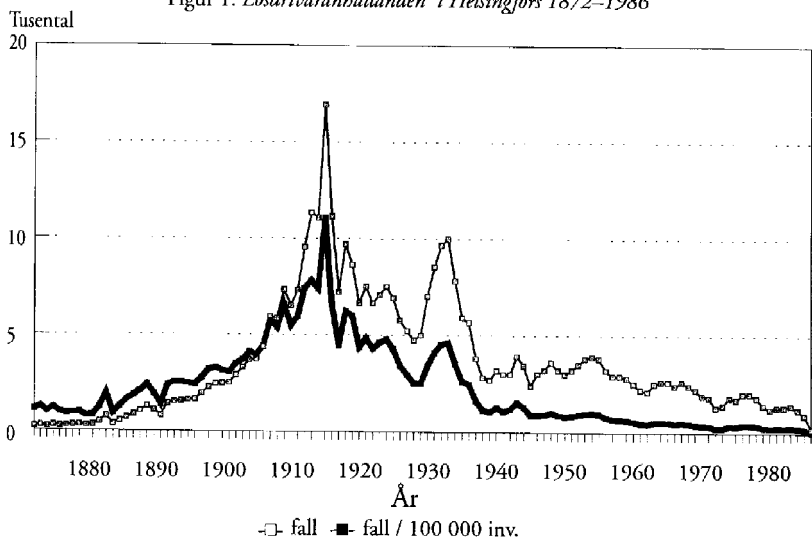
⁴¹ Daniel Glaser, *Crime in Our Changing Society*, (New York 1978) s. 59.

⁴² Decker & van Winkle, s. 67–69.

⁴³ Obs. Falluppgifterna är ofullständiga för åren 1885, 1887, 1897, 1894–95 och 1903. Uppgifter om antalet personer saknas för åren 1903 och 1906–12. Uppgifterna baserar sig på polisverkets i Helsingfors lösdrivarregister åren 1872–1890, anmälan om lösdrivare åren 1891–1897, polisverkets i Helsingfors års- och verksamhetsberättelser åren 1941–44 och 1952–86 samt på Helsingfors stads statistiska årsbok (HSSÅ) beträffande övriga år.

Figur 1. Lösdrivaranhållanden i Helsingfors 1872–1986

HSSÅ 1905–1986; Böcker över lösdrivaranmälningar, Vårdpolisens arkiv, RA.

Antalet anhållna lösdrivare ökade snabbt i slutet av 1800-talet och var som högst år 1915. Kontrollen var då klart inriktad på den arbetarbefolkning som hade flyttat till staden, lösdrivande män och prostituerade kvinnor. Under depressionen på 1930-talet ökade antalet lösdrivare exceptionellt. Då övervakades arbetslösa, tiggare och bostadslösa.

1940, då stadssambället Helsingfors genomlevde en enorm expansion. Efter som antalet anhållna lösdrivare uppgick till 2/3 av totalantalet anhållna, kan man sluta sig till att underklassens storlek har varierat från några hundra till omkring femtusen personer och att den efter andra världskriget har minskat till ett par tusen personer. Den relativa andelen var då som högst 5–7% av befolkningen, även om det vid första världskriget fanns synnerligen många invånare som tillfälligt vistades i staden och som anhölls som lösdrivare.

Vilka var då de personer som anklagades för att vara lösdrivare? Vilka bestod den nya underklassen av? Utgående från lösdrivarfallen från seklets början fram till självständigheten kan man konstatera att de lösdrivande, kriminella männen klart har överstigit kvinnornas antal. Två av tre anhållna lösdrivare var män. Under mellankrigstiden var förhållandet ungefär 1:1. Efter kriget fram till 1960-talet var kvinnornas andel av de anhållna klart större och under fortsättningskriget t.o.m. mångdubbelt större. Under de två sista

decennierna som lösdrivarlagen var i kraft spelade männen igen huvudrollen. Här följer ett exempel på ett mansöde:

Karl L. föddes i september 1864 i en lantarbetarfamilj i Hollola. Han lämnade föräldrahemmet vid nio års ålder och försörjde sig i sju år med att tugga. De följande tre åren fick han vara dräng på en gård i sin hemsocken. När han blev äldre flyttade han till Helsingfors och arbetade under somrarna på byggen som hantlangare. Vintrarna förflöt på landsbygden i skogsarbete. De senaste åren har han fortsättningsvis arbetat som stuvare i hamnen. Han har flera gånger fått böter för fylleri. Fattigvårdsdirektionen har en gång gett honom en varning. Denna gång blev han fasttagen av konstapel Bergqvist på Östra Chaussen i området "Surutoin" klockan nio på kvällen, omåttligt berusad och utan bostad. Karl L. kunde inte förneka att så var fallet. På morgonen upplästes Fattigvårdsdirektionens varning för honom och sedan lät man honom gå.⁴⁴

För denna undersökning har uppgifter samlats om alla de personer som råkat ut för lösdrivaråtgärder under åren 1901, 1911, 1921 och 1931. Sedlighetsavdelningen vid Helsingfors Polisinspektion (senare vårdpolisen) fyllde i en lösdrivaranmälan för varje fasttagen lösdrivare, medellös, sinnesjuk eller annan person som råkat i svårigheter. I anmälan samlades mångsidiga uppgifter om den anhållnes bakgrund, levnadsskeden och lösdrivarförhållanden. Anmälningsblanketterna kompletterades i samband med eventuella senare fasttaganden och på så sätt bildar var och en av dem en liten lösdrivarhistoria. Materialet består av sammanlagt 6 085 personer och av dem kan 4 504 klassificeras som personer med egentligt lösdrivarbeteende (1901: 475⁴⁵, 1911: 1276, 1921:1265 och 1931:1488). Hälften var 16–26 år gamla. Endast 14 procent var infödda helsingforsare, resten inflyttade. Lösdrivarnas egen och deras föräldrars sociala ställning motsvarade allmänt taget den bakgrund som var vanlig bland unga inflyttare från landsbygden. De var barn till landsbygdens proletariat, arbetar- och torparbefolkning, hantverkare och småbrukare. Männen uppgav att de var utomhusarbetare, arbetare, fabriksarbetare, yrkesarbetare och hantverkare samt sjömän, kvinnorna sade sig vara tjänstekvinnor och fabriksarbeterskor. De egna yrkesbeteckningarna är ändå vilseledande eftersom många i förhören uppgav det yrke de haft innan de blev lösdrivare.

Omkring sju procent av lösdrivarna hade tidigare gjort sig skyldiga till

⁴⁴ Lösdrivaranmälan K:2.31901, Vårdpolisens i Helsingfors arkiv, RA.

⁴⁵ En del av 1901 års lösdrivare hade redan tidigare utsatts för lösdrivarbehandling, men när en självständig sedlighetsavdelning grundades, togs nya blanketter i bruk, och även tidigare lösdrivare fördes in på dem.

brott och ungefär lika många upprepade lagbrottet också efter att de blivit anhållna för lösdriveri. Över hälften klarade sig med ett enda anhållande. Antalet personer med högst fem anhållanden var 84%. Nio av hundra hade räkat ut för minst tio anhållanden eller flera. Om lösdrivarna som helhet bildar en "underklass" i samhället, kan enligt dessa uträkningar dock endast 5–10% av dem räknas till en "kriminell underklass" eller en "undre värld" av något slag.

K a u k o A r o m a a har i sina undersökningar räknat ut storleken på underklassen i Lahtis utgående från antalet frigivna fångar. Enligt honom är fängelset en av de viktigaste rekryteringsmiljöerna till kriminella subkulturer och också en betydande upprätthållare av denna typ av kulturer. Antalet fångar är därför ett bra mått på subkulturens storlek.⁴⁶ Enligt Aroma är olika slags egendomsbrott samt olaglig försäljning och utskänkning av alkohol typiska brott inom subkulturen.⁴⁷ Angående början av seklet bör gruppen utökas med prostituerade och kopplare vars brott var att idka sexhandel. Antalet personer som dömdes för allvarigare egendomsbrott (bl.a. stöld, inbrott, rån, bedrägeri) varierade vid början av seklet mellan 250 och 350 personer. Årligen dömdes 10–100 personer för alkoholbrott.⁴⁸ Grova egendomsbrott ledde regelbundet till fängelsestraff i städernas rådstuvurätter, medan man före förbudslagen i allmänhet klarade sig från alkoholbrott med böter.⁴⁹ Antalet personer som dömdes till fängelsestraff ökade successivt i Helsingfors; på 1920-talet uppgick antalet i snitt till ca 500–600 och på 1930-talet till 900–1 000 personer.⁵⁰ Vid sekelskiftet engagerade prostitutionen 500–1 200 personer.⁵¹ Enligt Aromaas räknesätt⁵² uppgick subkulturen omkring sekelskiftet till ca två tusen personer och fram till slutet av 1930-talet ökade den gradvis till drygt fyra tusen personer. Subkulturens relativa andel skulle således ha varit 1–2,6 % av befolkningen och dessutom relativt stabil under hela början av seklet. De tidvisa ekonomiska kriserna ledde till ökad fattigdom – och uppenbarligen därigenom också till en större subkultur. Tiderna kring första och andra världskriget är i detta avseende ett bra exempel. Under

⁴⁶ A r o m a a, s. 47–53 och 41.

⁴⁷ A r o m a a, s.36–37.

⁴⁸ HSSÅ 1909, st. 133.

⁴⁹ FOS XXIII, 1906, st. 19 och 1907, st. 18.

⁵⁰ HSSÅ nämnda år.

⁵¹ figur 1.

⁵² A r o m a a, s. 48.

den förra perioden ökade den manliga subkulturen avsevärt, under den andra hände samma sak med prostitutionskulturen på kvinnoisidan. För övrigt förefaller subkulturens omfattning vara överraskande permanent.

Subkulturens enskilda medlemmar

Bland dessa flickor finns både unga kvinnor som lämnat sitt hem av äventyrlust och flickor som kommit från landsortens ofördärvade förhållanden för att söka arbete, ett hembiträde, tillfälligt utan lön, eller en fabriksarbeterska utan arbete ... I allmänhet är det mycket lätt att följa levnadsloppet för en flicka som kommit snett i livet. Först kommer hon som ett nytt fall till vårdpolisen. Besöker upprepas och med tiden konstateras flickan vara en lösdriverska och hon skickas till vårdnämnden för varning. Om varningen inte visar sig ha effekt, försätts hon under lösdrivarövervakning. Följande skede är korrektionsinrättning. När flickorna kommer ut därifrån fortsätter många med sitt osedliga liv och varningarna, övervakningen samt förpassningarna fortsätter i ett evigt kretslopp.⁵³

Vem hörde till underklassen? Vi stöter på svårigheter när vi försöker definiera och namnge de personer som tillhör subkulturen, d.v.s. aktörerna. Borde man utgå från en definition som baserar sig på personernas egen självuppfattning eller borde klassificeringen ske utgående från myndigheternas åtgärder? Hur skall vi förhålla oss till personer som samtidigt företräder flera olika slags kulturkretsar: t.ex. både legala och illegala? Vilken grad av kriminalitet är tillräcklig för att en person skall kunna stämplas som företrädare för subkulturen? I ett hur nära förhållande bör en person stå till andra kriminella för att vi skall kunna foga in även honom/henne i gemenskapen?

I forskningen används vanligen kriterier som baserar sig på kontrollpraxis. Personer som har klassificerats av polisen, hälsovårdsmyndigheterna eller socialmyndigheterna fogas till och stämplas som tillhörande subkulturen. Flera kriminologiska undersökningar baserar sig på den här metoden, som dock på goda grunder kan kritiseras som ensidig. Den beaktar endast den delen av subkulturen som blivit föremål för myndigheternas kontroll och inkluderar också personer, som ingenting har att göra med den kriminella kulturen.⁵⁴ Myndigheterna förmår endast sällan observera olika nivåer i subkulturen el-

⁵³ 'Ei kukaan hae kunniaansa niin kuin irtolaistyttö. Naishuolto poliisiin mukana ratsiamatkalla', *Uusi Suomi* 28.2.1950.

⁵⁴ T.ex. Jacques Rossiaud, *Medieval Prostitution* (London 1988). Reijo Lanu, *Työlaitokset rangaistus- ja hoitolaitoksena*, Social- och hälsovårdsministeriet, socialpolitiska forskningsavdelningen 5/1970, George Ryley Scott, *The History of Prostitution* (London 1968).

ler uppfatta nyanskillnader i individernas integrering i den. På senare tid har det blivit allt vanligare att också ta hänsyn till uppfattningarna hos dem som hör till subkulturen. Amerikanerna Decker och van Winkle använde de amerikanska gängmedlemmarnas egna kriterier och definitioner i sin forskning om gänglivet i St. Louis och kunde på detta sätt lokalisera komplicerade nätverk och nivåer i subkulturen.⁵⁵ En möjlig – men inte på något sätt idealisk – lösning torde vara en kombination av dessa två metoder, där en klassificering görs utgående från en kritisk analys av myndigheternas material, som sedan gallras eller kompletteras med hänsyn till subkulturmedlemmarnas egna definitioner. En person som har registrerats som kriminell eller som står i ett permanent interaktionsförhållande till personer som registrerats som kriminella, eller som annars ger uttryck för att höra till den kriminella kulturen, hör till den kriminella subkulturen. I min undersökning av prostitutionskulturen i Helsingfors har jag försökt utveckla en sådan metod,⁵⁶ vilket också Tomas Söderblom har gjort i sina undersökningar gällande motsvarande subkulturs historia i Sverige.⁵⁷

Ur individens synvinkel är det centrala hur socialiseringen till gemenskap sker, d.v.s. på vilket sätt enskilda individer ansluter sig till subkulturen, samt de mekanismer genom vilka individen identifierar sig med gruppen. Enligt J. J. Tobias är personer i subkulturens gränsområden viktiga: bl.a. de som förmedlar och gömmer stöldgods och alla andra som deltar i inskolningen och uppövningen av unga nybörjare, d.v.s. i socialiseringen till ett kriminellt yrke. Släktingar, vänner och bekanta spelar också en viktig roll.⁵⁸ Inom prostitutionskulturen i Helsingfors var s.k. "storasystrar", som hade tidigare erfarenhet av prostitution, avgörande. Tillsammans med dem och med deras goda råd var det lättare att börja gå en väg som först kunde te sig skrämmande. Storasystrarna ersatte den auktoritet som tidigare hade tillhört föräldrar, släktingar och bekanta.⁵⁹ Det ingår viktiga "etapper" i integreringen i en kriminell kultur. Etapperna är av avgörande betydelse för nykomlingen själv. För de prostituerade kunde sådana steg vara när man första gången tog

⁵⁵ Decker & van Winkle.

⁵⁶ Häkkinen.

⁵⁷ Tomas Söderblom, *Horan och batongen, prostitution och repression i folkhemmet* (Värnamo 1992).

⁵⁸ J. J. Tobias, *Crime and Industrial Society in the 19th Century*, (Harmondsworth 1967) s. 97–121.

⁵⁹ Häkkinen, s. 141.

emot pengar för sexuell kontakt, ett oäkta barn eller inskrivning på vårdanstalt för könssjukdomar. Både för kvinnan själv och för samhället är dessa etapper tecken på prostitution. Lyckades t.ex. en prostituerad kvinna undgå sådana typiska etapper på sin bana, kunde detta upprätthålla en falsk självbild hos henne, hon kunde förneka att hon egentligen sysslade med prostitution.⁶⁰ Enligt myndigheterna var en kvinna lösdrierska och prostituerad om hon befann sig ensam utomhus på gatan vid ett sent klockslag, även om verklig grund för denna tolkning saknades. Detta ledde ofta till konflikter.⁶¹

Utgående från myndigheternas kategoriseringar och kontrollpraxis samt från individernas egen livsstil och självuppfattning, kan man utarbeta typologier för att beskriva några typfigurer i den undre världen. De viktigaste är följande:

- Prostituerade* erbjöd sexuella tjänster mot betalning
- Kopplare* förmedlade kunder till prostituerade eller ordnade husrum för dem
- Tjuvar* stal egendom antingen för eget bruk eller till försäljning
- Alkoholförsäljare* tillverkade, förmedlade, sålde eller utskänkte alkoholdrycker illegalt
- Svindlare* försörjde sig på bedrägeri som gällde utomstående (bl.a. bondfångare)
- Rånare* rånade, d.v.s. stal med våld av förbipasserande
- Smugglare* förmedlade förbudna varor över gränsen
- Urbana lösdrivare* var alkoholiserade män och kvinnor som levde utanför samhället

Alla kan inte hänföras endast till en grupp, utan hör i själva verket till flera olika grupper. Prostituerade kunde fungera som kopplare, stjäla av sina kunder och utskänka alkoholdrycker. Tjuvar sysslade ofta med illegal alkoholförsäljning. Många tjuvar var alkoholiserade och levde i alkoholistläger i utkanterna av eller utanför staden o.s.v. Det finns ingen anledning till stränga typologiseringar, men de ovannämnda gestalterna förefaller vara permanenta typer inom subkulturen.

Den grupp av individer, som endast på grund av sitt eget speciella beteende eller sina vanor blev föremål för sanktioner med hänvisning till lösdrivarförordningen, är också synnerligen omfattande. Alkoholiserade män och kvinnor, polityrgubbar och uteliggare, levde i egna gemenskaper i stadens utkanter, i kojor, lador, övergivna hus, källare, uthus eller under båtar. Också urba-

⁶⁰ Häkkinen, s. 146–147 och Margaretha Järvinen, *Prostitution i Helsingfors – en studie i kvinnokontroll*, (Åbo 1990) s. 159, 167, 210.

⁶¹ T.ex. rådstuvurättens i Helsingfors protokoll (HRR) IV avd. 2.4.1913, 55 § och HRR IV avd. 29.7.1913, 23 §. F. Trasher, *The Gang: A Study of 1,313 Gangs in Chicago* (Chicago 1927).

na luffare, bostadslösa och enstöringar som levde i utkanterna av staden bildade en egen, visserligen mycket löst organiserad, grupp. Bägge dessa grupper lämnas utanför den här betraktelsen.

De sociala nätverken inom subkulturen.

Vi tittade in i de anhängna kvinnornas cell. Denna gång fanns där ett tiotal kvinnor. Alla gick oroligt av och an ... en flicka från Kotka, som varit tillsammans med två män, hämtades strax in. Vid första ögonkastet kände hon igen en av sina yrkessysstrar, kastade sig om halsen på henne och utropade: "Är du här? Jag som skulle komma till dig i dag för att fira din födelsedag". "Vi får nog fira här" eller något ditåt, svarade väninnan.⁶²

I det följande skall aktörernas sociala fält, deras nätverk och inbördes relationer, fastställas. Inom prostitutionskulturen kan man tala om ett "professionellt nätverk" och ett "civilnätverk". Till det förstnämnda räknas andra prostituerade, kunder, kopplare och övriga aktörer i den s.k. sexhandeln, även myndigheterna. Till civilnätverket räknas bl.a. den prostituerades familjemedlemmar, släktingar, vänner, (civila) arbetskamrater, grannar och bekanta. En motsvarande indelning kan göras inom de "manliga" subkulturfälten.⁶³ I det professionella nätverket ingår yrkestjuvar och lärlingar, men enligt J.J. Tobias även en krets av personer som verkade som hälare. Bl.a. krögare och värdshusvärdar, pantlänare och andra köpmän samt gårdfarihandlare, kunde förmedla och köpa stulen egendom och samtidigt erbjuda viktiga samlingsplatser för de kriminella.⁶⁴

Subkulturerna består av flera sektorer, som dominerar en viss kriminell verksamhet, ett illaberyktat leverne av något slag eller t.ex. ett visst geografiskt område. Följande sektorer kan urskiljas inom den helsingforsiska subkulturen vid sekelskiftet: prostitutionen, tjuvarnas sektor, alkoholförsäljningen, smuggelverksamheten och de urbana lösdrivarna:

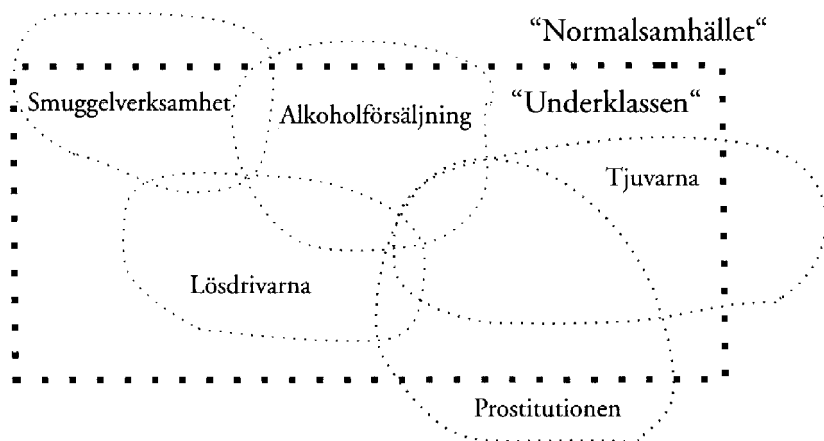
Gränserna mellan sektorerna var inte tydliga och verksamheten inom dem var ofta överlappande, men de bildade ändå tydligt olika inriktningar att vi kan tala om särskilda områden inom subkulturen. Alla sektorer hade en egen intern hierarki. De ledande gestalterna var "madamer" inom prostitutionen eller "rövarkungar" bland tjuvarna, "Algot Niska"-gestalter bland smugglarna eller "Juhani Harju"-typer i lösdrivarnas gemenskap. Prostitutionen, alkohol-

⁶² 'Saunaratsiat paljastavat irtolaisuutta, luvattomia suhteita ja juopottelua. Ilotytön syntymäpäivät Pengerkadun huoltoasemalla', *Sosiaalidemokraatti* 18.1.1948.

⁶³ A r o m a a, s.50-52.

⁶⁴ T o b i a s, s. 97-121.

Figur 2. Sektorer inom subkulturen i Helsingfors i början av 1900-talet

försäljningen och kopplingen erbjöd särskilt självständiga områden, i synnerhet för kvinnor. En person som idkade ett lukrativt yrke kunde ha flera tjänare, underlydande, älskare och hjälpredor.⁶⁵

En subkultur uppbyggd kring ledargestalter hade pyramidform. Pyramiden upprätthölls av en ömsesidig interaktion, gemensamma intressen och internt bistånd.⁶⁶ Ledargestalterna erbjöd kontakter, skydd och ekonomiska fördelar till dem som befann sig lägre ned i hierarkin. De professionella lärde nykomlingarna både konsten att överleva inom subkulturen och färdigheter som behövdes i yrket. Nybörjarna var tvungna att tjäna ledarna på många olika sätt och måste överlåta en betydande del av sina inkomster till dem. I situationer där rättvisan var inblandad skulle de som var lägre ned i hierarkin vara lojala gentemot ledarna.

Subkulturens vanliga medlemmar skapade också nätverk av kontakter på ett vertikalt plan. Man skapade interna undergrupper med två eller högst

⁶⁵ Häkkinen, s. 58–71.

⁶⁶ Följande betraktelse baserar sig på författarens undersökningar ang. den helsingforsiska prostitutionssubkulturens verksamhet. Källor: Rådstuvurättens i Helsingfors protokoll (RA), Sedlighets- och vårdspolisens i Helsingfors annonsblad (RA) och Helsingfors besiktningsbyrås och sanitetsbyrås dagböcker 1867–1908, Helsingfors Sanitetsbyrås arkiv, Helsingfors Stadsarkiv.

En polis bevakar livet norr om Långa bron, i hörnet av Porthansgatan och Tavastvägen (i dag Broholmsholmsgatan). Foto: Signe Brander 1908. (Helsingfors stadsmuseums bildarkiv).

några medlemmar.⁶⁷ De ömsesidiga relationerna kunde bli mycket intima. Man levde i nästan familjemässiga förhållanden med varandra. Modellen fungerade bra beträffande vardagslivets organisering: boende, matlagning, barn tillsyn, ärenden o.s.v. Man höll kontakten också under fängelsevistelser, när man var sjuk eller befann sig på vårdanstalt. Vertikal integrering är en särskilt viktig metod för att skydda sig mot yttre fiendliga attityder. "Gängets" medlemmar skyddade varandra. När myndigheterna försökte splittra subkulturer, höll de här "sub-undergrupperna" ihop och byggde eventuellt upp en ny grund för subkulturen.

Det förekom samarbete mellan de olika sektorerna. I synnerhet langningen och prostitutionen samarbetade intimt. Tillsammans bildade subkulturerna en kedja av sektorer. Kedjan var en relativt självständig institution; den var obestämd och komplicerad till sin struktur, med varierande gränser, men också integrerad i den dominerande kulturen. Man kan inte definiera den direkt, utan man måste använda en pusselteknik som har illustrerats ovan.

Slutligen måste subkulturens relationer till det s.k. officiella samhället fastställas. Samexistensen har både en officiell och en icke-officiell sida. Man har forskat mycket i kontroll- och socialvårdssystemets relation till subkultur-

⁶⁷ Decker & van Winkle, s. 114–118.

na, men det är fortfarande mycket oklart, vilken kontrollens och socialvårdens verkliga effekt egentligen var. Utgående från en strukturell analys är det viktigaste dock att observera att kontroll i sig inte skapar en subkultur, utan på sin höjd reflekterar en redan existerande kultur eller utgör en motpart till den. I detta avseende skiljer sig den strukturella analys som har tillämpats här från bl.a. en funktionell uppfattning om kontrollens betydelse.

Myndigheterna försökte vanligen inte tillintetgöra subkulturen i sin helhet, utan endast begränsa de sidor som upplevdes som mycket störande. Man såg också som sin uppgift att hindra enskilda individer från att hamna inom subkulturens inflytande och att "rädda" personer som redan råkat i dess klor. Klyftan mellan de åtgärder som lagstiftningen tillät och de metoder som tillämpades i verkligheten var tydlig. Trots lagstiftningsreformer (bl.a. angående rättegångar mot bordeller åren 1883–1887 och angående upphävandet av reglementerad prostitution år 1908) tillämpades kontrollåtgärderna med urskillning och eftertanke. Myndigheterna vidtog vanligen åtgärder först efter påtryckning från det övriga samhället, d.v.s. grannar, kyrkliga, eller sociala myndigheter. I övrigt kan verksamheten karaktäriseras som passiv och övervägd uppföljning; åtgärder vidtogs inte förrän kriminaliteten överskred vissa kritiska gränser. Det förefaller också ha förekommit ett "hemligt samförstånd" mellan den undre världen och polisen, som lät förstå vilka förbjudna verksamhetssätt som ändå tolererades.⁶⁸ Var gränserna gick var ofta dunkelt och därför uppkom många oklara situationer.

Ett kapitel för sig förtjänar den restaurangliknande inrättning vid Gräsviksstranden, som kallas "Mimmis bar" efter sin ägarinna. Denna ryktbara bar är nämligen samlingsplats för de sämre elementen och polisen har ofta ärende dit. "Baren har ändå inte stängts, eftersom polisen vanligen där kan påträffa sådana personer som den är intresserade av."⁶⁹

Även privata välgörenhetsorganisationer försökte påverka subkulturens medlemmarna och deras livsvillkor. I synnerhet i Helsingfors utförde olika föreningar ett enormt arbete för att hjälpa "fallna kvinnor" och för att skydda dem som var i riskzonen. Organisationerna lyckades väl med den sistnämnda uppgiften. Gravida kvinnor och unga kvinnor som redan blivit mödrar kunde få hjälp, vilket kunde hindra dem från att hamna i "klorna på roffarne"

⁶⁸ Häkkinen, s. 69.

⁶⁹ 'Mimmin baari ja hautausmaan laidat saa poliisimies koluta', *Sosiaalidemokraatti* 17.3.1950.

inom prostitutionskulturen. Tyvärr var resultaten inte lika goda beträffande den förstnämnda uppgiften. De flesta prostituerade som hade tagits in på skyddshem återvände "till gatan".⁷⁰

De enskilda aktörerna och institutionen

Första fiolen spelades, av samtalet att döma, av en bara omkring tjuugoårig ung kvinna klädd i ridbyxor, som med stöd av smitarlagen hade dömts till arbetsläger ... Av kvinnans sätt att tala kunde man sluta sig till att hon var ett "svart får" från en bättre familj. Hon berättade att hon gått i samskola, kunde skriva på maskin m.m., men arbetet hade inte dugt. "Eget fel", sade hon. "jag fick nog respit för att söka jobb, men det roade mig inte."⁷¹

Målet för en kriminell subkultur och dess enskilda medlemmar är att hemlighålla de verkliga motiven, attityderna och syftena för verksamheten. Som forskare är det skäl att förhålla sig särskilt reserverat till sådana dokument som vanligen har framställs som ärliga "attitydrapporter" från den undre världen. Dessa "äkta" dagböcker och vädjanden till myndigheterna har oftast kommit till av välberäknade skäl. Någon har med hjälp av dem försökt förbättra sin egen ställning i kontrollmyndigheternas ögon. Ibland är de snarare resultatet av reportrars fobier och fördomar, och reflekterar endast synen hos den som kommit till den undre världen utifrån.

Hur uppfattade då enskilda medlemmar av den undre världen, t.ex. de prostituerade, sin egen ställning och sin framtid i sitt samfund? I synnerhet bland nybörjarprostituerade dominerar en positiv självbild deras medvetande och rollen som prostituerad förnekas. Man kan tala om ett "professionellt jag" och ett "civiljag", varvid det förstnämnda endast upplevs som en obligatorisk roll som hör till yrket, medan det senare motsvarar vardagsjaget, "det verkliga jaget". Yrkesjaget upplevdes inte som betydande eller avgörande för ens innersta väsen. På motsvarande sätt ville man åtminstone i sitt eget sinne skilja sig från prostitutionssamfundet i övrigt, även om man i verkligheten var en fast del av det och också hade begagnat sig av dess trygghet. Lögnen kunde sträcka sig t.o.m. till kundrelationerna.

Det är svårt att säga om denna paradox, som har påvisats i många undersökningar, beror på undersökningens uppläggning eller om den är verklig. Om det är ett reellt fenomen, kan motivet vara den prostituerades vilja att skydda sig mot negativ självkritik. Självförebärslerna fick ökad tyngd av

⁷⁰ Häkkinen, s. 201–205.

⁷¹ 'Saunaratsiat paljastavat ...', 18.1.1948.

rädslan för hur de närmaste anhöriga och bekanta skulle förhålla sig till den prostituerade, när de fick veta om saken. Alternativt hade prostitutionenkulturen inte hunnit utöva sitt inflytande tillräckligt länge på de unga kvinnorna. Det är alltså frågan om en professionell och psykologisk skyddsstrategi. Å andra sidan kunde en sådan falsk självbild vara en av orsakerna till att prostitutionskarriären inleddes och fördjupades. Eftersom man inte uppfattade verksamheten som prostitution, var det lätt att integreras i den och fortsätta. Det kan också ha försvärat möjligheterna att lösa de problem som uppkom med prostitutionen.

Vi håller av de här flickorna, för de är mycket känsliga och beklagansvärda människor ... Bland de kvinnor som har en livsstil som kan jämföras med lösdrivare finns företrädare för nästan varje samhällsklass. Gemensamt för dem alla är att de hellre blir dömda t.o.m. för brott än för det skamliga lösdriveriet.⁷¹

När prostitutionen fortgick blev det omöjligt för den prostituerade att upprätthålla en dubbel identitet. När det inte längre gick att hålla saken hemlig började omgivningen – grannar, kunder, myndigheter, vänner och bekanta – genom sin inställning och sitt uppträdande förstärka prostitutionens identitet. Den prostituerade såg sig själv genom de andras ögon. Senast i det skedet blev den prostituerade tvungen att trygga sig till andra medlemmar i prostitutionenkulturen. Hennes professionella bild blev klarare och starkare.

Det var överraskande starka krafter som band ihop subkulturen, bl.a. prostitutionssamfundet. Den dominerades av starka känslor av samhörighet. Den kollektiva gruppidentiteten var stark och den interna lojaliteten och solidariteten uppenbar. Gemenskapen, samfundet försökte med alla medel skydda sig mot de många yttre hoten. Moralisk indignation och påtryckning som riktades mot enskilda prostituerade filtrerades genom prostitutionssamfundets kollektiva godkännande. På så sätt förlorade den sin effekt och kunde t.o.m. vändas till att förstärka prostitutionssamfundet och dess identitet. De anstalter som skulle skilja enskilda medlemmar från subkulturen fungerade i själva verket som skolor för subkulturens medlemmar. Där lärde man sig professionella knep och konster, förstärkte banden och skapade nya kontakter som behövdes i yrket. Samma fenomen, att kontrollen förvänds till en förstärkande faktor för subkulturen, kan ses både inom prostitutionen och i tjuvarnas subkultur.⁷³

⁷² 'Ei kukaan hae...', 28.2.1950.

⁷³ Söderblom, *Horan och batongen*, Aromaa, s. 76–77, Häkkinen, s. 162–82.

Denna gemenskapens idyll försvagades dock av en faktor. I princip stod de flesta av medlemmarna också i ett konkurrensförhållande till varandra och samfundets sammansvetsande krafter var inte alltid starkare än konkurrensen. Samfundets styrka påvisas dock av att den undre världen i allmänhet försökte skapa egna interna normer och regler för att reglera konflikter. Ofta hade den makt och styrka att straffa dem som bröt mot normerna och på så sätt kunde man ge kontinuitet åt verksamheten.⁷⁴

Trots den inre styrkan saknade subkulturinstitutionen i allmänhet möjligheter att skapa sådan verksamhet som stärkte eller gav riktning åt kollektivet. Kriminella kulturer saknade tidningar och andra informationsmedel. Medierna hör till de områden som kontrollmyndigheterna övervakar allra strängast. För forskningen innebär detta att subkulturens kollektiva identitet och medvetenhet endast kan undersökas genom enskilda medlemmars, eller på sin höjd grupper, självuppfattning. Självbilden skapades genom den dialog som fördes både inom subkulturen, mellan dess nivåer och med samhället utanför.

Det finns ett undantag i de identitets- och regelförstärkande metoderna. Det ordnades fester inom subkulturen, sammankomster då en gemensam identitet och en anda av samförstånd kunde stärkas. Festerna blev en viktig del av den muntliga traditionen inom subkulturen. Händelserna och vad som sades vid tillfället återgavs och upprepades länge. Vanligen poängterades mängden av alkohol som hade gått åt under festen. De var verkliga rövarfester!

Motiv, verksamhet och förändring

Den första kontakten med en kvinna som verkar misstänkt sker i hörnet av Centralgatan och Norra Esplanaden. Kvinnan är glatt berusad och duar utan betänkligheter dem hon möter på gatan – men med skrala resultat. Hon påpekar att hon inte är någon Ingrid Bergman – men ändå ... när den här aktiva sonderingen har pågått någon stund, anländer en krumryggad droska som ett spökskepp till platsen: resultatet av ett fruktbart, instinktivt samarbete. En cigarett glöder under droskans sufflett och kvinnan styr sina steg mot den, som ett fartyg krängande för vinden, som vid synranden ser det dunkla skenet av en fyr. Förhandlingarna tar inte länge och kvinnan försvinner under suffletten. Då uppenbarar sig från intet en civilklädd mansperson, som ställer sig bredvid droskan och meddelar att han är polis. Vart är ni på väg? Vad i h-e angår det er? Han är min vän och följer mig hem. – Vad heter han? – Tystnad, ingen säger någonting längre ... Det dröjer ändå bara ett tiotal minuter innan hon påträffas igen med att göra affärer på framsätet i en bil, tillhörande en direktör på besök i huvudstaden.⁷⁵

⁷⁴ Decker & van Winkle, s. 100–103.

⁷⁵ 'Keveitä kenkiä suurkaupungin kaduilla. Huoltopoliisin toimintaan tutustumassa', *Iltasanomat* 12.12.1947.

De viktigaste orsakerna till att höra till och vara verksam inom en subkultur var pengar och säkerhet.⁷⁶ Pengar motiverade verksamheten och karaktäriserade framför allt relationerna till den s.k. civila omgivningen. För att förtjäna pengar agerade man "professionellt" antingen med kunder eller offer, det må sedan ha varit frågan om prostitution, alkoholförsäljning, rån, bedrägeri eller stöld. Det är precis detta agerande som gör det svårt att klart fastställa gränserna mellan subkulturen och det s.k. normalsamhället. Vanliga människor drog nytta av de tjänster som de kriminella erbjöd, de utnyttjade de varor och andra produkter som den undre världen förmedlade. Utan medverkan från det s.k. normalsamhällets sida hade subkulturen inte kunnat fungera. De s.k. bedragarna utnyttjade sådana relationer.

Frans K. eller "Centrum", som han kallades efter sitt stamlokal, var 24 år och arbetslös sjöman när han kom till Helsingfors år 1931. Här började han sin flera decennier långa karriär som bedragare och svindlare. I det följande ett utdrag ur hans lösdrivarregister:

Fasttagen 15.3.1932, anhållen för stöld, sysslolös.

Fasttagen år 1932 för tiggeri.

Fasttagen år 1935, orsaken nervositet på grund av starkvaror.

Fasttagen 5.6.1937, för att han lurar pengar av obekanta män genom att ge felaktiga upplysningar om sig själv.

Fasttagen 6.5.1941, olagligt hasardspel.

Fasttagen 18.9.1942 tillsammans med en annan lösdrivare, Felix I, eftersom de med kortspel bedrar landsbor på pengar. Dömdes 27.10. till tvångsarbete.

Fasttagen 14.8.1943, dömdes till fortifikationsarbete.

Fasttagen 9.9.1944, överskridit tiden för permission från arbetsanstalten.

Fasttagen år 1945 för lösdriveri.

Fasttagen 17.1.1946, misstänkt som svindlare, har kortplock i fickan.

År 1949 flera anhållanden på grund av fylleri, bedrägeri och lösdriveri, bl.a. 19.8. anhållen tillsammans med en annan svindlare i närheten av sin bostad, dit de hade fört en landsbo uppenbarligen för att lura honom och 20.12. för att han enligt värden Väinö Brisk på resandehemmet Astor hade lockat med sig en man till resandehemmet vid Glogatan 1 och försökt få mannen att spela hasardspel.

Fasttagen 19.1.1950, för att ha lockat in män till resandehemmet

Fasttagen år 1951, eftersom han reser runt i landet och har med sig värdelösa klockor, som han säljer. Hade även med sig märkta spelkort.

Fasttagen 18.5.1953 vid restaurangen på Kajsaniemigatan 1 i sällskap med andra svindlare. Hade på gatan försökt sälja ett armbandssmycke, som uppenbarligen hämtats in i landet utan tullens kännedom.

⁷⁶ Häkkinen, s.140–41, 150–51, 184–88. Decker & van Winkle, s. 72–75.

Fastragits 16.8.1953 i sällskap med andra svindlare. K. hade en kortpacke på sig.
Fastragits 19.3.1954, för att han försökte sälja ett armbandsur för 25 mark, likaså
5.4.1954, 20.5.1954, 19.11.1956, 22.6.1958, 7.12.1958.
Tiorals anhållanden under åren 1959-1970 för olaglig handel med klockor, har vanligen
sält klockor av märket Mortima och Kings till ett pris av 20-30 mark på järnvägsstation-
nen. Bor på resandehemmet Mekka.
Stängdes år 1973 in på alkoholistvårdsanstalt för två år. Frigavs 8.7.1975. Dog år 1975.⁷⁷

De ekonomiska banden var viktiga också för den interna verksamheten i undre världen. De flesta förbindelser, allianser och även konflikter utgick från penningfrågor. Om man gjorde upp långsiktiga planer inom gemenskapen, var den viktigaste funktionen ekonomisk. Stora penningssummor, att bli rik, hörde till de flestas drömmar. Ett ekonomiskt välbeställt liv och en tryggad ställning lockade många till illegala eller moraliskt förkastliga handlingar. Direkt hunger, nöd, elände och annat ekonomiskt tvång motiverade på samma sätt till kriminalitet. I detta avseende skiljde sig subkulturen knappast från det s.k. normalsamhället, där man vanligen valde medlen bland de legala alternativen. Medlemmarna i den kriminella subkulturen bröt kontinuerligt och tydligt mot normerna.

Eftersom det var sällsynt, svårt och riskfyllt att samla ekonomiskt välstånd och egendom i den undre världen, förekom tillfällen då det fanns mycket kontanter i rörelse. Att flytta, förvara och placera kontanter var ett problem, alltså gick pengarna direkt åt till konsumtion. Därför föreföll livet slösaktigt och kortsiktigt. "Rikedomen" var skenbar. I vardagslivet var det ett slitgöra, vardagligt och ofta en heldagssyssla, att skaffa mera pengar, göra en stöt, fånga en kund eller ett byte.

Sigrid S. hade gått storskolan och lämnat hemmet som 17-åring. Hon hade haft plats i en butik, men förlorat den. Från och med vintern 1911 var hon utan yrke. Dömd 8.6.1909, 3.5.1910 och 20.8.1910 för bedrägeri till några månaders fängelse. Hämtades 12.4.1911 klockan 2.15 på eftermiddagen från Wladimürgatan av konstapel Weckman, eftersom man observerat att hon tillsammans med en annan sysslolös flicka kretsade runt på stadens gator, sent och tidigt, med ynglingar som föreföll vara huliganer, varför hon som sysslolös misstänktes för osedligt leverne. Hon varnades och tillsades att själv gå till läkarmottagning. Under de senaste tio åren har Sigrid S. tagits fast för gatuprostitution. Som mest har det skett nästan varje kväll, utom under de tider hon som tillbringat på korrektionsinrättning eller sjukhus.⁷⁸

⁷⁷ Lösdrivaranmälan K/15.3.1922, Vårdpolisens i Helsingfors arkiv, RA.

⁷⁸ Lösdrivaranmälningar Å/12.4.1911, Vårdpolisens arkiv, RA.

För subkulturens verksamhet var sådana faktorer som upprätthöll och ökade den inbördes tryggheten viktiga. Gemenskapen erbjöd skydd mot den fientliga, omgivande yttre världens påtryckningsmetoder, diskriminering och förakt. "Hotfaktorerna" som fanns i omgivningen medverkade ändå till uppkomsten av en subkultur. I samfund som urbaniserades snabbt tillspetsades de regionala och kulturella skillnaderna. Interna konflikter var vanliga. De svaga officiella socialskyddssystemen fungerade inte, och då erbjöd allianser och "gängbildning" skydd. Vid brist på lagliga överlevnadsstrategier och möjligheter att klara sig utvecklades subkulturerna i riktning mot kriminell verksamhet. Att ansluta sig till "en ny familj" var en begriplig lösning för en ensam person som flyttat in från landsbygden.

Säkerheten ökades t.ex. genom förmedlingen av information, underrättelser om hot och risker från myndighetshåll. Mycket aktivitet offrades på att skyla över och hemlighålla den illegala verksamheten. Bostadsbyten, resor, namnbyten, kulissäktenskap, falska namn och adresser o.dyl. var passiva handlingar för att undvika kontrollåtgärder. Inom subkulturen i Helsingfors försökte man däremot inte i särskilt hög grad öka sin säkerhet genom att beväpna sig. Därför var beväpnat våld, t.ex. gängkrig, mycket sällsynt.

Med sin verksamhet skapade och reproducerade subkulturens medlemmar de strukturer som samtidigt styrde deras eget beteende. Vilka var de aktiviteter som skapade och upprätthöll subkulturens strukturer, vilka förändrade dem? Med hänvisning till *Ch r i s t o f f e r L l o y d* kan fyra olika verksamhetsformer urskiljas:

Den första formen är den s.k. basinteraktionen, d.v.s. direkt kommunikation på individplanet eller i smågrupper, där enskilda personer bildar mikrostrukturer av temporära relationer. Umgänget sker alltid inom de existerande sociala strukturerna och bestäms i stort sett av dem. Verksamheten förändrar inte strukturerna (*face-to-face interaction*).

För det andra särskiljer Lloyd en reglerad social verksamhet där människor för att uppnå sina individuella mål agerar inom de gränser som samhällets normer, värden och roller ställer. De är tvungna att verka inom de fastställda ramarna, eftersom samhället är organiserat så för att kunna reglera dess funktioner både socialt och geografiskt. Lloyd använder trafiken som exempel. Där styrs mångfaldiga individuella mål in i gemensamma kanaler eftersom följden annars vore kaos. Samhället har blivit mera komplicerat och samtidigt antagit allt flera begränsande föreskrifter som styr in olika handlingar i fastställda ramar (*patterned social action*).

En tredje form är kollektiv gruppverksamhet, där människor handlar tillsammans spontant för att uppnå egna eller gemensamma mål. Denna verksamhet är mycket viktig för uppkomsten och upprätthållandet av samhällsstrukturer. Ibland kan verksamheten också ändra de sociala reglerna, rollerna, relationerna och maktstrukturerna (*collective or group action*).

Slutligen kan verksamheten vara politisk-strukturell. Denna verksamhet, som är gemensam och organiserad, strävar efter att medvetet och rationellt ändra kulturen och samhällsstrukturer. Följderna kan bli andra än vad som ursprungligen avsågs (*political-structural action*).⁷⁹

Den kriminella subkulturens verksamhet är i allra högsta grad av typen basinteraktion och reglerat socialt agerande. Människor följer givna värden, normer och roller samt gemenskapens egna interna regler. Vid sidan av de interna reglerna dikterades subkulturens villkor också i ganska stor utsträckning av sådana verksamhetsmodeller som tvingades på den utifrån av kontrollmyndigheterna. De reproducerade och förstärkte redan existerande strukturer. Föreskrifter som faststälts för att bryta ned subkulturerna vände sig mot sig själva och förstärkte kontinuiteten i subkulturen. Som jag ser det är detta anledningen till att många subkulturer reagerar så långsamt på t.o.m. stora samhälleliga förändringar. Subkulturernas interaktions- och verksamhetsformer är etablerade och konservativa. Kulturen strävar till att trygga sin existens, skaffa pengar, hålla sig osynlig, undvika plötsliga förändringar och anpassa sig till yttre tryck. I detta avseende fungerar den parallellt med de externa kontrollsystemen, i vilkas intresse det ligger att begränsa den undre världens verkan samt att begränsa och försvaga dess synlighet.

Vari ligger då betydelsen av den tredje och fjärde verksamhetsformen? Det är klart att den kriminella subkulturen åtminstone i allmänhet inte har strävat medvetet till att ändra på samhällsstrukturerna, men det är möjligt att så skedde omedvetet och oavsiktligt. Å ena sidan är brott mot normer och de påföljande straffen ägnade att stärka samhällsstrukturerna, men å andra sidan kan spontant "trots" och "motstånd" också utmana och förändra rådande attityder och normpraxis och på så sätt skapa nya beteendemodeller och strukturer. En av de viktigaste orsakerna till att lösdrivarlagen upphävdes var att man inte längre trodde att samhället hade rätt att kuva och bedriva repression

⁷⁹ Christopher Lloyd, *Explanation in Social History*, (Oxford 1986) s. 88—90. Se även Anthony Giddens, *Social Theory Today* (Cambridge 1987).

mot enskilda medlemmar. Kanske brotten mot normerna småningom ledde till att normerna ändrades och till lagreformer.⁸⁰

Det finns exempel på det fjärde verksamhetssättet i synnerhet inom prostitutionen. Både i länder med legal prostitution och i synnerhet i länder där prostitution har varit förbjuden har det uppkommit påtryckningsrörelser som kommer ur subkulturen. Det politiska målet har varit att förändra attityderna mot prostitutionen och lagarna som gäller den. Många andra subkulturer har antagit motsvarande aktionsformer. Det kan ifrågasättas om det då längre är fråga om egentliga subkulturella fenomen, eller om subkulturerna i det skedet redan har sammansmält med och blivit en del av den dominerande kulturen.⁸¹ I Finland har man målmedvetet försökt hindra kriminella subkulturer från att uppträda offentligt och från att organisera sig. Denna politik har hindrat den kulturella sammansmältningen och möjligen t.o.m. upprätthållit en kontinuitet i den undre världen.

⁸⁰ Kommittébetänkande 1976:72, s. 35–39.

⁸¹ Nickie Roberts, *Whores in History. Prostitution in Western Society*, (Channel Islands 1993) s. 325–358.

Från åldring till glad pensionär

Pensionssystem och pensionstagare i Finland på 1900-talet

KAI HÄGGMAN

Ålderdom och åldrande är föränderliga och kulturrelaterade begrepp. Att ge dem en exakt innebörd är naturligtvis svårt, bland annat därför att människor som bekant åldras i mycket olika takt. Dessutom har den allmänna idealiseringen av ungdomen lett till att begrepp som refererar till ålderdom överhuvudtaget inte så gärna används. Ålderdomen upplevs som ett på något sätt negativt fenomen. Inom socialpolitiken och i medierna talas det numera hellre om exempelvis äldreomsorg och seniormedborgare. Det har också blivit vanligt att människor uppfattar sig som yngre än vad åren anger; i en intervjuundersökning från mitten av 1990-talet svarade över hälften av de intervjuade 40–49-åriga kvinnorna från Helsingfors att de inte betraktade sig som medelålders. Det finns mer än en miljon pensionstagare i landet, men så många åldringar förefaller det egentligen inte att finnas.¹

För bara några decennier sedan uttryckte man sig mera rakt på sak. Den kommitté för åldringsvård som avgav ett betänkande år 1952 definierade ålderdom och åldringar ganska noggrant. Enligt kommittén inträdde ålderdomen när arbetsförmågan upphörde, och enligt allmän uppfattning skedde detta senast vid 64 års ålder, ofta redan betydligt tidigare.²

De förändrade attityderna har också en demografisk bakgrund. I jämförelse med 1950-talet är finländarna idag mycket friskare och mera långlivade, samtidigt som de går i pension i yngre år än tidigare. Pensionärsåren med tryggad ekonomi och god hälsa har egentligen först under de senaste årtiondena blivit ett livsskede för sig. Forskarna talar sålunda om en ny historisk

¹ Jfr Antti Uutela, Hannele Palosuo och Ari Haukkala, *Vanhenemiseen liittyvät mielikuvat*, s. 16–17. *Muuttuva vanhuus*, red. Antti Uutela & Jan-Erik Ruth (Tammerfors 1994).

² *Vanhustenhallituskomitean mietintö* 1952:11, s. 7.

företeelse, "den tredje åldern", det skede i människans livscykel som infaller efter arbetslivet och före den verkliga ålderdomen.³

"Den tredje åldern" har vi inte enbart läkarvetenskapens och den allmänna hälsovårdens urveckling att tacka för. Ålderspensionstagarnas levnadsstandard har förbättrats radikalt och snabbt. Medan pensioneringen ännu på 1950-talet i regel betydde en klar sänkning i levnadsstandard, översteg pensionärshushållens disponibla inkomst räknad per person redan vid mitten av 1980-talet medeltalet för samtliga hushåll i Finland.⁴

Man bör komma ihåg, att pension före kriget var ett ovanligt privilegium i Finland. Rätt till pension hade då bara den relativt fåtaliga statstjänstemannakåren. Under 1920- och 1930-talen började också många städer ordna pension för sina anställda, men i köpingar och landskommuner beviljades tjänsteinnehavare och arbetstagare inte pension, utom i undantagsfall. Det fanns inte heller många privata pensionskassor eller kassor för särskilda yrkeskårer. De från kassorna beviljade pensionerna hade ringa betydelse bl.a. på grund av de låga försäkringspremierna. År 1930 uppgick Finlands yrkesverksamma befolkning till ca 1 715 000 personer, av vilka ca 62 000 var statliga och kommunala tjänsteinnehavare. De som hade möjlighet att få tjänstepension utgjorde således omkring 3,6% av arbetskraften, och också bland dem fanns sådana tjänstemän i köpingar och landskommuner som saknade pensionsrätt. Återstoden eller omkring 96,4% av arbetskraften var för sin ålderdomstrygghet beroende av eget arbete, förmögenhet, släktingar eller den kommunala fattigvården.⁵

Tanken på en allmän folkpension tycks på 1930-talet ha tett sig främmande och tivelaktig för många finländare. Människorna var ovilliga att betala pensionspremier, och det fanns många som uppgav att de aldrig ville ha någon folkpension. Detta synsätt avspeglade naturligtvis en allmän misstro mot statliga påfund, men också en gammaldags ängslan för att folkpensionen skulle stämpla mottagaren som en oduglig stackare som försörjdes av samhället. Hur utbrett ett sådant tänkande var framgår bl.a. av att Folkpensionsanstalten ännu efter kriget på olika sätt måste betyga, att det inte var fråga om

³ Kai Häggman, *Suurten muutosten Suomessa. Kansaneläkelaitos 1937–1997*, (Jyväskylä 1997) s. 225–226. Utg. i mars 1998 på svenska under namnet: *I de stora förändringarnas Finland. Folkpensionsanstalten 1937–1997*.

⁴ Antti Karisto, Pentti Takala och Ilkka Haapola, *Elintaso, elämäntapa, sosiaalipolitiikka – suomalaisen yhteiskunnan muutoksesta*, (Helsingfors 1988) s. 181–182.

⁵ Häggman, *Suurten muutosten Suomessa*, s. 15.

fattigvård när man sökte pension. I det här avseendet har en enorm attityd-förändring ägt rum från 1940-talet till 1990-talet.⁶

Folkpensionens ideologiska grund

Riksdagen godkände på våren 1937 lagen om folkpensionering och inrättandet av en folkpensionsanstalt utan större tidsutdräkt och med mycket klar majoritet (169–19). Vårt land fick därmed sitt första socialpolitiska system omfattande nästan hela befolkningen, och tidningspressen fann följande dag anledning att tala om alla tiders största sociala reform.⁷

Sett i efterhand var stiftandet av lagen om folkpensionering en "stor social reform" framför allt genom att lagen introducerade folkförsäkringens princip. I olika europeiska länder hade försäkring för ålderdom, sjukdom och invaliditet i allmänhet ordnats bara för lönearbetare, men hos oss utsträcktes försäkringen till alla medborgare oavsett arbete, yrkesställning eller kön. Folkpensioneringslagens tillkomst utgör kanske den första klara manifestationen av den moderna nordiska välfärdsstatens ideologi i Finland. Grundläggande modeller för lagarna, förordningarna och institutionerna hämtades huvudsakligen från andra sidan Bortniska viken. I Sverige betonades i folkhemsanda folkförsäkringens universalism (den omfattar alla medborgare) och det solidariska i att alla får jämnstora pensioner utan behovsprövning. Inom det svenska folkpensionssystemet, som infördes redan år 1913, övergick man till jämnstora pensioner år 1935.⁸

Majoriteten i Finlands riksdag godtog universalismen, men tvekade inför de jämnstora pensionerna. Under lagens behandling i olika kommittéer, inom regeringen och i folkförsäkringsutskottet debatterade man dessutom länge om pensionerna skulle betalas ur allmänna medel, insamlade genom beskattning, eller om varje medborgare skulle spara ihop till sin pension på förhand. Riksdagens borgerliga flertal understödde det senare alternativet, d.v.s. försäkringsprincipen, enligt vilken pension skulle utbetalas i propor-

⁶ Häggman, *Suurten muutosten Suomessa*, s. 15.

⁷ *Helsingin Sanomat* 28.4.1937 rubricerade sin långa artikel: 'Kansaneläkelaitos – Suurin sosiaalinen uudistuksemme toteutumassa. Uusi laki tärkeä ase kansamme elintason kohottamisessa' (Folkpensionsanstalten – Vår största sociala reform förverkligas. Den nya lagen ett viktigt redskap för höjande av folkets levnadsstandard).

⁸ Angående skillnader och likheter mellan Sveriges och Finlands folkpensionssystem se *Kari Salmi*, *Yhteiskunnan rakenne, politiikka ja eläketurva. Eläketurvakeskuksen tutkimuksia* 1987:2. (Helsingfors 1987).

tion till vad envar betalat in i årliga pensionspremier. Skyldigheten att spara i förväg motiverades allmänt också med moraliska synpunkter, eftersom premiebetalandet ansågs främja folkets självdisciplin. Å andra sidan kunde de insamlade premiemedlen användas för speciellt samhällsnyttiga investeringar. Genom de obligatoriska försäkringspremierna förmåddes även de värsta slösare och drinkare att spara för kommande onda tider och samtidigt ge sitt bidrag till det gemensamma folkhushållet. De influtna folkpensionspremierna placerades under och efter kriget i stora kraftverksbyggen vid de nordliga älvarna, i elektrifiering av landsbygden, i förnyande av handelsflottan och i olika storföretags maskininvesteringar.⁹

Jordbrukaren Toivo Ikonen (agrarförbundet) från S:t Andree socken uttryckte vid riksdagsbehandlingen i folkligt klara ordalag försäkringsidén i lagen om folkpensionering:

Lagens ledande princip är att man under bättre tider skall spara för sämre tider. Jag godkänner den principen. Ingenting är väl fördärligare för en människa än tron att man får någonting i gåva, utan arbete och försakelser. Sparandet kan försvaras också med tanke på vårt lands ekonomi. Om folket lever ur hand till mun så bromsar det upp den kapitalbildning som landet behöver, men om alla sparar åtminstone en liten del av sin inkomst så hjälper det samhällsekonomin att frodas.¹⁰

Med den i tvångssparandet inbyggda "sunda självhjälpsprincipen" marknadsfördes lagen om folkpensionering i riksdagen och i offentligheten också bland dem som motsatte sig socialpolitiska reformer, oroade sig för växande statsutgifter och rent principiellt fann all hjälp utan motprestationer tvivelaktig. Man underströk att folkpensionspremierna innebar ett sparande för medborgarens egen och hans anhörigas framtid.¹¹

Det fanns också realistiska riksdagsledamöter som påpekade att de på premier baserade pensionerna skulle bli så små att ingen invalid eller åldring kunde leva på dem. Vid utskottsbehandlingen i riksdagen höjdes sålunda värdet av de minst bemedlades tilläggs pensioner till det dubbla. Dessa tilläggs-

⁹ Den i lagens beredning starkt engagerade Niilo A. Mannio, ledande tjänsteman vid socialministeriet, framhöll folkpensionslagens nationalekonomiska betydelse: lönerna hade stigit under 1930-talet, men statsmakten måste på något sätt också se till och kontrollera att dessa lönepengar blev ändamålsenligt använda. Intervju med Mannio i *Helsingin Sanomat* 28.4.1937.

¹⁰ Riksdagen 1937, protokoll I, s. 1018 (övers.).

¹¹ Jfr t. ex. *Kansan Lehti* 21.5.1938, *Liitto* 13.1.1939.

pensioner, som kunde läggas till de med premier hopsparade egentliga folkpensionerna, betalades ur statliga och kommunala medel och deras storlek var inte beroende av inbetalda premier. Då riksdagen dessutom sänkte den planerade årliga pensionspremien till en internationellt sett låg nivå (2 % av årsinkomsten), hade systemet tagit ett tydligt steg bort från den ursprungliga försäkringsprincipen.¹²

Man frångick också den ursprungliga termen försäkring och började tala om folkpension i stället för folkförsäkring. Den tilltänkta Folkförsäkringsanstalten fick i lagförslagen namnet Folkpensionsanstalten. 1937 års lag om folkpensionering var ideologiskt en blandning av gammalt och nytt. I praktiken kom lagen efterhand att innebära en frigörelse från det gamla med diskriminering och behovsprövning förbundna fattigvårdstänkandet. Stödet grundade sig på medborgerliga rättigheter och inte på andras barmhärtighet. Emellertid var detta ett genombrott som man i offentligheten inte ville eller kunde göra stort väsen av, utan tvärtom talade man särskilt i högersinnade kretsar på hävdvunnet vis om den sedliga betydelsen av självhjälp och sparsamhet. "Rätten" till pension tjänade medborgaren in genom sitt eget sparande, framhölls det. Tanken att medborgerskapet i sig skulle garantera pension åt var och en kändes på 1930-talet främmande och motbjudande också för många av agrarförbundets och vänsterns riksdagsmän.¹³

Social trygghet som garanti för demokrati

Det mest problematiska vid stiftandet av lagen var att sammanjämka löntagare- och jordbrukarbefolkningens intressen. Ett tvisteämne blev bl.a. dyrortsklassificeringen i samband med tilläggs-pensionerna. Boende- och levnads-kostnaderna var högre i städerna än på landsbygden, varför man beslöt införa en gradering av folkpensionens tilläggsdel så att den blev större för stadsbor än för landsbor. Då även den fattigaste småbrukare dessutom skulle betala sina pensionspremier helt själv, medan löntagarnas premier alltid till hälften betalades av arbetsgivaren, var många agrarförbundare färdiga att förkasta hela folkpensioneringslagen.

I debatterna utmålades såväl trängseln i huvudstadens arbetarkvarter som nöden i den mörkaste landsbygdens små stugor. Trots alla konflikter fanns

¹² Riksdagen 1937, protokoll I, s. 696–702, 704–707.

¹³ Jfr Katri Hellsten, *Vaiivahoidosta hyvinvointivaltion kriisiin. Hyvinvointivaltiokehitys ja sosiaaliturvajärjestelmän muotoutuminen Suomessa*. Helsingin yliopisto – Sosiaalipolitiikan laitos, Tutkimuksia 2/1993, (Helsingfors 1993) s. 131–132.

det en beredskap till kompromisser inom agrarförbundet och bland de socialdemokrater som klarast företrädde löntagarna. Man ville inte på någotdera hållet äventyra det nyligen inledda rödmyllesamarbetet inom regeringen. Ense var man också om folkpensioneringslagens epokgörande principiella betydelse. Med tiden skulle lagen medföra konkreta förbättringar i de gamlas och de arbetsoförmögnas liv, men för lagstiftarna betydde den dessutom början till ett nytt tänkesätt. Under 1930-talets inrikespolitiska kriser hade föreställningen om en ödesgemenskap mellan demokrati och social trygghet börjat mogna. Genom hjälp till samhällets sämre lottade kunde man samtidigt bygga upp en mera enhetlig nation och skydda den parlamentariska demokratin mot olika extrema rörelser.¹⁴

Mycket skrik och lite ull

Den på idéplanet epokgörande lagen om folkpensionering bjöd under de första 20 åren inte mycken hjälp åt landets åldringar och invalider. Till sin anda var lagen i ekonomiskt hänseende försiktig och samtidigt orealistiskt optimistisk. Man hade hyst förhoppningen att åstadkomma ett system, där tillräckliga pensioner kunde ordnas med lägsta möjliga försäkringspremier, utan att belasta staten och kommunerna.¹⁵ Ekvationen kunde inte gå ut, ett bra pensionssystem kunde inte skapas utan avsevärda ekonomiska satsningar. I själva verket beräknades att ett system byggt på försäkringsprincipen skulle uppnå jämvikt först omkring år 2000, då de fonderade folkpensionspremierna äntligen skulle möjliggöra ett ordentligt pensionsskydd. Försäkringssystemet innebar att medborgarna länge bara betalade premier, och några pensioner började inte utbetalas förrän efter flera år. De första invaliditetspensionerna betalade Folkpensionsanstalten ut år 1942, och år 1949 började den första hela åldersklassen få ålderdomspension. Det var en högst otacksam uppgift som de lagstiftande hade ålagt den nygrundade Folkpensionsanstalten.¹⁶

Folkpensionssystemet var under sina tidigaste årtionden ständigt utsatt för negativ uppmärksamhet från politikernas, massmediernas och den s.k. stora allmänhetens sida. I början retade man sig på det nya och märkvärdiga systemet för uppbörd av försäkringspremier, senare kritiserades de alltför små

¹⁴ Riksdagen 1937, protokoll I, s. 696–702, 704–707.

¹⁵ Regeringens proposition till riksdagen med förslag till lag om folkförsäkring (RP 26/1936).

¹⁶ Häggman, *Suurten muutosten Suomessa*, s. 44–59.

På 1950-talet bidrog ännu en stor del av pensionärerna själva till sin försörjning med någon form av arbete. (Folkpensionsanstaltens arkiv).

pensionerna som ytterligare krympte av den efterkrigstida inflationen. Under de första åren av 1950-talet räckte den genomsnittliga folkpensionen till omkring tre kilo kaffe per månad. I praktiken var de fattigaste pensionstagarna alltjämt hänvisade till hjälp från den kommunala fattigvården.

Enligt en stor intervjuundersökning år 1950 var folkpensionens utkomsttryggande betydelse för dem som fyllt 65 år mycket liten. De gamla var alltjämt främst beroende av eget arbete och hjälp från sina barn. Av de intervjuade hade 25% avlönat arbete och därtill fick 15% sin huvudsakliga utkomst genom att de fortsatte att bruka jorden. För 25% tryggades utkomsten huvudsakligen av stöd från barnen, för 14% av olika pensioner (mest statliga och kommunala tjänstepensioner), för 11% av avtal om sytning och för 8% av besparingar och olika slags kapitalinkomster. Återstoden av de gamla fick sin försörjning ordnad genom fattigvården eller med hjälp från släktingar. Procenttalen vittnar om att traditionen med åldringars fortsatta arbete och beroende av anhöriga fortlevde i Finland ännu efter kriget. Det avspeglas

också i attityderna: hela 52% av de intervjuade ansåg att det i första hand ankom på barnen att sörja för de gamla och bara 28% ansåg det vara samhällets skyldighet.¹⁷

Till åldringarnas ofta svåra levnadsförhållanden i Finland på 1940- och 1950-talen bidrog krigets tunga följder. Många föräldrar hade genom kriget förlorat sina söner; i synnerhet på landsbygden hade de gamla räknat med att en eller flera söner skulle garantera deras trygghet på ålderdomen. I städerna var bostadsbristen ett problem som ännu länge efter kriget gjorde livet särskilt svårt för de gamla. Genom den av kriget igångsatta inflationen krympte också de besparingar som många hade tänkt leva av på gamla dagar. Med det man sparat ihop före kriget var det i det närmaste omöjligt att skaffa sig en egen bostad på efterkrigstidens strama bostadsmarknad. Då levnadskostnadsindex tiodubblades från år 1939 till år 1952 förlorade inte bara folkpensionerna utan också alla livförsäkringar, bankdepositioner och värdepapper i värde och betydelse. Förut hade det varit naturligt och nödvändigt att lägga undan till ett boägg för ålderdomen, men krigsåren omintetgjorde många gamla människors livsverk.¹⁸

Vid ett studium av 1950-talsåldringarnas livscykel stannar man kanske främst upp inför iakttagelsen, att bara en dryg fjärdedel av åldersklassen överhuvudtaget uppnådde pensionsåldern 65 år. Till exempel år 1891 föddes omkring 82 000 barn i Finland, och 65 år senare inlämnades något över 22 000 ansökningar om ålderdomspension. Det är ett påfallande litet antal, även om vi vet att spädbarns- och barnadödligheten, emigrationen och inbördeskriget rätt kännbart reducerade de generationer som hade fötts på 1890-talet. För dem som föddes på 1890-talet var livslängdsprognosen 45,9 år för kvinnor och endast 42,9 år för män. Barnbarnen till dessa pensionärgenerationer föddes på 1950-talet – då hade den förväntade livslängden stigit till 71,6 år för kvinnor och 64,9 år för män. På 1950-talet hade Finland under en enda mannaålder också i fråga om sin befolkningsstruktur förvandlats från ett utvecklingsland till ett modernt industriland. Under de följande årtiondena fortsatte samma utveckling, så att livslängdsprognosen för de barn som föddes i början av 1990-talet var hela 79,4 år för kvinnor och 71,7 år för män.¹⁹

¹⁷ *Vanhustenhuoltokomitean mietintö* 1952:11, s. 23–24.

¹⁸ *Vanhustenhuoltokomitean mietintö* 1952:11, s. 7–11.

¹⁹ Häggman, *Suurten muutosten Suomessa*, s. 95.

Den högt hyllade "sunda självhjälpsprincipen" i 1937 års lag om folkpensionering med sitt sparande och sina pensionsförsäkringsfonder misslyckades i praktiken. Sist och slutligen hade bara de tilläggs pensioner och ålderdomsunderstöd som betalades direkt ur samhällets penningpung någon konkret betydelse. År 1956 fick pensionärerna nio tiondedelar av sina folkpensionspengar från stat och kommun, bara den sista tiondedelen kom från folkpensionspremierna. Det var fråga om ett agrart och fattigt lands kompromissartade system, som inte längre gav möjlighet att infria de löften som givits under kriget. Överallt i det västliga Europa konstruerades efter krigens centrala, statsstyrda system där samhällsekonomiska och socialpolitiska intressen kombinerades enligt olika modeller för välfärdssamhället. Den enkla grundidén var insikten, att i socialpolitiken placerade medel var ägnade att främja den ekonomiska tillväxten.²⁰

År 1956: landsbyggdens seger och pensionskrigets början

I Finland började man redan i slutet av 1940-talet planera och arbeta för en bättre folkpensionslag. Socialförsäkringskommittén önskade först och främst hindra att inflationen inverkade menligt på pensionsnivån. Det förslag till nytt folkpensionssystem som kommittén lade fram år 1954 utgjorde en pensionspolitisk kompromiss, som var nödvändig framför allt för sammanjämkningen av löntagarnas och jordbrukarbefolkningens olikartade behov. Landsbygdens folk ville man tillmötesgå genom att garantera ett visst minimiskydd också för dem som saknade löneinkomster. Som gottgörelse för löntagarna skulle ett inkomstrelaterat tilläggs pensionsskydd ingå i det planerade systemet.²¹

Kommitténs förslag till ny folkpensionslag godkändes utan större ändringar i den av socialdemokrater och agrarförbundare sammansatta regeringen, som leddes av Urho Kekkonen. Regeringen var alltså åtminstone skenbart enig, men i riksdagen blossade de gamla motsättningarna upp på nytt mellan jordbrukar- och löntagarrepresentanter. Riksdagen delades i två läger i folk-

²⁰ Den europeiska välfärdsstatens centrala ideolog Sir William Beveridge besökte Finland år 1946, varvid han fick ett ståtligt mottagande och mycket publicitet. I socialförsäkringskommitténs betänkande året därpå ingick många hänvisningar till den modell för välfärdsstaten som Beveridge förespråkade. Angående Beveridges besök t.ex. *Uusi Suomi* 17.5.1946, *Hufvudstadsbladet* 16.5.1946, *Helsingin Sanomat* 16.5.1946, *Suomen Sosialidemokraatti* 14.5 och 17.5.1946.

²¹ *Sosiaalivakuutuskomitean mietintö* 1954:5, s. 15–17.

pensionsfrågan. Städerna, löntagarna och det s. k. näringslivet företrädde av SDP, samlingspartiet och folkpartiet, vilka hade talat för inkomstbindning och för försäkringsprincipen. Landsbygden, jordbrukarbefolkningen och de icke lönearbetande företrädde av agrarförbundet, DFFF och SFP, vilka talade för jämnstora pensioner utan inkomstbindning. Lägren var allt annat än enhetliga, och alla partier utslungade anklagelser för svek och bristande ordhållighet. Riksdagsbehandlingen färgades av passioner och skarpa ord, inte minst därför att alla var starkt medvetna om folkpensionernas otillräcklighet och reformens nödvändighet. Åldringarna och invaliderna hade tvåhundra uppriktiga vänner, som oavsett allt tvistande emellanåt också påminde om att pensionstagarna i varje fall hade en stor dag att se fram emot. Problemet var att "pensionstagarna" var en enhetlig grupp bara i festtalen; i verkligheten var deras behov och bekymmer naturligtvis mycket varierande. De tillgängliga resurserna var begränsade och vid den stora reformen skulle oundvikligen den ena komma att få mera än den andra. Stiftandet av en ny folkpensionslag var en säregen blandning av högstämt reformarbete och lågsint intressegruppspolitik.²²

I den här atmosfären gick det illa för det ursprungliga, i årtal beredda lagförslaget. När det behandlades i riksdagens folkpensionsutskott beslöt man med rösterna 10–7 att helt överge sparförsäkringsprincipen och gå in för jämnstora grundpensioner åt alla. Samlingspartiets led splittrades vid omröstningen, och under V.J. Sukselainens ledning fick agrarförbundet en klar politisk seger i konflikten. Den nya folkpensionslagen antogs med knapp majoritet i maj 1956. Förverkligandet av agrarförbundets syften gynnades av det politiskt heta klimatet våren 1956. Urho Kekkonen valdes i februari till president efter en ytterst jämn och upprivande kamp, och i mars utbröt en generalstrejk som pågick i tre veckor. Strejken och dess efterräkningar sysselsatte arbetsmarknadsorganisationerna till den grad att de försummade att försvara sina pensionspolitiska intressen i riksdagen. Såväl FFC som AFC förhöll sig nämligen starkt negativt till "grundpensionslinjen".

Den förändring som den nya folkpensionslagen medförde var radikal. Med en knapp riksdagsmajoritet övergavs den på eget sparande baserade försäkringsprincipen och de personliga pensionskontona. Sambandet mellan folkpensionens storlek och försäkringsavgiften bröts helt, pensionen var på intet vis längre beroende av erlagda folkpensionspremier. Alla fick en lika stor

²² Riksdagen 1956, protokoll I, s. 552–562.

grundpension, och till de minst bemedlade betalades därtill en stödpension. Samtidigt förvandlades folkpensionerna nyårsnatten 1957 från blotta understöd till pensioner som kunde ge en viss trygghet. År 1957 var totalpensionskyddet 2,5 gånger så stort som året innan. Mest anmärkningsvärt i den dramatiska förändringen var att den blev betydligt större än man hade förutsett. Experterna och lagberedarna hade inte räknat med att försäkringssparandet skulle frångås och pensionsnivån höjas till det dubbla över en natt. Den antagna lagen skilde sig i så hög grad från vad som planerats t.ex. inom socialministeriet, att tjänstemännen ogillande talade om riksdagsmännens kupp. Riksdagen överraskade alla med att ta ett stort skutt i stället för små steg.²³

Även inom arbetsmarknadsorganisationerna talade man om en kupp. Det hette att agrarförbundet hade kapat löntagarnas sparade folkpensionspremier till förmån för sina egna anhängare. En yrkesarbetande som hade betalat sina lönebaserade premier hela livet fick med ens inte större folkpension än alla de bondgummor som hade kommit undan med minimipremier. Flera huvudstadstidningar skyndade sig att räkna ut, att landsbygdsbefolkningen bara betalade en liten del av alla folkpensionspremier, men fick största delen av pensionerna. Den nya lagen innebar ett nyskifte och en avsevärd inkomstöverföring från löntagarna till landsbygdens småfolk.²⁴

Många av Folkpensionsanstaltens distriktsombudsmän ute i landet har i sina hågkomster vittnat om samma sak: för dem framstod 1956 års lag som en vändpunkt, efter vilken de inte längre fann det genant att avslöja namnet på sin arbetsgivare. Det fanns gamla och fattiga kvinnor på landsbygden som efter reformen faktiskt fick högre levnadsstandard när de blev folkpensionärer. I många bondgårdar mindes man också att 1956 års lag gav de äldre husmödrarna deras första alldeles "egna" pengar. Folkpensionens betydelse accentuerades även av att pensionen nu började betalas ut varje månad.²⁵

I löntagarkretsar rådde helt annorlunda stämningar. Som huvudkuppmakare betraktades V. J. Sukselainen, som var både ordförande för agrarförbundet och generaldirektör för Folkpensionsanstalten. Arbetsmarknadsorganisationerna inledde omedelbart aktioner för att åstadkomma ett separat arbetspensionssystem. Den nya folkpensionslagen hade således befast uppkomsten

²³ Jfr Kyösti Suonoja, *Kansalaisen parhaaksi – Yhteistuntoa ja politiikkaa. Sosiaali- ja terveysministeriö 1939–1952, Suuriruhtinaskunnasta hyvinvointivaltioon. Sosiaali- ja terveysministeriö 75 vuotta*, (Helsingfors 1992) s. 435–437.

²⁴ *Helsingin Sanomat* 3.1.1957, *Kauppalehti* 4.1.1957.

²⁵ Häggman, *Suurten muutosten Suomessa*, s. 91–92.

Minister V.J. Sukselainen var Folkpensionsanstaltens generaldirektör under åren 1954–1971, en av Kekkonenerans starka män och en av det finska pensionssystemets arkitekter. (Folkpensionsanstaltens arkiv).

av två motsatta pensionspolitiska läger. I synnerhet det socialdemokratiska fackförningsfolket har ända fram till våra dagar kommit ihåg stiftandet av 1956 års lag som ett praktexempel på agrarförbundets och dess efterföljares politiska list. Motsatsförhållandet ledde till att landet i början av 1960-talet fick ett arbetspensionssystem vid sidan av folkpensionssystemet. Mellan systemen uppstod en rivalitet som av de inblandade också har kallats ett krig eller en gytjebrottning.²⁶

En historisk kompromiss?

Att tala om krig i samband med pensionspolitiken är kanske att överdriva, men många som var med har tagit till krigiska begrepp för att uttrycka den politiska konflikt och misstro som rådde mellan folkpensioneringens och arbetspensioneringens anhängare. Bakom de flesta konflikter eller krig ligger något slags strukturförändring, och så var det också med den pensionspolitiska

²⁶ Belysande är t.ex. att FFC-ordföranden Pertti Viinanen ännu trettio år senare på tal om pensionerna uppmanade sina åhörare att alltid minnas "den stora pensionskuppen år 1956". *Työeläke 25 vuotta, Seminaari Korpilammella* 3.2.1987 (Helsingfors 1987).

ka konflikten. Egentligen var det fråga om en förändring i Finlands hela samhällsstruktur, varvid 1960-talets stora flyttningsrörelse från landsbygden till städerna ytterligare skärpte motsättningarna mellan löntagare och jordbrukarbefolkning. Pensionstvisterna handlade i hög grad om förändrade styrkeförhållanden och om en omfördelning av den gemensamma kakan. Löntagarnas intresseorganisationer och arbetsgivarna ville få mer av kakan än förut, d.v.s. via arbetspensionerna relatera pensionstryggheten i huvudsak till förvärvsinkomsterna. Företrädarna för landsbygdsbefolkningen försvarade åter sina ställningar och förde ett slags uppehållande strid, det talades rentav om att stadsborna strävade efter att göra livet på landet omöjligt för bönderna.

När arbetspensionssystemet kommit i gång 1962 kvarstod den stora frågan om vilkendera pensionsformen, folkpension eller arbetspension, som skulle utgöra det primära respektive det kompletterande pensionsskyddet. I bakgrunden fanns den traditionella rivaliteten mellan näringsgrenarna, men också frågan om hela det framväxande välfärdssamhällets grundkaraktär: skulle den sociala tryggheten grunda sig på medborgarskap och nationell solidaritet eller på den inkomst och levnadsstandard som envar uppnådde i arbetslivet? Dessutom utgjorde konflikten mellan partierna och pensionssystemen hela tiden också en konkurrens mellan institutioner, eftersom Folkpensionsanstalten och de privata försäkringsbolag som skötte arbetspensionerna tävlade om förvaltningen av de miljarder som samlades i pensionsfonderna.²⁷

Arbetspensionssystemet utgick med segern. Finland fick inte något övergripande pensionssystem likt det svenska, som i sig kombinerar folkpension och allmän tilläggspension. I stället fick vi en s.k. historisk kompromiss, en överenskommelse om arbetsfördelningen mellan systemen och om arbetspensionssystemets (i praktiken) primära status. Grunden för den historiska kompromissen lades år 1971, då den nyare pensionspolitikens starka män, "arbetspensionssystemets fader" Teivo Pentikäinen och Folkpensionsanstaltens samma år utnämnda generaldirektör Jaakko Pajula, offentliggjorde den så kallade Kuusi-klubbens rekommendation. Pajula och Pentikäinen hade arbetat i all tysthet under ledning av social- och hälsovårdsminister Pekka Kuusi, och exempelvis Folkpensionsanstaltens avgående generaldirektör V. J. Sukselainen fick vetskap om underhandlingarna först när resultaten publicerades. Sukselainen kallade sig ännu på 1970-talet "agrarförbundare" och motsatte

²⁷ Jfr t. ex. Erkki Tuomioja, *Pekka Kuusi. Alkoholipoliitikko, Sosiaalipoliitikko, Ihmiskuntapoliitikko*, (Tavastehus 1996) s. 223.

sig en pensionspolitisk kompromiss, genom vilken arbetspensioneringen skulle bli det dominerande grundpensionssystemet. Pajula bemötte kritiken så snart han blivit generaldirektör genom att framhålla att det var fråga om en hederlig arbetsfördelning mellan systemen och alls inte om någon nedskrotning eller utförsäljning av folkpensionssystemet.²⁸

Även om pensionspolitiken härefter bedrevs främst på de förvärvsinkomstrelaterade pensionssystemens villkor hade folkpensionssystemet inte skrotats ned; avtalet mellan systemen förutsatte också en vidareutveckling av folkpensionerna. Redan i Kuusis, Pajulas och Pentikäinens rekommendation framlades tanken på en personlig, utkomsttryggande minimipension för alla medborgare. Ett program för utveckling av folkpensionssystemet blev slutligen färdigt år 1975. Denna överenskommelse om folkpensionsreformens grundlinjer kallades bl.a. i kretsen kring president Kekkonen "den historiska kompromissen" och därefter fick uttrycket en vidare spridning.²⁹

Den brett upplagda folkpensionsreformen spjälktes upp och genomfördes till slut under åren 1980–84. Nyckelbegreppet i reformen var "individuellt grundpensionsskydd". Varken individens egna eller makens arbetsinkomster, kapitalinkomster eller lantbruksavkastning verkade längre minskande på folkpensionens belopp. För pensionärerna innebar reformen slutet på det "snokande" som hört ihop med folkpensionen. Reformen gynnade speciellt de grupper som blivit mest eftersatta medan arbetspensioneringens utveckling pågick. De som vann mest på att inkomstbindningen slopades var nämligen jordbrukarbefolkningen och kvinnorna. Tidigare hade full folkpension inte betalats ens till en person som var helt medellös och utan inkomster ifall makens inkomst översteg vissa relativt lågt satta gränser. Förlorarna hade i de flesta fall varit kvinnor. Från början av år 1984 var pensionerna differentierade så att den ena makens inkomst inte längre påverkade den andras folkpension. Envar hade sin egen folkpension oberoende av om man var gift, ogift, änka eller änking.³⁰

Efter folkpensionsreformen påverkades folkpensionens storlek endast av övriga pensionsinkomster. På så vis hade folkpensionen tydligare än förut till uppgift att ge en grundläggande utkomsttrygghet. Arbetspensionens uppgift

²⁸ Heikki Niemelä, *Suomen kokonaiseläkejärjestelmän muotoutuminen. Kansaneläkelaitoksen julkaisuja*, s. 206–209.

²⁹ Om uttryckets uppkomst se Reijo Ahtokari, *Tuntematon vaikuttaja. Työeläkejärjestelmän isä Teivo Pentikäinen*, s. 324–325.

³⁰ Niemelä, *Suomen kokonaiseläkejärjestelmän muotoutuminen*, s. 261.

var åter definitionsmässigt att bevara den i arbetslivet uppnådda standarden också under pensionärsåren. Den här fördelningen befästes ytterligare av att folkpensionens basdel förblev densamma för alla, en icke pensionsavhängig medborgerlig rättighet.

Vid 1980-talets folkpensionsreform var de pensionspolitiska fronterna och motsättningarna till stor del likadana som tidigare. Agrarbefolkningens representanter försvarade de medborgarskapsbaserade jämnstora pensionerna och fick stöd av den yttersta vänstern, medan samlingspartiet och de flesta socialdemokrater ställde de inkomstbundna arbetspensionerna i främsta rummet. Denna utdragna konflikt mellan landsbygdsfolk och löntagare samt vänsterns splittring i pensionsfrågan hör till de drag som tydligast skiljer den finländska pensionspolitiken från den svenska.

I Sverige skedde utvecklingen mera planmässigt, mera harmoniskt och tidigare än hos oss. Grannen i väster byggde först upp ett täckande folkpensionssystem, som sedan kompletterades med det statliga arbetspensionssystemet ATP. I Finland gick utvecklingen ryckvis. Folkpensionssystemet byggdes inte färdigt, utan vi fick en långvarig rivalitet mellan två separata system. Den mest uppenbara orsaken till skillnaderna är naturligtvis att Finland länge präglades av en agrar befolknings- och näringsstruktur samt centerpartiets inflytelserika ställning i landets politik. En betydande olikhet är också, att fackföreningsrörelsen i Sverige tenderat att understöda statligt styrda system eftersom socialdemokraterna har behärskat statsmaskineriet. I Finland däremot har den fackliga rörelsens majoritet och arbetsgivarna funnit varandra, och socialdemokraterna har godtagit ett av storindustrin och privata försäkringsbolag administrerat arbetspensionssystem. Konstellationerna torde också säga något om det finska och det svenska kapitalets olika verksamhetsmöjligheter.³¹

En miljon pensionärer

Antalet personer med allmän grundpension översteg i Finland en miljon för första gången år 1986. Folkpensionstagarna uppgick då till 950 344, varav 635 220 hade ålderdomspension. Pensionstagarnas antal hade fördubblats på drygt tio år, och var femte finländare (20,8%) var pensionär. I början av år 1986 infördes de s.k. flexibla pensionsåldersarrangemangen. Den individuella förtidspensionen och den förtida ålderspensionen gav härefter många

³¹ Jfr Salminen, *Yhteiskunnan rakenne, politiikka ja eläketurva*, s. 170–174.

människor möjlighet att gå i pension betydligt tidigare än vid 65 år. Under senare delen av 1980-talet växte enmiljonsskaran med talrika nya pensionstagare, som varken var invalider eller hade uppnått den egentliga pensionsåldern, men som var "tillräckligt trötta för att gå i pension."³²

Systemet med flexibel pensionsålder var avsett för personer vilkas arbetsförmåga och hälsa nedsatts av tungt och slitsamt arbete, och det uppfattades också som en möjlighet till invalidpension på lindrigare grunder än egentlig arbetsoförmåga. Både individuell förtidspension och tidigare lagd folkpension blev mera eftersökta än man räknat med när systemet planerades. Till en början ville särskilt många kvinnor som var gifta och inte hade förvärvsarbetat gärna ta ut förtida ålderdomspension. Den genomsnittliga pensioneringsåldern sjönk samtidigt så att den vid mitten av 1990-talet låg vid 58 år. Den var då lägst i Västeuropa.³³

Det totala pensionsskyddet var redan på 1980-talet så pass bra att människorna i regel inte genom arbete behövde skaffa sig extra inkomster utöver pensionen. Pensionernas andel av pensionärernas totalinkomster steg också påtagligt. Vid mitten av 1960-talet utgjorde pensionerna omkring 60% av de gamlas inkomster, varemot andelen redan år 1980 uppgick till omkring 90%. Under samma tidsrymd hade förvärvsarbete bland de ålderspensionerade praktiskt taget upphört; på 1960-talet hade närapå en tredjedel av de gamla löneinkomster, men år 1980 var det bara knappt tre procent. De gamlas förbättrade ekonomi och massarbetslösheten har under en enda generation också mer eller mindre vänt upp och ned på försörjningsförhållandena inom mången släkt och familj. Ännu på 1950-talet bestod åldringarnas inkomst till ca en tredjedel av understöd från barnen, antingen i reda pengar eller i sytning, men från början av 1990-talet har man hört talas om pensionärer som måste understöda sina arbetslösa och skuldsatta barn.³⁴

Å andra sidan bör det påpekas, att pensionstagarna även på 1990-talet utgör en långt ifrån enhetlig grupp. Pensionen var vid mitten av decenniet i medeltal omkring 5 000 mark per månad, men nästan två av tre pensionärer hade en lägre pension än genomsnittet. Pensionärernas levnadsstandard varierar starkt och den beror inte bara på inkomsten och förmögenheten, utan också bl.a. på hälsotillståndet. De pensionärer som har enbart folkpension

³² *Yhteispeli* 1986:1.

³³ Matti Jokelainen, *Eläkeläisten osuus 55–64-vuotiaasta väestöstä kymmenessä OECD-maassa vuonna 1989*. Kansaneläkelaitoksen julkaisuja T9:42, (Helsingfors 1991) s. 9.

³⁴ Häggman, *Suurten muutosten Suomessa*, s. 225–227.

1990-talets gamla bor ofta på någon form av servicehem. De är aktiva och en egen pensionärskultur har utvecklats. På bilden fru Greta Olin på kräftska på Fruntimmersföreningens pensionärshem Hagaro sommaren 1996.

bildar en under 1990-talet ständigt krympande skara, ibland även kallad en bortglömd minoritet som lever på gränsen till existensminimum.³⁵

De gamla, välgörenheten och den tredje sektorn

Diskussioner om "pensionsbomben" och "äldringsproblemet" har förekommit överallt i Europa under 1990-talet. Det är fråga om det växande antalet pensionärer, om förändringar i befolkningsstrukturen som redan skett, men också om befolkningsprognoser och hotbilder. År 2010 finns det för varje europeisk pensionär mindre än tre personer i aktiv ålder, medan proportionen på 1990-talet var nästan fem försörjare per pensionär. I diskussioner om 2000-talets socialpolitik har man ideligen uttryckt en oro för den kombinerade effekten av sänkt pensionsålder och ökande medellivslängd. Vem skall betala pensionerna och vem skall ta hand om de gamla?

Ett alternativ som nämnts i diskussionerna är den s. k. tredje sektorns insatser. Till exempel republikens president Martti Ahtisaari lyfte uttryckligen fram den tredje sektorn när han på hösten 1996 talade om socialpolitikens inriktning och samhällets utvecklingsperspektiv. Det i viss mån oklara begreppet tredje sektorn har i sin vidaste tolkning fått avse all frivillig medborgaraktivitet som inte familjen eller samhället står för, men oftast ser man det användas i samband med olika organisationer som verkar för social omsorg och hälsovård. I massmedierna har den tredje sektorns betydelse kunnat framhållas som något slags nyhet just på äldreomsorgens område.³⁶

Varje historiker måste reagera på sådana påståenden och erinra om att en "tredje sektor" varit verksam i Finland minst lika länge som frivilliga medborgarorganisationer överhuvudtaget har förekommit. Olika föreningsars, organisationers och folkrörelsers insatser bl.a. vid uppbyggandet av den moderna välfärdsstaten och dess föregångare är också väl dokumenterade inom forskningen. En viktig drivfjäder i 1800-talets medborgaraktivitet var välgörenhet, en önskan att under ordnade förhållanden hjälpa de svagare. I takt med ett ökat intresse för omsorgen om samhällets fattiga tillkom också nya former av välgörenhet. Det grundades nya föreningar för vård av t. ex. döva, blinda eller kvinnor och barn. Det grundades aktiebolag för arbetarbostäder och

³⁵ Häggman, *Suurten muutosten Suomessa*, s. 228.

³⁶ Verket *Aging and Generational Relations. A Historical and Cross-cultural Perspective*. (Walter de Gruyter, New York 1996), redigerat av den välrenommerade familjehistorikern Tamara K. Harvén, innehåller ett antal artiklar som granskar de gamlas problem och situation i historiskt perspektiv och som också tangerar "tredje sektor"-ideologin.

andelslag och kooperativ för andra av tidens sociala innovationer. Ett gott exempel på detta och på den frivilliga verksamhetens kontinuitet utgör Fruntimmersföreningen i Helsingfors, som grundades revolutionsåret 1848 för att ta vård om fattiga kvinnor och barn.³⁷

150 år senare är samma förening alltjämt verksam och även principerna är i grunden desamma. Föreningens huvuduppgift är numera att upprätthålla pensionärshemmet Hagaro i Norra Haga samt Welinska hemmet i Tölö. För bistånd åt behövande svenskspråkiga gamla i Helsingfors har organisationernas arbete samt direkta donationer och testamenten till förmån för deras äldreomsorg länge varit av central betydelse. Också på 1990-talet överstiger antalet platser i privata, av olika medborgarorganisationer upprätthållna ålderdomshem klart det antal platser som Helsingfors stad har att erbjuda de svensktalande. Å andra sidan ingår ålderdomshem av typen Hagaro i en större helhet. När detta skrivs håller Hagaro på att saneras med finansiering från Penningautomatföreningen, och de platser som finns på privata ålderdomshem utgör naturligtvis ett tillskott till stadens resurser. Det är sålunda också fråga om arbetsfördelning och gemensamt ansvar.³⁸

Den tredje sektorn är alltså inte någonting nytt, och den utgör inte heller någon generell lösning på de framtida problemen. Själva begreppet "sektor" med sin betoning på skillnader och gränser leder egentligen vilse. I själva verket fungerar den tredje sektorn ofta som den offentliga sektorns förlängda arm då olika former av service produceras med hjälp av skatte- och andra allmänna medel. Gränsen till affärsvärlden är också diffus; inom den tredje sektorn vill man ofta ha betalt för det arbete man utför. Det görs också mycket frivilligt och oavlönat arbete i föreningar och organisationer, men så sker också t.ex. i hemmen. Snarare bör man helt enkelt erinra om att det hör till humanitetens och det samhällseliga livets grunder att den starkare ger stöd åt den svagare. Verksamhet på ideell grund och frivilligarbete är inte bara den tredje sektorns adelsmärke. Då livslängden ökar och antalet pensionärer tilltar, ställs hela samhällets humanitetsideal på prov. Man är på alla samhällsnivåer tvungen att ställa om sig inför dessa i ett historiskt perspektiv nya problem.

³⁷ Alexandra Ramsay, *Huvudstadens hjärta. Filantropi och social förändring i Helsingfors – två fruntimmersföreningar 1848–1865*. Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk 144, (Helsingfors 1993) s. 9.

³⁸ Uppgifterna om Fruntimmersföreningens verksamhet har erhållits vid intervju med Eva Stockmann, vars uppgifter delvis grundar sig på Marianne Heikkilens och Maria Heikkiläs hägkomster.

Inkomst utan arbete?

Debatten om medborgarlön i Finland och Sverige.

JAN OTTO ANDERSSON

Att ge alla rätt till en grundinkomst, som inte skulle vara behovsprövad, är en idé som har framförts av flera samhällsdebattörer. Personer som brukar nämnas som tidiga anhängare av tanken är Thomas Paine (*Agrarian Justice*, 1795), Charles Fourier, Edward Bellamy (*Looking Backward*, 1888) och Josef Popper-Lynkeus.

Det första konkreta förslaget – *Scheme for a State Bonus* – lades fram år 1918 i England.¹ Under beteckningen ”social dividend” vidareutvecklades idén av G. D. H. Cole, Oxfordprofessor och en ledande personlighet inom den brittiska socialistiska rörelsen. Cole påverkade i sin tur James Meade, en keynesiansk nationalekonom och nobelpristagare, som från 1930-talet till sin sista bok *Full Employment Regained?* (1995) vidareutvecklade förslaget om en generell ovillkorlig grundinkomst, kallad ”social dividend”, ”basic income” eller ”citizen’s income”. År 1984 grundades Basic Income Research Group i Britannien. BIRG, som 1992 döptes om till Citizen’s Income Research Group, har framför allt lyckats stimulera debatten genom sin tidskrift *Citizen’s Income Bulletin*.

År 1969 föreslog Nixon-administrationen i USA en reform av välfärdssystemet som byggde på tanken om en negativ inkomstskatt (NIT). Idén hade ursprungligen formats av den konservative nationalekonomen Milton Friedman. Principen för NIT är att de som har inkomster under en viss nivå (break-even-point) erhåller ett inkomstbidrag, vars storlek ökar när inkomsterna minskar. Det inkomstbidrag man är berättigad till ifall man helt saknar förvärvsinkomster motsvarar en ovillkorlig grundinkomst. Även om

¹ Walter Van Trier, *Every One A King. An investigation into the meaning and significance of the debate on basic incomes with special reference to three episodes from the British Inter-War experience*. Department Sociologie, Katholieke Universiteit Leuven (Leuven 1995) s. 39.

reformen aldrig genomfördes gav den upphov till fyra välundersökta experiment under 1970-talet.²

Det land i vilket den politiska diskussionen om en grundinkomst har varit intensivast är Holland. År 1985 lade det vetenskapliga rådet för regeringspolitiken (WRR) fram en rapport i vilken man föreslog en omfattande reform av det holländska välfärdssystemet. Alla skulle ovillkorligen erhålla en grundinkomst (basisinkomen). Den föreslagna nivån låg dock under den officiellt garanterade minimiutkomsten. Därför kallades den också partiell grundinkomst. Genom att föreslaget med en smal marginal underkändes av socialdemokraterna (PVDa), kom det aldrig att förverkligas. Det politiska trycket för en grundinkomstreform har emellertid fortsatt att vara starkt i just Holland.³

I Norden har grundinkomstdebatten varit livligast i Danmark. Den viktigaste inspirationen kom från en utopisk pamflett 'Oprør fra midten', som utkom 1978. I den präglade författarna – en fysiker, en politiker och en filosof – begreppet "medborgarlön", en summa som skulle räcka till att täcka de grundläggande levnadskostnaderna, så att ingen skulle tvingas till lönearbete. Å andra sidan skulle alla unga bidra med en viss samhällelig arbetsinsats, en slags värnplikt.⁴ Det är tack vare denna mycket spridda pamflett som termen medborgarlön kom att bli den mest använda i den nordiska debatten.

En annan viktig inspirationskälla för debatten i Norden har varit den österrikisk-franske samhällsfilosofens André Gorz' böcker. I synnerhet *Farväl till proletariatet* (1982) och *Vägen till paradiset* (1984) innehöll tankar om en sektor för autonom verksamhet, som skulle möjliggöras med hjälp av en slags medborgarlön.

År 1986 grundades BIEN, Basic Income European Network, som sedan dess utgett en nyhetsbulletin och ordnat internationella konferenser vartannat år. Den viktigaste inspiratören inom nätverket har varit den belgiske filosofen Philippe Van Parijs. Han har utgående från en vänsterrawlsiansk ståndpunkt försökt formulera de etiska grunderna för en grundin-

² Philip K. Robins, 'A comparison of the labour supply findings from the four negative income tax experiments'. *The Journal of Human Resources* 1985, s. 567–582.

³ Robert J. van der Veen, 'Basic Income: the debate in the Netherlands'. *First International Conference on Basic Income, Proceedings 1986*, Louvain-la-Neuve (Belgium), s. 296–308. *Basic Income European Network*, (Antwerpen 1988).

⁴ Niels I. Meyer, K. Helveg Petersen and Villy Sørensen, *Revolt from the Center*. Marion Boyars (London 1981), s.117–118, s. 126.

komstreform.⁵ Två andra viktiga länkar i BIEN har varit de brittiska ekonomerna Guy Standing och Hermione Parker. Standing, som verkar inom ILO, har studerat hur flexibiliseringen av arbetsmarknaden ökat trycket mot en radikal reform. Parker har gjort sig känd genom att med hjälp av en mikrosimuleringsmodell beräkna effekterna på inkomstfördelningen av olika grundinkomst- och skattereformer.⁶

Förespråkare i den svenska debatten

I början av 1970-talet fördes inom Fria Moderata Studentförbundet fram tanken på en negativ inkomstskatt. Inspirationen kom från den brittiske finansministern Anthony Barber, som hade utarbetat ett NIT-förslag för Heaths regering. De moderata studenterna övergav emellertid idén i mitten av 1970-talet.⁷

Det första mer utpräglade medborgarlönsförslaget i Sverige lades fram av Gunnar Adler-Karlsson i boken *Tankar om den fulla sysselsättningen* (1977). Han var en välkänd svensk samhällsdebattör, som verkade som ekonomiprofessor i Danmark. Boken publicerades samtidigt på danska med den mer provokativa titeln *Nej til fuld beskæftigelse. Ja til materiel grundtryghed*.⁸

Enligt Adler-Karlsson innebär fullsysselsättningsmålet allt större problem i en ekonomi i vilken arbetsproduktiviteten oavbrutet stiger. För att garantera alla ett heltidsjobb måste konsumtionen av onödiga lyxartiklar växa utan måtta. Fastän en utvidgning av verkligt fria aktiviteter skulle vara möjlig, leder det rådande ekonomiska systemet till allt större orimligheter i fråga om konsumtion och sysselsättningsåtgärder. Homo Oeconomicus förkväver Homo Ludens. I stället för att garantera full sysselsättning borde staten garantera en måttlig konsumtionsstandard åt alla.

⁵ Philippe Van Parijs, *Real Freedom for All. What (if anything) can justify capitalism?* Clarendon Press (Oxford 1995).

⁶ Guy Standing, *Unemployment and Labour Market Flexibility. The United Kingdom*. ILO (Geneva 1986), Hermione Parker, *Instead of the Dole. An enquiry into integration of the tax and benefit systems*. Routledge (London 1989).

⁷ Jag erhöll dessa uppgifter av Johan Westrin, som är Moderaternas informationssekreterare. Enligt honom har det inte funnits något annat seriöst intresse för en negativ inkomstskatt och idén är helt död i Sverige idag.

⁸ Adler-Karlsson har berättat mig att det svenska förlaget vägrade godta det ursprungliga namnförslaget.

Adler-Karlsson förde fram ett utopiskt alternativ – ett samhälle indelat i fyra sektorer, som han kallade ”nödvändighetssektorn”, ”överflödssektorn”, ”maktsektorn” och ”frihetssektorn”. Nödvändighetssektorn skulle organiseras av staten och svara för produktionen av nyttigheter för att tillfredsställa de grundläggande behoven. Den nödvändiga arbetsinsatsen skulle delas jämnt – både som en rättighet och som en skyldighet – mellan alla medborgare. Betalningen skulle utgå i form av icke överlåtelsebara inköpskort, ”som garanterar individen hans materiella grundtrygghet så länge han lever”.⁹ Adler-Karlsson räknade med att en arbetsplikt på 12 till 15 år skulle räcka för att garantera en låg men säker grundtrygghet för resten av livet. Tack vare det arbete som utförs i nödvändighetssektorn skulle människorna vara fria att delta i de tre andra sektorerna efter eget val: de kan om de så önskar förtjäna och spendera pengar i överflödssektorn, delta i politiken i maktsektorn, eller ägna sig åt kultur, sport, samliv eller vadhelst de vill i frihetssektorn.

Adler-Karlsson förkastade uttryckligen tanken på en ovillkorlig grundinkomst i form av en negativ inkomstskatt. Han fruktade att alltför många skulle utnyttja möjligheten att leva på skattebetalarnas bekostnad och att dessa därför skulle vägra att betala den. Rätten att erhålla den av staten garanterade materiella grundtryggheten måste balanseras av skyldigheten att göra sin del av det nödvändiga arbetet. Trots hård kritik insisterade Adler-Karlsson på att tala för en allmän arbetsplikt, som han kallade ”arbetsvärnplikt”.¹⁰

Samma idé återkom i ett visionärt optimistiskt, mycket uppskattat illustrerat verk – *Norden År 2030* – som sammanställts av Henrik Wahforss (med rötter i Finland) och Leif O. Pehrson. Verket består av fotografier och intervjuer gjorda år 2030, efter att de nordiska länderna genomgått en social och ekologisk revolution och bildat en federation. I denna framtid möter vi bl.a. Bertil ”Allvaret” Karlsson, intendent på Dragsviks garnison i Finland, som ansvarar för utbildningen av unga människor för deras ”sam-tjänst”. Alla deltar i ”sam-tjänsten” en månad per år, och erhåller en ”samlön” som täcker de grundläggande behoven under ens livstid.¹¹

Det var dessa texter – tillsammans med *Uppror från mitten* och Gorz’ böcker – som ledde till att tanken på en medborgarlön fick liv. Idén tilltalade

⁹ Gunnar Adler-Karlsson, *Tankar om den fulla sysselsättningen*. Prisma (Stockholm 1978) s. 48.

¹⁰ Adler-Karlsson, *Tankar om den fulla sysselsättningen*, s. 62–63.

¹¹ Henrik Wahforss & Leif O. Pehrson, *Norden År 2030*, Tryckeriförlaget (1982), s. 14–19.

många, men uppfattades inte som en del av den politiska agendan. Medborgarlönen var en fascinerande tankelek, något för en långt avlägsen framtid, men den krävde alltför stora omvälvningar i fråga om attityder och maktförhållanden för att kunna tas på allvar. Dessutom lyckades Sverige – i motsats till de flesta andra västeuropeiska länderna – behålla en låg arbetslöshet fram till slutet av 1980-talet.

År 1986, då BIEN grundades i Louvain-la-Neuve, var den enda svenska deltagaren – förutom Adler-Karlsson – en journalist, Gunnar Lindstedt, från metallarbetarförbundet. Inspirerad av mötet skrev han en artikel för *Metallarbetaren* med rubriken 'Ge oss en medborgarlön!'.¹² Detta var antagligen första gången någon föreslog en ovillkorlig grundinkomst i Sverige. Det verkar emellertid inte som om artikeln hade fått någon uppföljning. ILO-ekonomen Guy Standing publicerade ett par år senare en rapport i vilken han analyserade arbetslösheten och arbetsmarknaden i Sverige.¹³ I den tog han försiktigt upp tanken på en ovillkorlig grundinkomst, men inte heller detta bidrag ledde till synbara reaktioner.

Samma år utkom en pamflett på eget förlag – *För en frihetlig socialism* – skriven av Tomas Ehrenberg. Den består av tre delar: 'direkt demokrati', 'fri tid och medborgarlön', samt 'marknadssocialism'. Ehrenberg ger tyvärr inga antydningar om sina inspirationskällor, och det ges heller inga upplysningar om författaren. Förmodligen har han hämtat sina idéer hos guild-socialisternas intellektuella arvingar.

Ehrenbergs medborgarlön är en ovillkorlig grundinkomst, som räcker till en skäligen levnadsstandard och som utbetalas till alla medborgare under deras livstid. Utöver denna uppmuntras människorna att arbeta för en högre inkomst – med hjälp av reklamkampanjer om det behövs. Medborgarlönen skulle finansieras genom en "produktionskatt" som skulle utgöra 25–40 procent av BNP. Ehrenberg diskuterar en annan modell (möjligen Adler-Karlssons), i vilken rätten till en medborgarlön är kopplad till skyldigheten att arbeta för samhället under en bestämd tid. Han förkastar emellertid denna koppling mellan inkomstrygghet och arbete med motiveringen att det skulle kräva ett centralt organ för information och planering, d.v.s. ännu mer byråkrati. Han ställer sig också skeptisk till tanken att alla borde utföra samma mängd nödvändigt arbete under sin livstid.

¹² Gunnar Lindstedt, 'Ge oss en medborgarlön!', *Metallarbetaren* 45/1986.

¹³ Guy Standing, *Unemployment and Labour Market Flexibility. Sweden*. ILO (Geneva 1988)

Den viktigaste effekten av en medborgarlön skulle vara att omvandla arbetsvillkoren och släppa loss en våg av nyskapande. Människor skulle producera mera för sig själva och för de lokala samhällena. De skulle fritt kunna välja livsstilar och behovet av lönarbete skulle avta efterhand. Ehrenberg ser "den fria tidens politik" som motsatsen till den fullsysselsättningspolitik, som alla etablerade partier bundit sig vid.

Jag har inte stött på några kommentarer till Ehrenbergs pamflett. Medborgarlönstanken återkommer i Sverige genom två böcker av Lasse Ekstrand: *Den befriade tiden. Om arbete och medborgarlön* (1995) och *Arbetets död och medborgarlön* (1996).¹⁴ Ekstrand hade varit gästprofessor vid Freie Universität Berlin 1993 och hade inspirerats av den tyska diskussionen. Han refererar emellertid till André Gorz och den danska debatten, i synnerhet Ellen Bruun, Erik Christensen och Poul Bjerre.

Ekstrand koncentrerar sin kritik mot den så kallade arbetslinjen, som har varit en långvarig principiell position hos de svenska socialdemokraterna. Han attackerar också den "lydnadskultur" som han tillskriver det svenska kulturella arvet. Kritiken är å ena sidan filosofisk och å den andra baserad på föreställningen att det postindustriella samhället tenderar mot att bli ett tvåtredjedelssamhälle. Ekstrand följer alltså upp traditionen från Adler-Karlsson. Även han har sina rötter i den socialdemokratiska arbetarrörelsen, och fastän han häftigt och direkt vänder sig mot partiets huvudlinje, tror han att den enda möjligheten att förverkliga "arbetsfrihetsprojektet" är att övertyga socialdemokraterna och fackföreningarna om nödvändigheten av en ovillkorlig medborgarlön. Enligt Ekstrand skulle en medborgarlön bidra till att göra arbetsmarknaden mer flexibel, snabbare eliminera tråkiga jobb och ge utrymme för fler personliga företag. Den skulle öka friheten att välja mellan utbildning och arbete, och den skulle bidra till en förnyelse av de lokala samfundet.

I böckerna går Ekstrand igenom de vanligaste argumenten mot en ovillkorlig grundinkomst och försöker att bemöta dem. Svagast är han i sitt utkast till hur reformen kunde finansieras. Framför allt vill han få ner de höga kostnaderna för arbetsmarknadspolitik och socialpolitik, men i försöket att hitta 7000 kronor i månaden för nästan 7 miljoner människor, föreslår han en lång rad tvivelaktiga nedskärningar. Han vill också beskatta maskiner och energi, dock utan att reflektera över om detta möjligen kan försvåra över-

¹⁴ Båda böckerna utkom på Bokförlaget Korpen, Göteborg.

Työtä – Arbetet! De arbetslösa demonstrerar utanför riksdagshuset hösten 1993. Foto: S. Rasi-Bäckman. (Folkpensionsanstaltens arkiv).

gången till ett "arbetsfritt" samhälle. Frågan om finansieringen är knappast heller i första hand en "teknisk" fråga, som Ekstrand vill se det. Den politiska beredskapen att gå in för en medborgarlön är nog i allra högsta grad beroende av det sätt på vilket den skulle finansieras.

Huvudargumentet mot en medborgarlön har emellertid varit att en sådan innebär att man ger upp kampen för full sysselsättning, och att en växande del av befolkningen utesluts från samhället. Ekstrands svar är, att det är det rådande systemet som skapar arbetslöshet, utstötning och en svart ekonomi.

Ekstrand har aktivt försökt att få till stånd en politisk debatt genom att skriva i dagspressen och till tidskrifter som *Socialpolitik*.¹⁵ Hans böcker har recenserats, men rubriker som 'Han drömmer om en medborgarlön' och 'Lättjans apostel provocerar' anger att mottagandet inte varit entusiastiskt. Hans idéer lanserades i tidskriften *Moderna Tider* genom frilansjournalisten

¹⁵ Lasse Ekstrand, 'Medborgarlön eller social djungel', *Socialpolitik* 3/1995

Eva F. Dahlgren, men i samma nummer bemöttes Ekstrand av Gunnar Wetterberg, som spelat en central roll i diskussionen om den offentliga sektorn. Wetterberg kallar tanken att jobben håller på att minska för "uppgivenhetens triumf". Hellre än en medborgarlön vill han ha ett "medborgarkonto" – en möjlighet för medborgarna att stå utanför arbetslivet under korta perioder, mot att de får en lägre pension.¹⁶

I den socialdemokratiska idétidskriften *Tiden* publicerades år 1996 ett kort inlägg av Hans-Erik Persson, verksam inom barn- och ungdomsförvaltningen i Örebro.¹⁷ Utgående från att varuproduktionen behöver allt mindre arbetskraft och att tjänsteproduktionen blir allt kostsammare, samt med hänvisning till debatten "i vissa nätverk i Skandinavien och Europa", efterlyser Persson en förutsättningslös diskussion om en modell, som inkluderar både en ovillkorlig medborgarinkomst och möjligheten till en medborgarlön utöver denna. Med hjälp av medborgarlönerna skulle vissa tjänsteverksamheter kunna samhällsfinansieras.

Partierna i Sverige

De politiska partierna i Sverige har inte – med undantag för Miljöpartiet – varit intresserade av grundinkomstidén. Socialdemokraterna har naturligt nog varit de främsta försvararna av det existerande systemet, som bygger på full sysselsättning (arbetslinjen) och ett generellt system av inkomstrelaterade socialförsäkringar (inkomstbortfallsprincipen). Intresset för en medborgarlön har därför varit negligerbart inom partiet. Huvuddokumentet från partiets kongress 1997 säger ingenting om en grundinkomst. Av mer än 100 motioner under rubriken "Generell välfärd" var det endast en som framförde tanken på en "sociallön", som skulle verka så generellt som möjligt. (Motion nummer 1180). Förslagställaren, Åke Andersson, fick inte ens stöd av sin egen arbetarekommun. Däremot fanns det sex motioner som föreslog att barnbidragen – den viktigaste formen av icke-inkomstrelaterade bidrag – skulle bli behovsprövade. Partistyrelsen förkastade emellertid dessa motioner med argument som i allmänhet framförs av anhängare till en ovillkorlig

¹⁶ Debatten fördes i *Moderna Tider*, december-januari 1996/97, s. 28–39. Medborgarkontot är ett förslag som aktivt har drivits av Stefan Flöster, verksam som forskare vid Industrins utredningsinstitut, IUI. Se t ex artikeln 'Socialförsäkring genom medborgarkonto. Vilka är argumenten?', *Ekonomisk Debatt* 4/1994.

¹⁷ Hans-Erik Persson, 'Medborgarinkomst kan ersätta dagens transfereringar', *Tiden* 8/1996, s.32–34. Persson skrev ett liknande bidrag för *Kommunaktuellt*.

grundinkomst: lägre marginaleffekter; ett större politiskt stöd för hyfsade nivåer om rättigheterna är generella; en behovsprövning skulle kräva byråkrati och kunde vara förnedrande.¹⁸

Högerpartiet, Moderaterna, har nyligen utarbetat ett omfattande dokument kallat *Land för hoppfulla*. I det framhålls att Sverige kan välja mellan tre möjligheter. Den första innebär en fortsättning på det gamla systemet, vilket innebär att skattebördan blir för tung och att de offentliga systemen efterhand skärs ner. Den andra möjligheten är en ”slags medborgarlön”, ett mycket lågt grundskydd, utöver vilket allt är ”en privatsak”. Politiken skulle kretsa kring krav på förbättringar. Den tredje möjligheten, som moderaterna går in för, är ett system med ”generella individuella” bidrag, i vilket motsvarigheten mellan inbetalningar och ersättningar är så stor som möjligt, kompletterat med strikta behovsprövade stöd för dem som är i ett nödläge utan egen försyllan.¹⁹

De tre mittenpartierna, Folkpartiet, Centerpartiet och kristdemokraterna, har alla betonat vikten av en generell grundtrygghet, men de har inte godtagit ett uppgivande av behovsprövningen. Många av partiernas argument för en bättre grundtrygghet kan emellertid läsas så att de skulle stöda en grundinkomst. Folkpartiet diskuterade på sin senaste kongress en motion kallad ”grundtrygghet och medborgarbidrag”,²⁰ men partiet förordade inga större ändringar i de rådande socialförsäkringssystemen. Det förkastade ett förslag om personliga medborgarkonton, med motiveringen att ett obligatoriskt individuellt sparande inte ger tillräckligt med försäkring.²¹

Vänsterpartiet har diskuterat medborgarlönsförslag mera grundligt, men har inte godtagit idén eftersom man ser den som en resignation inför arbetslösheten. I sitt partiprogram stöder VP kraftigt det existerande inkomstrelaterade socialförsäkringssystemet.²²

Miljöpartiet har visat det största intresset för en medborgarlön. Partiet har trots detta inte kunnat acceptera tanken i sina program. I likhet med mitten-

¹⁸ <http://www.sap.se>

¹⁹ Baserat på ett icke-paginerat exemplar av skriften *Land för hoppfulla*, som översänts från Moderaternas kansli.

²⁰ Förslaget som framfördes av Bengt Held är inte ett typiskt grundinkomstförslag, eftersom ”medborgarbidragen” skulle utbetalas endast till arbetslösa som saknar andra inkomster.

²¹ <http://www.folkpartiet.se>

²² <http://www.vansterpartiet.se>

partierna har man betonat betydelsen av ett tillräckligt "grundskydd", som dock skulle vara behovsprövat.²³ I en kommande bok skriver Birger Schläug, partiets talesman i ekonomiska och sociala frågor, om medborgarlön i entusiastiska men utopiska termer:

Kanske skulle en medborgarlön, utbetald från det att vi föds till det att vi dör, kunna släppa loss människan, föda kreativitet, ge oss modet att bygga sociala och ekonomiska och kulturella nätverk, förlita oss på människor i egenskap av människor istället för i egenskap av rollspelande ombudsmän och försäljare som fyller sin arbetstid med det rollen kräver. Kanske är medborgarlön ett sätt att förmänskliga samhället, återföra det till människor och minska teaterscenen så att vi kunde ta fler steg varje dag utanför den där scenen. Kanske skulle den kunna ge oss modet att vara oss själva – kanske skulle den förlösa oanade krafter. Kanske skulle den kunna bli den största frihetsreformen vi genomfört. Från vänster säger man att det är en högeridé. Från höger säger man att det är en vänsteridé. Det är kanske det bästa tecknet på att det är en bra idé.²⁴

Dessa kanske-meningar summerar på ett ganska bra sätt upp medborgarlönstankens ställning i Sverige. Idén fascinerar, men den hör till en avlägsen framtid. Om du försöker att aktualisera den idag riskerar du att bli bortglömd eller angripen för att ge upp kravet på full sysselsättning och ett generellt inkomstrelaterat socialförsäkringssystem. I en artikel som fokuserar på tendenser i det svenska socialförsäkringssystemet, kommer Ann-Charlotte Ståhlberg till slutsatsen, att trots att beroendet av grundskyddet har ökat, så har huvudinriktningen varit att trygga de inkomstrelaterade systemen, som hon kallar "standardskyddet".²⁵

Förespråkare i den finska debatten

Den första som förde fram idén om en grundinkomst i Finland var författaren Samuli Paronen. I flera av sin verk, första gången 1971, föreslog han en "oberoendepeng" (riippumattomuusraha) eller en "levnadspeng" (elämisaaha), som skulle garantera en minimiinkomst åt alla, "utan andra förtjänster än att man är en människa". Oberoendepengen skulle enligt Paronen avlägsna förvaltningsbyråkratin och befria människorna från lönearbete.²⁶

²³ <http://www.mp.se>

²⁴ Utdrag ur ett e-postbrev, som BS sände författaren 20.8.1997.

²⁵ Ann-Charlotte Ståhlberg, 'Är Sverige på väg från standardskydd till grundskydd?', *Ekonomisk Debatt* 8/1966, s. 631–642

²⁶ Maari Paasilinna, *Köhti kansalaispalkkaa? Perustulo- ja perusturvakysymykset politiikan päiväjärjestyksessä*. Pro gradu-avhandling godkänd vid Helsingfors universitets statsvetenskapliga fakultet, september 1990, s. 23.

På 1970-talet uppmärksammades grundinkomstidén också av den socialpolitiska forskaren Riitta Auvinen. Hon hade influerats av diskussionen och experimenten i USA. Hon varnade emellertid för de höga kostnaderna och för risken för en polarisering av samhället.²⁷

Termen medborgarlön introducerades 1980 av Osmo Lampinen och Osmo Soininvaara i boken *Suomi 1980-luvulla* (Finland på 1980-talet).²⁸ Bokens undertitel var *Vägen till en mjuk utveckling* och dess syfte att analysera det finska samhället från en ekologisk och humanistisk synvinkel. De unga författarna utgick ifrån att 1980-talet skulle bli ett decennium med låg ekonomisk tillväxt och växande arbetslöshet. Boken skrevs ju under en tid när Finlands ekonomi hade drabbats av en depression och en – i dåtidens perspektiv – rekordstor arbetslöshet. Den framtid de skisserade präglades av mera lokala verksamheter och mera tid för familjen, fritt valda aktiviteter och mental ro.

Författarna kritiserade försöken att skapa sysselsättning till varje pris och föreslog att den strikta kopplingen mellan arbete och inkomst skulle lindras. Alla som är arbetslösa eller som medvetet väljer att inte arbeta skulle erhålla en "B-lön", som skulle motsvara arbetslöshetsunderstödet. Denna B-lön skulle göra det möjligt att lämna den ordinarie arbetsmarknaden – "den hårda sektorn" – för att studera, vårda barn, utöva konstnärlig verksamhet, delta i samhällsaktiviteter o.s.v. i "den mjuka sektorn". För dem som så önskade skulle det därigenom bli lättare att få ett normalt jobb och en "A-lön". De som i första hand skulle lämna sina jobb vore de lågavlönade och de som gör tråkiga arbeten, men detta vore bara bra enligt författarna, eftersom löneskillnaderna då skulle tendera att minska.²⁹

När Lampinen och Soininvaara diskuterade olika möjligheter att i praktiken genomföra en B-lön, kom de till att den tekniskt mest tilltalande lösningen vore att introducera en medborgarlön, som utan villkor skulle ges åt alla. Genom att beskatta dem som erhåller en A-lön så att deras disponibla inkomst i stort sett skulle behållas oförändrad, skulle medborgarlöven – även om den förefaller att vara mycket kostsam – motsvara ett system med B-lö-

²⁷ Paasilinna, *Kohiti kansalaispalkka?*, s. 23.

²⁸ Enligt vad Soininvaara har uppgett för för mig, deltog han och Lampinen, tillsammans med Ove Knekt, redan på 1970-talet i utarbetandet av ett politiskt program för den liberala ungdomsorganisationen. I detta program spelade en medborgarlön en viktig roll.

²⁹ Osmo Lampinen & Osmo Soininvaara, *Suomi 1980-luvulla. Pehmeän kehityksen tie.* (WSOY, 1980) s. 153–154.

ner. Författarna tänkte sig också att finansiera medborgarlönen genom en uppsättning av indirekta skatter, med vars hjälp konsumtionen och produktionen skulle styras i en mer ekologisk riktning.

Osmo Soininvaara, som blev en av de mest inflytelserika tänkarna inom Gröna förbundet, fortsatte att utveckla medborgarlönekonceptet i flera böcker och rapporter. I *Ratkaiseva aika* (En avgörande tid) från 1986, som innehöll en diskussion av de globala problemen, klargjorde han sin syn på en medborgarlön. Den kunde antingen ses som en del av nationalinkomsten som delas jämnt mellan alla medborgare, eller som en slags förlängning under nollnivån av det progressiva skattesystemet – en negativ inkomstskatt. Soininvaara uppmanade dem som hade svårt att föreställa sig hur man skulle finansiera en medborgarlön att tänka i termer av en negativ inkomstskatt. I denna bok är huvudargumentet för en medborgarlön att ändra de incitament som styr de fattiga och de arbetslösa, så att det blir möjligt att leva på en låg lön. Soininvaara föreslog en nivå på medborgarlönen som skulle vara så låg att det vore svårt att leva på den, men så hög att de som finner ett lågavlönat jobb skulle kunna klara sig. Den låga medborgarlönen skulle också kunna kompletteras med andra inkomststöd.³⁰

Ett annat förslag till en medborgarlön fördes fram av J a a k k o U o t i l a, professor i offentlig rätt, och P a a v o U u s i t a l o, professor i rättssociologi. De gjorde det i boken *Työttömyys, laki ja talous* (Arbetslösheten, lagen och ekonomin) som utkom 1984. Ett kapitel behandlar vad författarna kallade "medborgarlön". Medborgarlönen uppfattades av dem som en grundrättighet att erhålla en minimiinkomst, som vore tillräcklig för upphället, oberoende av om man utför lönearbete eller inte. Ett viktigt motiv för en reform var den allt mer automatiserade produktionen, som, enligt Uotila och Uusitalo, inte längre kunde utnyttja allas arbetskapacitet. Därför presenterade de sitt förslag i det uttryckliga syftet att minska utbudet av avlönad arbetskraft.

Författarna diskuterade möjligheten att införa en behovsprövad medborgarlön, mot att de som erhåller den utför någon form av samhällstjänst inom den informella sektorn. De övergav emellertid denna tanke till fördel för ett system enligt vilket den som så önskade skulle erhålla en medborgarlön. Deras förslag var en medborgarlön, som skulle motsvara medianinkomsterna, d.v.s. ungefär 3000 mark per månad, och de räknade med att ungefär 5 procent av arbetskraften skulle erhålla medborgarlön varje halvår. Alla skulle ha

³⁰ Osmo Soininvaara, *Ratkaiseva aika*, (WSOY 1986) s.95–97.

rätt att utnyttja möjligheten ungefär vart tionde år. Finansieringen skulle i huvudsak ske genom inbesparingar i arbetslöshetsstöd, studiestöd och utkomststöd.³¹ Detta förslag innehöll alltså många element som skiljde det från en grundinkomst eller en negativ inkomstskatt, och innebar i själva verket inte en rätt till en ovillkorlig minimiinkomst. Det påminde i själva verket mera om det förslag till ett sabbatsår mitt i livet, som i Sverige något senare utarbetades av Anna Hedborg och Rudolf Meidner.³²

1985 publicerade Osmo Kuusi, en ung socialdemokratisk futurolog, två långa artiklar om medborgarlön i partiets huvudorgan. Han diskuterade arbetets framtid och de rådande metoderna för att upprätthålla en hög sysselsättning. Hans förslag gick ut på att gradvis introducera en modest negativ inkomstskatt, som skulle kompletteras med en kortare och mer flexibel arbetstid, samt med olika åtgärder för att aktivera människorna på olika sätt. Artiklarna redogjorde också för en studie om beredskapen att lämna det nuvarande arbetet för att göra annat mot en mycket låg ersättning.³³

Mot slutet av 1980-talet, under en period av snabb ekonomisk tillväxt, framfördes medborgarlönsidéer på flera olika sätt i Finland. Man kan rentav tala om ett politiskt genombrott för tanken.

Jag, som tillsammans med bl.a. Osmo Soininvaara hade deltagit i grundandet av BIEN, introducerade termen "medborgarinkomst". I boken *Vänsterframtid* och i olika artiklar såg jag medborgarinkomsten både i ett utopiskt röd-grönt sammanhang och som ett sannolikt resultat av de förändringstryck som följde av det fordismiska utvecklingssättets kris. Jag försökte också analysera hur en medborgarinkomst skulle påverka olika personers valmöjligheter och livsstilar, beroende på deras ekonomiska ställning och deras aspirationer. Jag förespråkade en reform som omfattade såväl en låg ovillkorlig medborgarinkomst som en medborgarlön avsedd för aktiviteter i "den tredje sektorn".³⁴

³¹ Jaakko Uotila & Paavo Uusitalo, *Työttömyys, laki ja talous*, (Tammi 1984) s. 194–201.

³² Anna Hedborg & Rudolf Meidner, *Ett friår mitt i livet*. LO, (Stockholm 1986).

³³ Osmo Kuusi, 'Nyt on aika keskustella kansalaispalkasta' och 'Kansalaispalkasta helpotusta'. *Suomen Sosialidemokraatti* 22.2 och 1.3.1995.

³⁴ Mitt viktigaste bidrag till debatten är boken *Vänsterframtid. Nationalekonomiska studier av fordismens kris och morgondagens alternativ*. Folkets Bildningsförbund (Helsingfors 1988) samt artiklarna 'Kansalaisitulo – keino kestävämpään talouteen'. *TTT Katsaus* 4/1989, 'Mistä uusi perusta hyvinvointivaltiolle', J.O. Andersson et al, *Hyvinvointivaltio ristiaallokossa*. SITRA, (WSOY 1993), 'Rätrvisa och incitament på lång sikt genom en medborgarinkomst

Jag bidrog också till att det finska kommunistiska partiet accepterade medborgarinkomsttanken i sitt partiprogram 1987 och till att Vänsterförbundet antog en medborgarinkomst som ett centralt mål vid partiets konstituerande möte 1990.

Sociologen *Matti Virtanen* satte in medborgarlönen i en analys av omvandlingen av samhället från "fabriken till studion". För honom utgjorde en ovillkorlig grundinkomst ett viktigt led i förverkligandet av den nya "studiokulturen". Dessutom skulle den vara ett rättvist sätt att fördela avkastningen av den högt automatiserade varuproduktionen. För att finansiera en medborgarlön på 3000 mark per månad föreslog *Virtanen* en skatt på "material".³⁵

Historikern *Jorma Kalela*, som hade genomfört en grundlig studie av hur de arbetslösa hade behandlats under 1900-talet, menade att en medborgarinkomst kunde vara en lösning på de nya motsättningar som förändringarna i arbetslivet hade skapat.³⁶

I boken *Kansalaispalkka. Ken elää sen syömänkin pitää* (Medborgarlön. Den som lever bör också äta), som utgavs av studenternas intresseorganisation, ingick flera bidrag som på olika sätt stödde tanken på en medborgarlön. *Kyösti Pehkonen*, politolog, såg en sådan som ett sätt att stärka medborgarsamhället. *Simo Aho*, arbetssociolog, trodde att en medborgarlön skulle öka människornas valmöjligheter i deras strävan efter ett tillfredsställande liv. Vid sidan av andra positiva inlägg av bl.a. mig, *Matti Virtanen* och tre tyska samhällsforskare, ingick också ett par mer skeptiska bidrag skrivna av socialpolitikerna *Markku Ruohonen* och *Risto Eräsari*.³⁷

Det mest utopiska medborgarinkomstförslaget presenterades av *Pekka Korpinen*, nationalekonom och socialdemokratisk politiker. Han tänkte sig möjligheten av ett gradvis borttynande av staten och en befrielseprocess

och en medborgarlön', *M. Forss & S. Lindberg* (red), *Välfärd eller irrfärd?* (Åbo Akademi 1994), 'Building blocks for a new society. Why Citizen's Income should be combined with a Citizen's Wage', *Citizen's Income Bulletin* 23, February 1997.

³⁵ *Matti Virtanen*, *Tehaasta studioon*, (Hanki ja Jää, Helsinki 1987).

³⁶ *Jorma Kalela*, *Työttömyys 1900-luvun suomalaisessa yhteiskuntapolitiikassa*. Työvoimaministeriö (Helsinki 1989) samt artiklarna 'Mikä kysymys työttömyysturva/kansalaistulo on?', *Kansantaloudellinen aikakauskirja* 3/1990 och 'Työttömyys, työvoimapula ja 1990-luvun työvoimapolitiikka', *Hallinnon tutkimus* 3/1990.

³⁷ *Ilpo Lahtinen* (toim), *Kansalaispalkka. Ken elää, sen syömänkin pitää*. Ylioppilaspalvelu (Helsinki 1988).

som han kallade ”revisionistisk anarkism”. För nästa århundrade föreställde han sig ett samhälle med en hög medborgarinkomst, kompletterad med en medborgarförsäkring, men i vilket all offentlig service skulle bekostas av användarna.³⁸

ILO-ekonomen Guy Standing gjorde en studie också av den finska arbetsmarknaden. Han skrev en rapport i samarbete med två finländska forskare, men det var nog hans förtjänst att det avslutande kapitlet så starkt lyfte fram medborgarinkomsten som ett sätt att förbättra flexibiliteten på arbetsmarknaden, skapa meningsfull sysselsättning och stöda vuxenutbildningen.³⁹

År 1988 tog Olli Rehn (ung centerpartist) och David Pemberton (grön) initiativet till en diskussionsgrupp för att främja medborgarlönsidén. Gruppens ordförande blev Eeva Kuuskoski-Vikamaa, en ledande personlighet inom Centerpartiet, som hade verkat som social- och hälsovårdsminister i tidigare regeringar. Osmo Soininvaara, jag och representanter för andra partier ingick i gruppen. Gruppen möttes flera gånger och dess sekreterare Ilpo Lahtinen skrev en bok som reflekterade de idéer som hade kommit upp i gruppen. Lahtinen tog ställning för en partiell grundinkomst i enlighet med de riktlinjer som hade utarbetats av Hermione Parker för Britannien. Fem av gruppens medlemmar skrev sina personliga kommentarer till förslaget.⁴⁰ Boken kom emellertid ut vid en olycklig tidpunkt. Den finska ekonomin befann sig mitt i en kraftig depressiv spiral, och det fanns inte intresse för att diskutera långsiktiga eller kostsamma reformer.

Sedan 1994 har ekonomin vuxit relativt snabbt, men arbetslösheten – som hade femdubblats på några år – har trots tillväxten reducerats endast besvärande långsamt. Långtidsarbetslösheten har fortsatt att öka. Massarbetslösheten har gett en ny fart åt diskussionen om en grundinkomstreform.

I boken *Hyvinvointivaltion eloonjäämisoppi* (En överlevnadslära för välfärdsstaten) använder Osmo Soininvaara termen grundinkomst. Analysen är detaljerad och konkret, vilket sammanhänger med att den bygger på två rap-

³⁸ Pekka Korpinen, *Valtio ja vapauden kasvu*. (Hanki ja Jää, Helsinki 1989).

³⁹ Reija Lilja, Tuire Santamäki-Vuori & Guy Standing, *Unemployment and Labour Market Flexibility. Finland*, ILO (Geneve 1990). Boken utgavs också på finska av Arbetsministeriet.

⁴⁰ Ilpo Lahtinen, *Perustulo. Kansalaisen palkka*. (Hanki ja Jää, Helsinki 1992.) Boken innehåller kommentarer av Jan Otto Andersson, Pentti Arajärvi, Petteri Pakarinen, Osmo Soininvaara och Marjatta Stenius-Kaukonen.

porter som Soininvaara hade skrivit för social- och hälsovårdsministeriet.⁴¹ Utgångspunkten är en grundinkomst på 1700 mark i månaden för en ensamstående person, 2900 mark för ett par och 1200 mark per barn. Sättet på vilket andra socialförsäkringar skulle relateras till detta bassystem diskuteras ganska ingående. Författaren föreslår två slag av villkorliga tillägsbidrag för att komplettera grundinkomsten, men dessa vill han konstruera så, att de så kallade incitamentfällorna minskar. Han försöker också beräkna vilka som skulle vinna och vilka som skulle förlora på reformen. Soininvaaras argumentation skiljer sig rätt mycket från hans ursprungliga, mer visionära 1980-talsidéer. Nu försöker han konstruera ett system som skall förmå alla att bidra så mycket som möjligt till den nationella ekonomin. Han riktar uttryckligen kritik mot dem som förespråkar en medborgarlön i syfte att minska utbudet av arbetskraft.⁴²

Soininvaara tänker sig tre olika sätt att införa en grundinkomst. Ett sätt vore att utsträcka bostadsstödet till ett allmänt stöd i formen av en negativ inkomstskatt. Ett annat sätt vore att låta var och en välja att delta i ett grundinkomstsystem i stället för det rådande systemet av skatter och transfereringar. Ett tredje (ursprungligen föreslaget av den franska ekonomen *M a l i n - v a u d*) innebär att man avskaffar arbetsgivaravgifter och inkomstskatter för dem som endast erhåller en minimilön. Denna tredje väg innebär egentligen ett avsteg från tanken att införa en ovillkorlig grundinkomst, men Soininvaara ser flera fördelar som är förknippade med den – bl.a. att den skulle minska svartarbete.⁴³ Soininvaaras böcker har rönt en betydande uppmärksamhet. Bl.a. belönades *Hyvinvointivaltion eloonjäämisooppi* med ett pris för årets bästa ekonomiska bok. Man kan därför säga att det framför allt är Osmo Soininvaara som gett den finska medborgarlönsdiskussionen dess karaktär.

J o u k o Y l ä - L i e d e n p o h j a, professor i nationalekonomi, har också konstruerat ett system som skulle locka människorna att arbeta. Hans förslag går ut på en grundinkomst på 2000 mark i månaden, med en inkomstskatt

⁴¹ Den ena – *Hyvinvointivaltio ja talouden kriisi*. (Sosiaali- ja terveystieteiden tutkimuskeskus 1992:11) – behandlade alla aspekter av beskattningen och inkomstöverföringarna, den andra – *Hahmotelma perustulomalliksi*. (Sosiaali- ja terveystieteiden tutkimuskeskus 1994:2) – är en kalkyl av hur en grundinkomstreform kunde gestalta sig inom de finansiella ramar som gällde för det existerande socialskydds- och beskattningssystemet.

⁴² *Osmo Soininvaara, Hyvinvointivaltion eloonjäämisooppi*. (Areena WSOY 1994) s. 194.

⁴³ *Soininvaara, Hyvinvointivaltion eloonjäämisooppi*. s. 211–216.

på 50 procent på andra inkomster. Han har fört fram samma tanke i form av en negativ inkomstskattmodell.⁴⁴ Ylä-Liedenpohja har i hög grad påverkat det ungfinska partiet. Det har också blivit allt vanligare att föreslå någon form av medborgarlön som ersättning för "medborgararbete" i den tredje sektorn. Utöver mina tankar i denna riktning har i synnerhet representanter för de arbetslösas organisationer lagt fram sådana förslag.⁴⁵

Det är skäl att nämna ytterligare två initiativ. Sällskapet för framtidsstudier har tagit ställning för en ovillkorlig medborgarlön. I uttalandet underströk föreningen betydelsen av automatiseringen och av de förändrade kraven i arbetslivet.⁴⁶ I ett tal, hållet på de arbetslösas människorättsdag, tog också ärkebiskop John Vikström ställning för en grundinkomst. Den sjunde tesen i talet för fram tankar som påminner om Soininvaaras, men ärkebiskopens huvudargument är att en ovillkorlig grundinkomst skulle innehålla budskapet om varje människas värde och vikt.

Jag betraktar saken framför allt ur människovärdets perspektiv. En grundinkomst som tillhör alla skulle inte vara lika förnedrande, som det nuvarande bidragssystemet ibland kan upplevas vara. En grundinkomst skulle innebära ett uppmuntrande och inspirerande budskap till varje medborgare: Du är viktig, inte en börda utan en resurs. Du är viktig genom att vara en människa för andra. För det Du gör inom olika gemenskaper, utan att för det få någon särskild lön, bygger upp hela vårt samhälle.⁴⁷

Arbetsmarknadsorganisationerna och partierna i Finland

Det mest uttalade motståndet mot en medborgarlön har kommit från arbetsmarknadsorganisationerna, d.v.s. arbetsgivarorganisationen TT (tidigare AFC) och fackcentralen FFC. Båda var mycket kritiskt redan till den utredning som gjordes under professor *Kyösti Urponen*s ledning 1986. I utredning föreslogs en behovsprövad "inkomstgaranti" som bas för socialskyddet. Behovsprövningen skulle dock inte innebära krav på beredskap att

⁴⁴ Jouko Ylä-Liedenpohja, *Taloustiede tänään*, (Lillett Oy, Helsinki 1993) s. 147–152 och 'Kansalaispalkka kannustaisi työntekoon'. *Helsingin Sanomat* 16.1.1995.

⁴⁵ T.ex. Hannu Oittinen, 'Kansalaistoiminnasta palkka'. *Helsingin Sanomat* 5.8.1996 och Pertti Rannikko, 'Kansalaistyö kokeiluun maaseudulla'. *Helsingin Sanomat* 9.4.1997.

⁴⁶ Pentti Malaska, Juha Nurmela & Marja-Liisa Viherä, 'On kansalaispalkan aika?'. *Helsingin Sanomat* 2.9.1997

⁴⁷ John Vikström, *Kymmenen teesiä työstä, työttömyydestä ja ihmisarvosta. Työttömien ihmisoikeuspäivät Järvenpäässä 13.10.1997.*

Pensionärer lyfter folkpension i Huvudposten i Helsingfors, juli 1954. Vid den här tiden utbetalades pensionen kvartalvis. Redan då folkpensionen infördes stod arbetar- och jordbrukarintressen mot varandra. I dag aktualiserar debatten om medborgarlön samma konflikt. (Folkpensionsanstaltens arkiv).

ta emot ett anvisat arbete. Arbetsgivarna tolkade inkomstgarantin som ett steg mot en medborgarlön, och varnade för att det skulle bli svårt att få arbetskraft i framtiden, om en sådan reform genomfördes. Också enligt FFC borde utredningen ha gjorts utgående från helt andra premisser. Socialskyddet borde uppmantra folk att arbeta och främja den fulla sysselsättningen.⁴⁸

I februari 1992 uppmanade **B r i i t t a H i l t u n e n** från kommunalarbetsförbundet, FFC att utreda för- och nackdelarna av en grundinkomst. En

⁴⁸ P a a s i l i n n a, *Kohti kansalaispalkkaa?*, s. 50–51.

arbetsgrupp fick i uppdrag att skriva en rapport. Den publicerades med den nästan översärliga titeln *Mikä ihmeen perustulo?* (Vad då för en grundinkomst?). Titeln uttrycker den skepsis mot grundinkomsttanken, som genomsyrar hela rapporten. Rapporten är nämligen ett försvar för inkomstrelaterade socialförsäkringar, mot vad som upplevs som ett jordbrukarintresse för överföringar som är lika stora för alla.

Rapporten erkände existensen av betydande fattigdomsfällor, vilka sammanhängde med inkomstskatterna, socialskyddsavgifterna, utkomststödet, bostadsstödet och daghemsavgifterna. Man ville dock inte rätta till dessa genom några radikala förändringar. Rapporten framhöll att full sysselsättning kunde uppnås, om bara den ekonomiska tillväxten var snabb och bara man satsade på utbildning och delning av arbetet. Om en grundinkomst skulle införas skulle utvecklingen gå i riktning mot låga löner och en låg utbildningsnivå – ett ”skoputsarsamhälle”.⁴⁹

Kort efter FFC:s rapport publicerade TT en rapport om incitamentfällorna i socialförsäkrings- och skattesystemen. Den fick titeln *Työtä vai kansalaispalkkaa?* (Arbete eller medborgarlön?), trots att den endast på en sida berör egentliga medborgarlönsideer. Rapporten förespråkar å ena sidan att alla inkomster skall relateras till arbetsinsatsen för att undvika ”flitfällorna”, å andra sidan att behovsprövningen borde skärpas för att få ner socialskyddskostnaderna. Man diskuterar emellertid inte de konflikter som lätt uppstår mellan dessa två principer.⁵⁰

FFC:s kritiska hållning kommer också fram i en pamflett om välfärdspolitikens framtid – *Valoa tunnelin päässä* (Ljus i ändan av tunneln). En författare – J a n n e M e t s ä m ä k i – ser en medborgarlön som för dyr och för osäker; en annan – S i n i k k a N ä ä t s a a r i – är mer förstående, men också rädd för att en grundinkomst skulle förvandla Finland från en ”servicestat” till en ”omfördelningsstat”. En grundinkomst skulle passa dem bäst, som har möjligheter att skaffa sig tilläggsinkomster på andra sätt.⁵¹

Av de politiska partierna har fyra visat ett betydande intresse för någon form av grundinkomst: Centerpartiet, Vänsterförbundet, Gröna förbundet och Ungfinnarna. Tillsammans representerar de cirka 40 procent av väljarna.

Centerpartiet har hela tiden stött generella välfärdssystem, som skulle ge

⁴⁹ *Mikä ihmeen perustulo?*, SAK, (Helsinki 1994).

⁵⁰ *Työtä vai kansalaispalkkaa. Teollisuus ja Työnantajat*. (Helsinki 1995).

⁵¹ *Valoa tunnelin päässä. Näkökulmia hyvinvoinnin tulevaisuuteen*. SAK, (Työväen Sivistysliitto TSL, 1997) s. 32 och 93.

ett grundskydd åt alla, även jordbrukare och småföretagare. Därför har partiet, och i synnerhet dess ungdomsorganisation, länge stött tanken på en medborgarlön eller grundinkomst. I ett mycket omstritt dokument för en arbetsreform, deklarerar partiet att målet är en enhetlig grundinkomst. Det förespråkar en minskning av incitamentfällorna och någon form av negativ inkomstskatt. Centerns ungdomsförbund presenterar sig själv genom att på sin paradsida kräva "en grundinkomst, som uppmuntrar till arbete och företagsamhet".⁵²

Kommunistpartiets sista partiprogram, som antogs 1987, såg en medborgarinkomst som grunden för ett framtida kommunistiskt samhälle. När Vänsterförbundet grundades 1990 fick medborgarinkomstidén en ännu centralare plats, som ett medel att öka individernas frihet och minska deras beroende av att kunna sälja sin arbetskraft. Vänsterförbundet har emellertid haft svårt att formulera konkreta förslag, bl.a. på grund av att man velat ha både medborgarinkomst och oförminskade inkomstrelaterade bidrag.

Gröna förbundet har stött en grundinkomst ända sedan det grundades på 1980-talet. "En grundinkomst åt alla" är en av de sloganer som i diktform uttrycker partiets huvudprinciper. I partiprogrammet från 1994 intar grundinkomstidén också en framträdande plats.⁵³ De gröna har aktivt fört diskussioner om grundinkomst med andra partier.

Ungfinnarna, ett liberalt partiet som grundats på 1990-talet, har anammat grundinkomst som ett av partiets ledande teman. Ordföranden Risto E. J. Penttilä har jämfört införandet av en grundinkomst med torparfrigörelsen.⁵⁴ På partiets internetsidor har det förts en mycket livlig diskussion, och ungfinnarna var de första att komma fram med ett konkret förslag med en grundinkomst på 1300 mark i månaden kompletterat med vårdsedlar, bostadsstöd, olika specialstöd, ett individuellt lånekonto på 100 000 mark per person, samt möjligheten att förbättra inkomsten genom någon form av medborgararbete.⁵⁵

Det socialdemokratiska partiet har däremot konsekvent motsatt sig en grundinkomst. På partikongressen 1996 föreslogs en medborgarlön i två motioner. Partistyrelsen avlog dem genom att understryka de höga kostna-

⁵² <http://www.keskusta.fi/sjarj/NKL/info.htm>

⁵³ <http://www.vihrealiitto.fi/program.html>

⁵⁴ Risto Penttilä, *Nuorsuomalaiset ja köyhän asia*. (<http://live.nuorsuom.fi/risto-209.html>).

⁵⁵ <http://live.nuorsuom.fi/>

derna och risken för att dela upp befolkningen i två kategorier: de som arbetar och de som lever på en medborgarlön.⁵⁶ Det konservativa Samlingspartiet har tidvis visat ett intresse för en negativ inkomstskatt. Partiet har emellertid, i likhet med Svenska folkpartiet, intagit en kritisk hållning till en grundinkomst.

En jämförelse mellan Sverige och Finland

Skillnaderna mellan Sverige och Finland är förvånansvärt stora. Det är uppenbart att frågan om en medborgarlön/grundinkomst väckt betydligt mera intresse i Finland än i Sverige. Förespråkarna i Finland har varit fler, idéerna har varit mindre utopiska och diskussionen har förts med större allvar inom de politiska partierna och arbetsmarknadsorganisationerna. Medan BIE vid senaste medlemsräkning hade sex medlemmar från Finland, fanns det bara en medlem från Sverige. I Danmark fanns fyra medlemmar, men ingen alls från Norge.

När jag gjorde en sökning på Altavista på Internet fann jag 13 träffar för "grundinkomst", "medborgarlön" eller "medborgarinkomst". Av dessa gällde 4 svenskspråkigt material från Finland och 4 anknöt egentligen inte till ämnet. En liknande sökning med termerna "perustulo", "kansalaistulo" och "kansalaispalkka" gav över hundra träffar, av vilka alla hänförde sig till området. Det verkar överhuvudtaget som om det vore svårare att föra fram grundinkomstidéer i Sverige.⁵⁷

Det finns flera tänkbara förklaringar till att medborgarlönedebatterna varit så olika i de två grannländerna. En är att den svenska välfärdsstaten verkar vara så accepterad att man drar sig för att diskutera mer omfattande omstruktureringar. I Finland är välfärdsstaten mindre sakrosankt och stödnivåerna är i allmänhet lägre än i Sverige. En annan förklaring är att Finland tidigare drabbades av massarbetslöshet och att fasthållandet vid full sysselsättningsmålet – "arbetslinjen" och "den aktiva arbetsmarknadspolitiken" – har varit kraftigare och mer trovärdigt i Sverige.

⁵⁶ <http://www.sdp.fi/pk96/e144.htm>

⁵⁷ Jag har också personliga erfarenheter av debatten i båda länderna, som visar hur mycket svårare det är att publicera en text i Sverige jämfört med i Finland. Bl.a. blev jag ombedd av Socialstyrelsen att skriva en artikel för en debattbok. Jag fick betalt för artikeln, men den publicerades inte, trots att ungefär samma bidrag har publicerats på finska och på engelska. Inte heller *Ekonomisk Debatt* eller *Dagens Nyheter* har varit intresserade av att publicera inlägg som argumenterat för en medborgarinkomst.

En tredje skillnad är att Socialdemokraternas hegemoni har varit så mycket starkare i Sverige. I Finland har Centerpartiet haft en ovanligt stark ställning, samtidigt som folkdemokraterna/Vänsterförbundet utmanat socialdemokraterna från vänster på ett sätt som det svenska systerpartiet inte har förmått göra förrän möjligen de allra senaste åren. Det verkar också som om det Gröna förbundet i Finland skulle ha anammat en mer pragmatisk linje än Miljöpartiet i Sverige, och att detta bidragit till att införa medborgarlönen på den politiska agendan. Å andra sidan kan tendensen hos de svenska partierna att hålla sig till reformförslag, som är möjliga att omedelbart realisera ifall man uppnår den politiska makten, ha bidragit till att man inte lyft fram grundinkomsten ens på det programmatiska planet.

Karakteristiskt för båda länderna är att de få socialpolitiska forskare som överhuvud brytt sig om att ta del i diskussion har varit skeptiska.⁵⁸ Förespråkarna har företrätt andra discipliner: nationalekonomi, sociologi, filosofi, historia o.s.v. Kanske socialpolitikerna i högre grad än andra forskare har sett sig som representanter för den nordiska välfärdsstaten i dess nuvarande utformning, varför de har dragit sig för att utveckla andra framtidsvisioner än sådana som antingen innebär ett hot mot eller stöd för det bestående. Denna inställning är olycklig eftersom en realistisk diskussion om en grundinkomst knappast kan föras utan en nära anknytning till och kunskap om det socialskydd som byggts upp under tidigare årtionden.

⁵⁸ I den antologi som redigerades av Ilpo Lahtinen i syfte att föra fram medborgarlönstanken, avfärdade Risto Eräsaari – den enda socialpolitiska forskaren från Finland som deltog – efter att först ha ägnat sig åt långa intellektuella resonemang, idén i enda sarkastisk mening! Lahtinen 1988, s. 181–182.

ÖVERSIKTER OCH MEDDELANDEN

Från fattigvård till välfärd

Om den sociala trygghetens historia och verklighet i Finland

HOLGER WEISS

Den finländska välfärdsstaten har under 1990-talet satts på sin första prövning. Massarbetslöshet, nyfattigdom och Frälsningsarméns brödköer pekar på att det finländska samhället inte mår bra. Borta är 1970- och 1980-talets expansion av de sociala nätverken, utbyggnad av bastryggheten och finslipning av välfärdsstatens mekanismer. Sedan 1990-talets depression har det funnits flera tecken på att de statliga och kommunala välfärdsmekanismerna har råkat i kris. Socialpolitiken kritiseras för att kosta för mycket och för att vara ineffektiv. Politiker, samhällskritiker och, i allt högre grad, finansministeriet reser krav på omstrukturering och nedskärning enligt osthyvelmodellen. Kännetecknande för tiden är att det tongivande ministeriet i fråga om social- och hälsovårdspolitik inte längre är det år 1968 inrättade social- och hälsovårdsministeriet utan finansministeriet. Den marknadsekonomiska diskursen har hunnit i fatt Finland, ett nationellt projekt ser ut att vara avslutat.

Med denna utveckling i tankarna är det på sin plats att påminnas om den finländska sociala trygghetens historia, dess bakgrund, uppbyggnad och omdefiniering till ett nationellt projekt. Kritiken mot den västerländska välfärdsstaten är inte ett 1990-talsfenomen. Likaså är välfärdsstatens kris på 1990-talet en relativ företeelse. Med hänvisning till välfärdsstatens målsättningar kan man hävda att den i och för sig har lyckats med sin basuppgift: att tjäna som en buffert under kristider och förhindra samhällets upplösning. Detta hävdas i boken *Armeliaisuus, yhteisöapu, sosiaaliturva. Suomalaisen sosiaalisen turvan historia* (Barmhärtighet, samfundshjälp, socialskydd. Den finländska sociala trygghetens historia). Boken kartlägger hur den sociala tryggheten har definierats, skapats och förändrats från 1500-talet till våra dagar. De fyra författarna, Panu Pulma, Jouko Jaakkola, Kyösti

- Veli-Matti Ritakallio: *Köyhyys ei tule yksin. Tutkimus hyvinvointi puuttneiden kasautumisesta toimeentulokiasiakkailta.* Sosiaali- ja terveyshallitus, Tutkimuksia 11, Helsinki: VAPK-Kustannus, 1991
- Veli-Matti Ritakallio: *Köyhyys Suomessa 1981–1990. Tutkimus tulonsiirtojen vaikutuksista.* STAKES, Tutkimuksia 39, Helsinki, 1994
- Matti Heikkilä, Sakari Hänninen, Jouko Karjalainen, Osmo Kontula, Kaj Koskela: *Nälkä.* STAKES & Sosiaali- ja terveysministeriö, Raportteja 153, Helsinki, 1994
- Sakari Hänninen, Jouko Karjalainen (toim.): *Kirjeitä nälästä.* STAKES, Helsinki, 1994
- Jouko Jaakkola, Panu Pulma, Mirja Satka, Kyösti Urponen: *Armeliaisuus, yhteisöapu, sosiaaliturva. Suomalaisen sosiaalisen turvan historia.* Helsinki: Sosiaaliturvan keskusliitto, 1994
- Olli Kangas ja Veli-Matti Ritakallio (toim.): *Kuka on köyhä? Köyhyys 1990-luvun puolivälin Suomessa.* STAKES, Tutkimuksia 65, Helsinki, 1996
- Jouko Karjalainen (toim.), Sakari Hänninen, Tapio Kuure, Juha Kääriäinen, Tuomo Melin, Asko Parkkonen: *Kenen ongelma? Hyvinvointivaltion murros ja sosiaaliset ongelmat.* STAKES, Tutkimuksia 71, Helsinki, 1996
- Kirsti Ahlqvist & Anja Ahola (toim.): *Elämän riskit ja valinnat – Hyvinvointi lama-Suomessa?* Helsinki: Edita & Tilastokeskus, 1996
- Matti Heikkilä & Hannu Uusitalo (toim.): *Leikkausten hinta. Tutkimuksia sosiaaliturvan leikkauksista ja niiden vaikutuksista 1990-luvun Suomessa.* STAKES, Raportteja 208, Helsinki, 1997

Urponen och Mirja Satka presenterar en gedigen översikt över detta tema, från det förindustriella samhällets överlevnadsstrategier till det statligt organiserade och upprätthållna socialskyddet: socialvården, socialförsäkringen och socialhjälp. Författarna presenterar en "Finlands socialhistoria" i komprimerad form. Boken är närmast tänkt som lärobok i högskoleundervisningen – vilket kanske är det enda handikapp framställningen har med tanke på en vidare läsekrets. Däremot bildar boken tillsammans med *Suomen historian pikkujättiläinen* (Den finska historiens lilla jätte) en intressant helhet, ty i bägge böckerna har man valt att kartlägga den finländska välfärdens uppkomst och utveckling. Till skillnad från de andra översiktsverken i Finlands historia, främst *Suomen historia* 1–8, som klart lägger tyngdpunkten på den politiska utvecklingen, eller *Finlands historia* 1–4, vars fjärde del omfattar 1900-talet och inte ännu har kommit ut, är *Suomen sosiaalisen turvan historia* ett viktigt om inte nödvändigt bidrag till kännedomen om samhällets förändring.

Svårigheten att skriva den sociala trygghetens historia är att begreppets innebörd har förändrats under historiens lopp. Författarna är väl medvetna om detta och framlägger dilemmat i sitt företal. De idag gängse begreppen

socialskydd, socialvård eller socialpolitik är alla barn av industrialiseringen och uppkomsten av en "social fråga". Fram till mitten av 1800-talet ansvarade staten endast för fattigvården, idag är den endast en av socialskyddets delkomponenter. Utanför statens sfär låg t.o.m. 1800-talets mitt den informella, lokala, familjebaserade omvårdnaden och den privata, likaså informella, kollektiva hjälpverksamheten. Författarna har velat täcka den institutionella, offentliga omvårdnadens utveckling och dess relation till den icke-formella hjälpverksamheten. Man har valt att undersöka och beskriva de förhållanden och mekanismer som under samhällsutvecklingens olika faser har stärkt eller försvagat människornas sociala trygghet. På detta sätt kännetecknas framställningen av en strukturalistisk grundsyn, vilket i fråga om bokprojektets art – en historisk översikt – är ett logiskt val som sammanbinder de fyra författarnas historiska och socialpolitiska utgångspunkter.

Även om boken tangerar depressionens inverkan på 1990-talet, tar den inte av utrymmeskäl upp dess följder. Därför kommer två frågeställningar att följas upp i denna översikt: frågan om nyfattigdomen och hungern i det post-moderna samhället samt debatten om huruvida välfärdsstaten har lyckats med sin uppgift. *Suomalaisen sosiaalisen turvan historia* kan nämligen sägas vara skriven ur en apologetisk synvinkel. Beställaren är Sosiaaliturvan keskusliitto (Centralförbundet för socialskydd), bokens ursprungliga uppgift var att tjäna som en historik över centralförbundets framsteg och bedrifter i en tid – depressionens höjdpunkt i början av 1990-talet – av allt mera högljudda krav på en omdefiniering av statens och samhällets ansvar och uppgifter. Vid den tidpunkt där framställningen i *Suomalaisen sosiaalisen turvan historia* slutar tar en rad andra undersökningar vid. Denna framställning kan dock inte vara uttömmande i fråga om att uppdatera socialskyddets historia fram till år 1997, men mitt tema (fattigdom och hunger) har varit den centrala frågan under den sociala trygghetens långa historia. Att döma av undersökningarna i denna fråga har dock välfärdsstaten till sin grundidé lyckats förvalta sitt arv.

Den centrala frågan: Vem är fattig?

Fattigdom och elände har varit och är alla samhällens gissel. I europeisk liksom i global historia har de fattiga och de eländiga varit okända aktörer, de som lidit i tysthet. Fattigdomens historia är inte lineär, den har ingen början, och tydligen heller inget slut. Däremot har medvetenheten om de fattiga, omvärldens uppfattning om de fattiga och samhällets förhållande till de fattiga växlat; för det mesta har attityderna gått från medlidande till förakt, mera sällan till högaktning eller förståelse. Panu Pulmas redovisning över 'De eländigas rike' ('Vaivaisten valtakunta') i boken *Suomen sosiaalisen turvan historia* tar inte ställning till fattigdomens ursprung i Finland. Under den historiska tiden, som för Pulmas del omfattar slutet av medeltiden fram till 1870, existerar fattigdomen redan. Någon mytisk tid där alla skulle ha varit jämlika fanns inte längre, om den någonsin skulle ha funnits. Däremot rädde redan under medeltiden i Finland en bestämd uppfattning om de fattiga: det fanns

riktiga fattiga och det fanns latmaskar. De riktiga fattiga hade rätt till samhällets stöd, latmaskarna föraktades. Speciellt utmärkande var detta drag i städerna, ett fenomen som också återfinns i andra europeiska städer under denna tid: de "egna" fattiga och utslagna skulle omhändertas av de institutioner som fanns (skräväsendet, hospital, fattigstugor), främmande tiggare hade ingen rätt till understöd (särskilt inte under kristider). På landsbygden var det gemenskapen (familjen och släkten) som tog hand om de sina: åldringar, sjuka och föräldralösa barn.¹

1500-talet kom på många sätt att utgöra en första brytningspunkt i uppfattningen om fattigdom och inställningen till de fattiga i det svenska riket. Den medeltida uppfattningen om de fattiga som Guds barn fick ge vika för framhävandet av arbetets grundläggande betydelse. Att vara barmhärtig och givmild var att understöda tiggeri och lösdriveri; endast de riktigt fattiga, d.v.s. de som var arbetsförmögna, hade rätt att tigga och att få understöd. Under 1500-talet uppstod principen om att en egendomslös och arbetslös person måste skaffa sig något slag av tjänst eller befattning, i annat fall skulle han stämplas som lösdrivare. Lösdriveriet kom under de följande århundraden att bli antitesen till fattigdom. En lösdrivare var en rättslös *persona non grata* som skulle tvingas till arbete i tvångsarbetsinrättningar och som kunde tvångsvärvas till armén. Den principiella uppdelningen mellan kronans och kyrkans fattiga härrör från denna tid: omhändertagandet av lösdrivare låg i kronans intresse, medan kyrkan och socknen fick stå för fattigvården.

Pulma påpekar att orsaken till linjedragningen mellan "riktiga och falska" fattiga berodde på det kroniska underskott av arbetskraft som kännetecknade såväl jordbruket som kronan (armén). Den negativa inställningen till tiggeri berodde främst på städernas rädsla för en invasion av hungrande massor under kristider. Denna inställning kom sedermera att artikuleras i en rad fattigvårdslagar och förordningar fram till 1800-talet. En lika viktig roll spelade begreppet "laga försvar"; den obesuttna delen av befolkningen var obeskyddad och behövde en arbetsgivare (ur den besuttna delen av befolkningen) för att åtnjuta laga försvar. Detta kom att bli upptakten till tjänstetvånget, i princip ställdes varje obesuttna person över 15 år genom 1739 års stadga under tjänstetvång.

Har kronan ett ansvar?

Reformationen innebar för Sveriges del att kronan – genom att det kyrkliga tiondet tillföll staten – kom att överta kyrkans ansvar för den dåvarande rudimentära fattigvården. Situationen visade sig dock snart ohållbar och arbetsfördelningen mellan kyrka och krona omdefinierades. 1533 års hospitalstadga

¹ Se vidare om detta tema i Michel Mollat, *Les Pauvres au Moyen Âge. Étude sociale* (Paris 1978), Bronislaw Geremek, *Geschichte der Armut: Elend und Barmherzigkeit in Europa* (München 1988), Piero Camporesi, *Das Brot der Träume. Hunger und Halluzination im vorindustriellen Europa* (Frankfurt am Main/New York 1990).

och 1571 års kyrkoordning kom att klarlägga positionerna: hospitalen ställdes under kronans ansvar och blev anstalter för sperälska och sinnessjuka, fattigvården i städerna (fattighus) och på landsbygden (fattigstugor) tillföll kyrkan. Att det inte gick att få bukt på problemet visade 1642 års och 1698 års förordningar om tiggeri: det blev tillåtet ifall personen hade fått lov därtill.

Upplysningstiden kom att medföra de första förändringarna i kronans/statsens inställning till fattigvården. 1763 års hospital- och barnhemsförordning fastställde den rådande uppdelningen mellan kronans och kyrkans ansvarsområden. Brytningen kom med nödåren på 1760-talet: fattiga och nödställda lämnade i stora skaror sina hemman. Frågan som accentuerades då liksom under senare hungerskriser var: Vem skulle få hjälp? Svaret blev (liksom under 1800-talets nödår) att "de nödställda skall hjälpas, främmande må avlägsna sig" – en inte allt för ovanlig maxim i den populistiska debatten om välfärdsflyktigar under 1990-talet. Lösningen kom genom 1788 års förordning om hemrätt: en nödställd skulle erhålla fattigvård i den socken där han senast hade ägt ett hus eller ett hemman eller senast varit avlönad eller inhyst. I princip återspeglade förordningen den restriktiva om inte negativa inställningen till tiggeri och lösdriveri.

En "äkta" fattig persons privilegium var att han eller hon hade möjlighet till fattigvård. Under 1700-talet utkristalliserades tre former: fattigstugan, penningunderstöd och rotering. Fattigstugornas antal i Finland var under denna tid obetydligt, penningunderstöden, som insamlades i fattigbössorna och av "fattigubbarna" invid kyrkorna, var likaså obetydliga. Rygggraden i fattigvården fram till mitten av 1800-talet kom, vid sidan av det tillåtna tiggeriet, att bli rotesystemet. Samhället, inte kronan, tog hand om de sina, de arbetsoförmögna, åldringarna, invaliderna, de sinnessjuka, de föräldralösa barnen. Över hälften av de omhändertagna var kvinnor, i vissa socknar t.o.m. 90 procent, medan omkring tio procent var minderåriga.²

Den traditionella fattigvården i kris

Så länge lokalsamhället kunde fånga upp sina fattiga fungerade systemet tillfredsställande. Dock innebar samhällsförändringarna fr.o.m. mitten av 1700-talet och framför allt under 1800-talets förra hälft att systemet råkade i kris. Storskiftet och de därpå följande skiftena kringskar backstugusittarnas och torparnas överlevnadsmöjligheter. Samtidigt inträffade en tidigare oskådad befolkningstillväxt, som ledde till överbefolkning och skapade nya grupper av obesuttna: lantarbetare och statkarlar.³

² Den grundläggande studien över fattigvården i Finland på 1700-talets är Panu Pulkas avhandling *Fattigvård i frihetstidens Finland. En undersökning om förhållandet mellan centralmakt och lokalsamhälle* (Jyväskylä 1985).

³ De klassiska översikterna över jordbrukssamhällets kris i Finland är förutom Eino Jurikkalas *Bonden i Finland genom tiderna* (Helsingfors 1963) och *Suomen talonpojan historia sekä katsaus talonpoikien asemaan Euroopan muissa maissa* (Helsinki 1942) Arvo Soini-

Under de nya omständigheterna hårdnade inställningen till kringstrykarna under 1830-talets nödår resulterade i att tiggeriet stämplades som en samhällsfara; jordbrukets kris och överskottsbefolkningen på landsbygden ledde till ett större antal fattiga. Förordningar som kriminaliserade lösdriveriet utfärdades (1817, 1822, 1852). Fattigdom och elände var inte längre en individuell olycka utan ett samhällsproblem och massfenomen. Nödåren under 1860-talet befäste denna uppfattning, samtidigt som de utgjorde utgångspunkten för en total omvärdering av hur staten skulle handskas med problemet.⁴

Brytningspunkten mellan det förmoderna och det moderna samhällets hantering av fattigvården inträffade i och med 1879-års fattigvårdsförordning. Kyrkans ställning och roll hade redan tidigare kringskurits genom förändringar i kommunalförvaltningen och fattigvårdsförordningen kom att bygga på denna nya situation. Visserligen tillskrevs de fattiga inte längre några som helst rättigheter i förhållande till kommunen (som skulle handha fattigvården) – vilket 1852-års fattigvårdsförordning delvis gett upphov till – men å andra sidan blev det kommunens sak att vårda om sina fattiga. Tyngdpunkten överfördes från fattigroten (mindre än 10 procent år 1890) till utackordering genom auktion (som sockenhjon, omkring 40 procent år 1890). En tredje stöttepelare var fattighuset, men dessa blev mera allmänna först i slutet av 1800-talet och blev fattigvårdens ryggrad på 1900-talet. Statens direkta ansvar var oförändrat: man tog hand om de sinnessjuka (som förpassades till sinnessjukhus), de föräldralösa barnen (till barnhem) och lösdrivarna (till tvångsarbete eller fängelse).

Samtidigt som staten och framför allt kommunerna trädde i förgrunden för fattigvården inträffade en upplösning av själva begreppet "fattigvård". Hittills hade fattigvården omfattat alla kategorier av människor som på ett eller annat sätt var i behov av understöd och omsorg. Industrialiseringen förde med sig en debatt om den "sociala frågan", d.v.s. arbetarfrågan. Frågan blev huruvida "de fattiga" och "fattigdomen" skulle hanteras som en social eller politisk fråga och huruvida den skulle knippas ihop med arbetarfrågan eller inte. Bakgrunden till förändringen var att misärens orsaker inte mera söktes i den enskilde personens moral eller handikapp, utan i samhällets missförhållanden.⁵

nens *Vanha maataloutemme: maatalous ja maatalousväestö Suomessa perinnäisen maatalouden loppukaudella 1720-luvulta 1870-luvulle* (Helsinki 1974) och Sven-Erik Åströms *Natur och byte: ekologiska synpunkter på Finlands ekonomiska historia* (Helsingfors 1978).

⁴ En översikt över nyare finländsk forskning om detta tema har getts av Holger Weiss, 'Vad göra när skörden slår fel? Nyare finländsk forskning om försörjningskriser', *HTF* 4/1994.

⁵ Om brytningen i uppfattningen om de fattiga och fattigvården under 1800-talet har det skrivits en rad banbrytande studier, se bl.a. Wilhelm Abel, *Massenarmut und Hungerkrisen*

Det moderna samhällets fattigvård utkristalliseras

Jouko Jaakkola och Kyösti Urponen redogör i *Suomalaisen sosiaalisen turvan historia* för upplösningen av den traditionella fattigvården och uppkomsten av en modern socialvård. 1879-års förordning gav snart upphov till en debatt, som resulterade i en omdefiniering av hur man skulle handskas med problemet; den förebyggande verksamheten trädde i förgrunden. Fattigroten förbjöds i lag år 1916, indirekt även utackorderingen. I stället kom fattigvården att helt överflyttas på kommunens ansvar; år 1920 fanns det 252 fattighus i landet. Jaakkola understryker att till skillnad från kommunalhemmen (som fattighusen sedermera kom att kallas) var fattighusen inte en slutstation i en människas liv utan en tillfällig vistelseort. Kännetecknande var att förhållandena i fattighusen skulle vara drägliga och stå nära men inte över den arbetande befolkningens standard. Faktum är att detta var ett uttryck för de tidigare århundradenas inställning till fattigvården: den skulle inte vara en lockelse utan gärna avskräckande och uppmuntra folk att söka sin utkomst i samhället.

Staten strävade efter att nå en lösning på lösdriveriet och tiggeriet genom att överta övervakningen av och initiativet i fattigvården. Själva genomförandet av åtgärderna handhades av kommunerna. Möjlighet därtill gavs genom ökade skatteintäkter. I praktiken var det dock inte direktiven eller utbyggnaden av vårdanstalterna, som minskade antalet personer i behov av vård och stöd, utan den gynnsamma ekonomiska utvecklingen i Finland – både under storfurstendömets sista decennier och i den självständiga republiken. Under 1900-talets första årtionden förbättrades förhållandena till den grad, att Jaakkola kan registrera ”en övergång från yttersta knapphet till torftighet” och han skriver i sin undersökning att ”det är tvivelaktigt, huruvida en person på 1870-talet lyckades överleva enbart på fattigvård och fattigbidrag. För att tillmötesgå sina basbehov var den nödlidande tvungen att skaffa sig extra inkomster, få stöd av anhöriga eller tigga. Däremot är det uppenbart att en person klarade sig tillfredsställande och två personer nödtorftigt på det understöd som – i varje fall i städerna – fanns att tillgå på 1910-talet.”

Det moderna samhällets uppfattning om fattigvården återspeglades i 1922-års lag om fattigvården. Grundinställningen var en human hållning gentemot den person, som verkligen behövde hjälp. (Dock kan man fråga sig huruvida denna humana inställning verkligen skiljde sig från uppfattningen om de ”äkta” fattiga i det förmoderna samhället.) De som hade rätt till kom-

im vorindustriellen Deutschland (Göttingen 1972), Gertrude Himmelfarb, *The Idea of Poverty: England in the Early Industrial Age* (New York 1984) och *Poverty and Compassion. The Moral Imagination of the Late Victorians* (New York 1991), Rosalind Mitchison, *Coping with Destitution. Poverty and Relief in Western Europe* (Toronto 1991), Robert H. Brenner, *Giving. Charity and Philanthropy in History* (New Brunswick, N.J. 1994). De finländska förhållanden skildras av Alexandra Ramsay, *Huvudstadens hjärta: filantropi och social förändring i Helsingfors – två fruntimmerföreningar 1848–1865* (Helsingfors 1993).

munal hjälp var inte längre endast barn, änkor, arbetsoförmögna eller sjuka, utan varje person som hade råkat i trångmål. Ekot ifrån svunna tider fanns kvar: understödstagaren var förpliktad att underkasta sig myndigheternas kontroll.

Agrarpolitik är socialpolitik

Såsom både Jaakkola och Urponen framhäver i sina presentationer kan man under 1900-talet inte längre analysera enbart fattigvården om man vill beskriva den socialpolitiska verksamheten. De fattiga var inte längre en homogen grupp, utan allt flera sociala grupper identifierades, var och en med sina speciella problem och behov: föräldralösa/skyddslösa barn, åldringar, sjuka, handikappade, alkoholister, personer som var missanpassade till samhällets normer, arbetslösa i arbetsför ålder.⁶ Socialpolitiken kom inte att förknippas med arbetarfrågan, utan med agrarfrågan. Man försökte genom legislativa åtgärder lösa problemet med jordbrukssamhällets överskottsbefolkning och det ökade antalet obesuttna, inhyringar och lantarbetare. Rygggraden för denna agrara socialpolitik var en jordreform, d.v.s. skapandet av ett småbrukarsamhälle, vilket skedde etappvis fram till 1950-talet. Dock kan man med facit i handen på 1990-talet konstatera att denna väg visserligen på kort sikt löste ett socialt problem, men på lång sikt gav upphov till ett nytt (ekonomiskt) problem: det finländska livsodugliga småbruket.⁷

Uppbyggnaden av socialskyddet

Urponen poängterar, att den egentliga socialpolitiken under republikens första årtionden (1920–1939) endast marginellt inverkade på den enskilde medborgarens liv. Visserligen kom uppbyggnaden av socialskyddet i gång under denna tid (1922 års lag om fattigvård, 1927 års hälsovårdslag, 1936 års lag om barnskydd, 1937 års lag om pensionförsäkring, senare Folkpensionen), men det egentliga genombrottet kom efter andra världskriget (bl.a. 1948 års lag om barnbidrag, 1963 års lag om sjukförsäkring, 1972 års lag om folkhälsovård).

Två centrala förgrundsgestalter utpekade som på ett avgörande sätt anses ha påverkat utvecklingen i Finland: William Beveridge och hans socialskyddsprogram samt J.M. Keynes. I Finland kom Heikki Waris år 1948 att formulera riktlinjerna: socialpolitikens basuppgift är att skapa en social trygghet. Fram till 1980-talets slut höll politikerna sig troget till denna maxim. 1956 års vårdlag ersatte fattigvårdslagen från år 1922: i stället för anstaltsvård (som utpeka-

⁶ Detta är ett relativt nytt område i den finländska historieforskningen. Se vidare diskussionen om de handikappade som presenteras i *M i n n a H a r j u l a s* avhandling *Vaillinaisuudella vaivatut: vammaisuuden tulkinnat suomalaisessa huoltokeskustelussa 1800-luvun lopulta 1930-luvun lopulle* (Helsinki 1996).

⁷ Se vidare *M a t t i P e l t o n e n s* avhandling *Talolliset ja torpparit. Vuosisadan vaihteen maatalouskysymys Suomessa* (Vammala 1992).

des som den sista möjligheten) skulle kommunerna övergå till öppen vård och uppmuntra till självhjälp; kommunalhemmen blev åldringshem. Högpunkten på denna legislativa utveckling i fråga om fattigvården inträffade år 1986, då lösdrivarvården – åtminstone tillfälligt – förpassades till historien.

Urponen konstaterar att förändringen av livsmiljön under efterkrigstiden stegvis minskade mortaliteten, de tunga och långa arbetsdagarna och de bristfälliga boendeförhållandena samt förbättrade utbildningsmöjligheterna. Målet var att garantera medborgarnas jämlika möjligheter att ta del av välfärden. Enligt Urponen lyckades den finländska staten bygga upp ett socialt nätverk, som på 1980-talet endast krävde finjusteringar.

Fattigdomen som försvann ... nästan

Veli-Matti Ritakallios två undersökningar, *Köyhyys ei tule yksin* (Fattigdomen kommer inte ensam) och *Köyhyys Suomessa 1981-1990* (Fattigdomen i Finland 1981-1990) kompletterar Urponens redogörelse för den finländska välfärdsstatens framgång under 1980-talet. Den första boken – Ritakallios licentiatavhandling – diskuterar den synliga fattigdomen i samhället: individer som lever av utkomststöd och socialhjälp. Den andra boken – Ritakallios doktorsavhandling – behandlar socialpolitikens och framför allt inkomstöverföringarnas betydelse för att bekämpa fattigdomen. Utvecklingen i Finland jämförs med Sverige, Tyskland, USA, England och Australien under 1980-talet. Böckerna behandlar dock inte absolut utan relativ fattigdom. Termerna härrör från 1960-talets slut och framför allt från Peter Townsends banbrytande forskning om den relativa fattigdomens existens i välfärdsstaten – något som av samtiden ansågs vara omöjligt i ett utvecklat välfärdssamhälle.⁸ Välfärdspolitikens mål var att avskaffa fattigdom; fattigdomen definierades som ett absolut fenomen som yppade sig i en persons fysiska ohälsa: ohygieniska och kalla boendeförhållanden, bristfällig näring och beklädnad. Denna typ av fattigdom ansågs visserligen vara ett ularsfenomen, men sådana problem hade övervunnits i i-länderna, framför allt genom inkomstöverföringar och en målinriktad socialpolitik. Townsends och senare studier visade att välfärdsstaten visserligen klarade av att eliminera den absoluta fattigdomen, men inte den relativa fattigdomen; som inte var beroende av fysiska utan av andra faktorer, såsom köpkraft, förväntningar och förhoppningar, utgifter och levnadsstandard. Den relativa fattigdomen är ett socialt och subjektivt fenomen: inkomsten per se behöver inte garantera en persons sociala handlingsmöjligheter.⁹

⁸ Peter Townsend, *Poverty in the United Kingdom. A Survey of Household Resources and Standards of Living* (London 1979).

⁹ Se vidare diskussionen i bl.a. Amartya Sen, *Poverty and Famines. An Essay on Entitlement and Deprivation* (Oxford 1981), Gordon Tullock, *The Economics of Wealth and Poverty* (Brighthon, Sussex 1986), E. Ahmad, J. Dréze, J. Hills & A. Sen (ed.), *Social Security in Developing Countries* (Oxford 1991).

Fenomenet relativ fattigdom eller nyfattigdom var länge omtvistat. Det var framför allt frågan om huruvida problemet skulle ges en socialpolitisk eller marknadspolitisk lösning. Mot välfärdsideologin, dess krav på social jämlikhet och statens uppgift att korrigera marknadens negativa inverkan ställdes den nyklassiska/nyliberala teorin om att fattigdomens orsaker inte låg i det ekonomiska systemet, utan var en följd av individens oförmåga och ansvarslöshet.

Ritakallios båda undersökningar påvisar hur socialpolitiken positivt motverkar relativ fattigdom. År 1981 beräknades att 4,9 procent av Finlands befolkning levde under den officiella (av staten fastslagna) fattigdomsgränsen, år 1990 var det endast 2,5 procent. Ritakallio påpekar, att vilken som helst beräkningsgrund visar detta – inkomstöverföringar i form av socialbidrag, utkomststöd eller pensioner har haft en utslagsgivande effekt. Utan denna skulle 24,2 procent av Finlands befolkning år 1990 ha fallit under fattigdomsgränsen, d.v.s. genom inkomstöverföringar lyftes nästan en fjärdedel av befolkningen över fattigdomsgränsen. Jämfört med de stater, som följde en nyliberal ekonomisk politik och vilkas fattigvård under 1980-talet byggde på behovsprövning, visade den finländska och svenska institutionella socialpolitiken sig vara effektivare när det gällde att motverka fattigdom – i USA, Australien och England steg antalet fattiga markant under hela 1980-talet.

Riskgrupperna utgjorde enligt Ritakallio år 1990 de outbildade, de ensamboende, nordfinnarna, storfamiljerna och de arbetslösa. I sin studie, *Köyhyys ei tule yksin*, om vilka befolkningsgrupper som år 1987 var tvungna att be om socialhjälp i Åbo, Raumo och Kiuruvesi, kom han fram till delvis liknande resultat. Den största gruppen av fattiga som var beroende av understöd var ensamstående män, medan behovet av socialhjälp var ett stadsfenomen som drabbade unga och medelålders. Ritakallios studie visade att nyfattigdomen inte innebar att individens materiella bastrygghet var i fara, utan att de nyfattiga inte kunde förverkliga sina konsumtionsbehov. Å andra sidan var det fråga om individer, som av ett eller annat skäl inte kunde kontrollera sina liv. Ritakallios slutsats är att denna typ av fattigdom – social deprivation som leder till social marginalisering – knappast kan åtgärdas enbart genom inkomstöverföringar. Hans lösning är en selektiv, individinriktad strategi.

Myten om nyfattigdomen blir verklighet

Ritakallios studier behandlade 1980-talets välfärdssamhälle, vars lyckliga medlemmar myntade mottot att det var en lottovinst att födas i Finland. Dock kunde redan Ritakallio under depressionens första år i början av 1990-talet höja ett varningens finger: marginaliseringsprocessen var en realitet även under de bästa boom-åren. De som i slutet av 1980-talet löpte den största risken att inte hänga med i samhället var ungdomar utan utbildning och äldre personer med en osäker arbetsplats. En ny riskgrupp utgjorde från år 1990 de långtidsarbetslösa. Ritakallio pekar på ett grundläggande problem i den finländska socialvården: de institutionella åtgärderna har inte lyckats bemästra

problemen, utan snarare upprätthållit dem. Utkomststödets basandel (som motsvarade minimipensionens storlek) låg fortsättningsvis en god bit under en nivå som skulle ha lyft dess mottagare över fattigdomsgränsen. Ritakallios framtidsvy år 1994 var pessimistisk: ett ökat antal långtidsarbetslösa, som endast har rätt till utkomststödets basandel kommer att utgöra en befolkningsgrupp som lever i allt större (relativ) fattigdom.

Social- och hälsovårdsministeriets (SHM) och Forsknings- och utvecklingscentralens för social- och hälsovård (STAKES) gemensamma undersökning om hungern i depressionens Finland, *Nälkä*. (Hunger.) besannade Ritakallios farhågor. Hungerdiskussionen tog fart i Finland efter att bilder på brödköer utanför Fränsningsarméns distributionspunkt i Helsingfors hade visats i internationell press och social- och hälsovårdsminister Huttunen hade dementerat alla påståenden om att folk skulle hungra i Välfärdsfinland. Sanningen var dock en annan. Osmo Kontula och Kaj Koskela berättar i boken *Nälkä*, att omkring 70 000 människor redan år 1992 anmälde att de under det föregående året under någon tid ofrivilligt hade hungrat. Ett år senare var siffran redan 100 000 människor. Hungern hade "hittats" i undersökningar som utredde vilka verkningar den ekonomiska lågkonjunkturen hade haft på hälsan. Dessa undersökningar fick SHM och STAKES att i brådsakande ordning utreda hungerfenomenets utbredning och natur. Utredningen genomfördes genom intervjuer och genom att i en tidningsannons uppmana folk att skriva om sina hungererfarenheter. En del av breven publicerades senare i boken *Kirjeittä nälästä* (Brev om hungern).

Sakari Hänninen har i sitt kapitel om innebörden av begreppet hunger utarbetat en begreppsmodell för hunger i nio punkter. Modellen tillämpas i Matti Heikkiläs, Sakari Hänninens och Jouko Karjalainens empiriska analys längre fram i boken. Hänninen skisserar upp nio fält som på olika sätt definierar hungererfarenheterna. Dessa bestäms å ena sidan av huruvida det är fråga om en föreställning, en känsla eller en förnimmelse (d.v.s. på basen av kroppens fysiska känsla), och å andra sidan av huruvida de är tillfälliga, återkommande eller bestående (d.v.s. på basen av erfarenhetens längd). Hungererfarenheterna kan således definieras som utsvulthenhet (bestående förnimmelse), undernärdhet (återkommande förnimmelse), bristtillstånd (tillfällig förnimmelse), försmäktelse/utmärgling (bestående känsla), hunger (återkommande känsla), hungrighet ("nälättäminen"; tillfällig känsla), utmattning (bestående föreställning), brist (återkommande föreställning) eller underskott (tillfällig föreställning). Utanför denna modell står hungersnöd och hungerdöd, som till skillnad från hungererfarenheterna är mer eller mindre definitiva och bestående. Ävenledes en övergående känsla av svindel som ofta kan bero på att man inte har intagit föda lämnas utanför modellen.

Hänninens modell möjliggör en relativisering av hungererfarenheterna. Hungern i sig är ett tillstånd som antingen kan förvärras eller förbättras beroende på individens möjligheter att motverka sitt dilemma och samhällets

möjligheter att hjälpa individens strävan. Författarna till hungerrapporten har vidareutvecklat Hänninens begreppsmodell till en analytisk modell som tar i betraktande såväl samhällets som individens situation under en kris och deras inbördes relation. I samhället existerar olika nivåer (zoner), som avgränsar individens möjligheter att handla. Faller individen genom marknadens nätverk, d.v.s. blir arbetslös, garanteras han eller hon en bastygghet genom det sociala nätverket, men möjligheterna till ackumulering av sociala och ekonomiska fördelar är kringskurna eller t.o.m. obefintliga. Om en individ av en eller annan orsak också faller genom det sociala nätverket fördjupas krisen, hungererfarenheterna blir en återkommande känsla. Det privata skyddsnetet – familjen, släkt, vänner och välgörenhetsorganisationerna – förhindrar att hungererfarenheten blir en bestående förnimmelse (svält).

På basis av det insamlade materialet försöker Heikkilä, Hänninen och Karjalainen identifiera riskgrupper, tillstånd som ökar risken för hungerfattigdom och utlösande faktorerna för en individuell kris. Som riskgrupper framstår p.g.a. sin strukturella samhällsposition studerande, folkpensionärer, småföretagare och löntagare. De tillstånd som ökar risken för hungerfattigdom i 1990-talets Finland är överskuldsetting, arbetslöshet och insjuknande. Ifall två eller tre av riskfaktorerna sammanfaller ökar trycket avsevärt, särskilt ifall inkomsterna är oförändrade eller minskar. Huruvida det ökade trycket leder till en kris är beroende av individens handlingsrum. Om han/hon har ett fungerande privat skyddsnet finns det bättre förutsättningar att bemästra situationen än om han/hon är ensamstående med få/bristfälliga kontakter till omvärlden. Det centrala i 1990-talets hungerfattigdom är att den hårdast drabbas de individer/familjer som i den moderna världen inte längre har lyckats upprätthålla den förmoderna världens skyddsnetzverk: familjen och/eller släkten. Denna krisgrupp skiljer sig från de "nyfattiga" genom att samhällets sociala basskydd endast delvis lindrar nöden och den utgör därför med största sannolikhet en ökande grupp av fattiga i det moderna välfärdssamhället som samhället inte kan eller förmår lyfta över fattigdomsgränsen.

Vardagens hunger

Hungerundersökningen, liksom brevboken *Kirjeitä nälästä*, framlägger de subjektiva hungererfarenheterna. Bägge böckerna öppnar ett kapitel i Finlands historia som väcker starka (skuld-)känslor – välfärdsstaten har inte lyckats överbrygga klyftorna mellan rika och fattiga. Visserligen dör ingen längre av hunger i 1990-talets Finland, ej heller kan man tala om direkt hungersnöd eller akuta tillstånd av undernäring – i dessa fall har det nationella projektet lyckats uppnå sitt mål. Däremot har kampen om det dagliga brödet knappast blivit lättare för riskgrupperna, i varje fall är detta budskapet i de över 200 brev som arbetsgruppen mottog år 1994 och vilka utgör basen för den subjektiva hungeranalysen.

Brevboken liksom hungerundersökningen strävar att väcka läsaren till insikt om och förståelse för den smärtsamma situation en lidande i 1990-ta-

lets Finland befinner sig i. Många brev berättar om frustration och förtvivlan över den egna livssituationens hopplöshet, flera brev har en genomgående mörk underton. Besvikelserna har varit stora, såväl angående livets nyckfullhet som 1980-talets övertro på den eviga tillväxten. Framför allt innehåller breven en svidande kritik av samhällsordningen: politikernas svek, statens oförmåga att motarbeta arbetslösheten och den sociala marginaliseringen. Men brevboken kan även läsas ur ett annat perspektiv, nämligen överlevnadens. Trots att de hungrande oftast framställer sig själva, och framställs av iakttagare, som passiva offer, framgår det tydligt att dessa individer trots allt försöker fungera som aktiva aktörer. Att hungra är ett aktivt, och likaväl rationellt, val i en situation då det gäller att välja mellan att sälja egendom för att klara livhanken på kort sikt eller hellre tidvis/periodvis hungra för att i det långa loppet kunna upprätthålla eller återta sin sociala position i samhället.

Vad är hunger? frågar många av brevskrivarna. I ett brev ges följande svar:

Hunger är hungern efter mat (men man har inte råd med det)...

Hunger är hungern efter nöjen och kultur (men man har inte råd med det)...

Hunger är hungern att utveckla sig själv (men man har inte råd med det)...

Hunger är hungern efter nya upplevelser (men man har inte råd med det)...

Hunger är hungern att inreda sitt hem (men man har inte råd med det)...

Hunger är hungern efter nya kläder (men man har inte råd med det)...

Hunger är hungern efter trygghet (men man har inte råd med den)...

Hunger är hungern att kunna njuta av sitt hem (men i stället grips man av ångest för alla obetalda räkningar) ...

Hunger är hungern efter att få ett stadigvarande arbete som motsvarar ens utbildning. Ifall man skulle ha ett sådant skulle man inte känna de uppräknade uttrycksformerna av hungern

...¹⁰

1994 års hungerundersökning följdes upp år 1995 av en survey som på ett mångsidigt sätt försökte beskriva fattigdomen i 1990-talets Finland. Denna undersökning, *Kuka on köyhä?* (Vem är fattig?), visade att olika mått på fattigdom (inkomstfattigdom, mottagandet av utkomststöd, brist på nödvändigheter, överskuldsetting och svårigheter att klara av sina nödvändiga utgifter) leder till lika fattigdom. Enligt dessa normer uppgick antalet fattiga i Finland år 1995 till 10 procent av befolkningen. Jämfört med tidigare perioder motsvarar detta situationen på 1960-talet och innebär en drastisk försämring från förhållandena år 1990, då endast 2,5 procent av befolkningen klassificerades som fattig. Ännu högre siffror gav det s.k. subjektiva fattigdomsmåttet,¹¹ en-

¹⁰ (Hämeenlinnan työttömät ry: Meillä on nälkä i *Kirjeitä nälästä*, s. 262–266.)

¹¹ De intervjuade tillfrågades om den lägsta inkomst som hans eller hennes hushåll kan leva på. På basis av alla svar på den här frågan beräknades en subjektiv fattigdomsgräns för varje

ligt vilket 19 procent av finländarna var fattiga år 1995. Samtidigt bekräftade undersökningen det faktum som redan tidigare undersökningar tydligt hade framhävt: fattigdomen i 1990-talets Finland är inte längre ett landsbygdsfenomen som drabbar sjuka, gamla och obesuttna, utan har blivit ett stadsproblem, som drabbar den arbetsföra befolkningen och där den största riskgruppen utgörs av ett stadigt växande antal långtidsarbetslösa. Vidare försöker undersökningen slå hål på den ännu existerande – eller åter framträdande – myten om att de som lever på utkomststöd eller arbetslöshetsunderstöd skulle vara arbetsskygga eller lata.

Kännetecknet för 1990-talet har blivit den ökade osäkerheten. Allt flera människor lider av att deras position i samhället är såväl osäker, otrugg som sårbar. Risksamhället återspeglas genom att de typiska sociala riskerna såsom sjukdom, handikapp och ålderdom åter har intagit en framträdande ställning. Däremot har det blivit allt svårare att definiera vem som är fattig. Visserligen utgör grunddefinitionen på fattigdom – en brist på ekonomiska resurser som förhindrar individen att leva upp till sina och samhällets förväntningar – basen för fattigdomsundersökningen *Kuka on köyhä?*, men resultaten av delundersökningarna i rapporten är olika (vilket i sig inte förvånar). Rapportens slutsats är att olika former av fattigdom kan lokaliseras under olika skeden av individens levnadsbana. Detta betyder att socialpolitiken ställs inför allt större krav på flexibilitet. Dessutom följer härav att socialpolitiken måste ta hänsyn till såväl sociala olikheter som till olika åldersgrupper och deras specialbehov – en utmaning som förutsätter en fortsatt finjustering av välfärdsstaten i stället för dess nedkörning.

Sociala problem och politiska konstruktioner

Sedan andra hälften av 1990-talet har man på officiellt håll förklarat den ekonomiska depressionen övervunnen. För den finländska ekonomin följer åter goda tider med stadig tillväxt. För myndigheterna var larmrapporterna om hunger och fattigdom i uppsvingets Finland ett avslutat kapitel, medan forskarna inledde de första analyserna om depressionens inverkan på välfärdsstaten och medborgarnas sociala trygghet. Det förvånar inte, att undersökningarnas resultat fäster uppmärksamhet på olika aspekter av depressionens inverkan och följder, däremot nog att slutresultaten delvis är så motstridiga. Forskningsteamet kring boken *Kenen ongelma? (Vems problem?)* fortsätter på den tidigare utstakade banan att diskutera och identifiera sociala problem, framför allt kring problemens sociala konstruktion. Däremot behandlar författarna i antologin *Elämän riskit ja valinnat – Hyvinvointia loma-Suomessa? (Livets risker och val – Välfärd i depressionens Finland?)* inte mera de fattigas eller utstöttas situation, utan riktar sig mot ”genomsnittsmedborgarens” livssituation. Slutligen kommer forskarna kring mellanboks slutet

typ av hushåll. Om den intervjuades egna inkomster inte översteg gränsen klassificerades han/hon som fattig.

Leikkausten hinta (Nedskärningarnas pris) fram till delvis överraskande anorlunda slutsatser än vad tidigare undersökningar har utmålat och förutspått: välfärdsstaten har klarat sin uppgift.

Utgångspunkten för rapporten *Kenen ongelma?* är insikten att definitioner av sociala problem i sista hand är institutionella, uppbyggda av "sakkunniga". Detta innebär att kriser och brytningstider lätt leder till en dragkamp mellan olika sakkunniga om vilken definition som skall vara den rådande. Under 1990-talets depression var denna dragkamp klart skönjbar: specialister på socialpolitikens område förlorade i inflytande, medan olika medborgarrörelser och framför allt finansministeriet ökade sitt inflytande. Det sociala problemet har blivit en politisk konstruktion – debatten om de sociala problemen är beroende av det politiska språkbruket och återspeglar den politiska viljan. Massmedia spelar en viktig roll i detta sammanhang, ty en del av dragkampen om definitionen av olika sociala problem förs där, samtidigt som massmedia spelar en viktig – om inte dominerande – roll som katalysator eller filter. Ett gott exempel är debatten om brödköerna och hungern i välfärdens Finland, som även behandlas i *Kirjeitä nälästä*. Ett annat exempel är debatten om arbetslösheten. Under 1980-talets goda år behandlades de arbetslösa (ofta) som asociala element, medan massarbetslösheten ändrade denna inställning. Dock är en ny förändring åter skönjbar i debattklimatet i massmedierna i efterdepressionens Finland: påståenden om arbetskygga individer och missbrukare av samhällets stöd har åter tilltagit. I och för sig var denna uppfattning aldrig frånvarande under depressionen heller.

Författarna i *Kenen ongelma?* belyser den politiska konstruktionen av sociala problem i artiklar om Högfors som kriskommun (Sakari Hänninen), om det frivilliga socialarbetets roll (Jouko Karjalainen), om gängdebatten (Täpio Kuure och Asko Parkkonen), om problematiken kring brottsligheten och dess definition (Juha Kärräinen) och om förändringen i socialservicens styrningsteknologi (Tuomo Melin). Författarna framhäver att det håller på att ske en markant förändring i konstruktionen. Den framträder synligt i hur nedskärningarna i social- och arbetslöshetsunderstödet har diskuterats. Här är det enligt författarna inte mera fråga om att avvärja depressionen eller följa någon bestämd politisk linje, utan det handlar i grunden om en förändring i synsättet på medborgaren: samhällets ansvar håller på att bli individens ansvar. Följden av en global integration av ekonomin är enligt författarna att tidigare gängse grundpelare för den "nordiska modellen" – social stabilitet, social enhetlighet och gemensamt ansvar – träder i bakgrunden. I stället för en politik som grundar sig på jämlikhet för alla framträder en politik som betonar skillnader och enskilda – inflytelserika – gruppers specialbehov. Forskarteamet befarar därför att uttunningen av välfärdsstatens skyddsnet leder till att individens överlevnadsmöjligheter, strategier och förmåga kommer att bli mera framträdande i framtiden.

Vardagens risker

Finländarna lever i dag i en – så kallad – postmodern och global värld vars kännetecken är risksamhället.¹² Fattigdom och hunger är eventuella, kanske reella risker som kan drabba den enskilde individen, men de är ingalunda de enda. För författarna i *Elämän riskit ja valinnat* är dessa frågor inte avgörande. I fokus för deras granskning står hur den enskilde individen kan bemästra livets prövningar (elämänhallinta) i en föränderlig inre och yttre värld: upplevda förändringar, hotande förändringar, möjliga förändringar och eftersträvarsvärda förändringar. Materialet för undersökningen kommer från 1994 års riksomfattande undersökning om medborgarnas levnadsvillkor och välfärd (elinolotutkimus). Såsom Kirsti Ahlqvist och Anja Ahola poänterar i företalet har denna undersökning inte kunna greppa den ”stora” misären, d.v.s. fattigdomen, det ekonomiska trångmålet eller samhällets sämstlortade medlemmar. Om detta har de olika fattigdoms- och hungerundersökningarna försökt förmedla en – ofta rudimentär – bild. De utslagna är och förblir ansiktslösa, trots att vissa undersökningar har försökt ge dem namn och identitet.

Elämän riskit ja valinnat handlar om den synliga, artikulerade ”lilla” misären, d.v.s. om de påfrestningar, osäkerhetsmoment och rädslor som de icke-utslagna har kunnat namnge eller beskriva. Det är fråga om överskuldssättning, nyfattigdom, ångest och burnout-fenomen, trivseln på arbetsplatsen eller osäkerhet och förhoppningar eller rädslor inför framtiden. Framför allt handlar artiklarna i boken om människornas, om inte individens, situation i en snabbt föränderlig, disintegrerad men samtidigt globaliserad värld, en värld som kännetecknas av ”den stora förändringen” – reell eller endast föreställd. Författarna – sociologer och socialvetare – försöker beskriva upplösningen av ”den stora berättelsen”, d.v.s. det moderna samhället, dess former och normer. Å andra sidan försöker de greppa det nya, postmoderna samhället och individens levnadssituation. Det är ett individualiserat risksamhälle som framför allt är en paradox, ty den springande punkten, men även utmaningen, är att skapa och ta del av nätverk och kollektiva identiteter. Framför allt är det postmoderna samhället ett konstant tillstånd av osäkerhet, till skillnad från det moderna samhällets ideal om att livet skall kunna planeras och genomföras enligt en utstakad väg. I det moderna samhället är planeringen beroende av ”livets aktiebörs”, som oförhappandes kan rasa samman och vars utveckling inte kan förutspås. Livet har blivit en marknadsplats, där var och en är såväl säljare som köpare. Men, detta gäller endast för de utvalda som bemästrar livets risker. Hur det går för de utslagna tar varken börsen eller risksamhället ansvar för. Om dessa berättar inte heller boken.

Det vore dock orättvist mot författarna att avfärda *Elämän riskit ja valinnat* på grund av detta. Faktum är att antologin är en gedigen studie i det finländ-

¹² Termen risksamhälle myntades av Ulrich Beck i boken *Risikogesellschaft: auf dem Weg in eine andere Moderne* (Frankfurt am Main 1986).

ska samhällets förändring och medborgarnas livssituation under 1990-talets depression – en av de stora, om inte den stora vattendelaren i Finlands efterkrigstida historia. Boken behandlar frågor såsom finländarnas värderingar, rädslor, levnardsstandard, hälsa och välfärd: vilka förändringar har depressionen fört med sig – är de reella eller imaginära? Vad är arbete och arbetslöshet, hur har dessa tillstånd förändrats? Hur har de sociala förhållandena, hemmet och fritiden förändrats? Fastän artiklarna handlar om förändringar och risker är det inte En Stor Förändring som har inträffat utan flera, delvis obestämbara eller osammanhängande. Boken är på så sätt en fortsättning på uppskisseringen av den finländska sociala trygghetens historia. Artiklarna tar vid där *Suomalaisen sosiaalisen turvan historia* slutar och för berättelsen in på 1990-talet.

Välfärdsstatens kris – men inte undergång

Forskningsantologin *Leikkausten hinta* (Nedskärningarnas pris) är den första undersökningen som försöker ge en helhetsanalys av och ett bokslut över depressionens inverkan på den sociala tryggheten i Finland. Undersökningens tyngdpunkt ligger på frågan om vilka effekter nedskärningarna av socialskyddet har haft på medborgarnas inkomster. Författarna granskar motiven för och legitimeringen av de sociala nedskärningsåtgärderna mellan 1992 och 1997 (Matti Heikkilä, Virpi Kosunen). Dessutom framlägger de en detaljerad översikt och minutiös analys av var och hur socialskyddet har skurits ned och vilka effekter de verkställda reduceringarna och nedskärningarna har haft i reda pengar för olika typer av hushåll (Virpi Kosunen). Vidare analyseras förändringarna i medborgarnas välfärd: hur inkomstfördelningen har utvecklat under 1990-talets början och hur den har inverkat på fattigdomen (Hanna Usitalo), hur hälsovårdens avgiftspolitik har påverkat användarklientelet (Jan Klavus), hur låginkomsttagarnas konsumtion har förändrats under depressionens år (Tuire Sihvo) och hur behovet av att ty sig till utkomststöd har förändrats (Matti Heikkilä och Tuire Sihvo). I ett särskilt avsnitt granskar Jouko Karjalainen frågan huruvida depressionen och fattigdomen kan ses i ett ökat behov av inofficiell organisationsbaserad hjälp, en fråga som Karjalainen delvis redan har påtalat i undersökningen *Kenen ongelma?*

”Nedskärningarnas historia” visar att ingreppen i socialbudgeten främst har legitimerats på nationalekonomiska grunder och att dessa inte har följt någon bestämd logik. Fastän kritikerna av den i många fall socialliberala, offentliga socialvården ofta har konstaterat att arbetslöshets- och utkomststödet har ett skadligt inflytande på mottagaren har detta inte kunnat påvisas. Däremot visar nedskärningarnas historia att det framför allt är politiska val som avgör vem som drabbas hårdast: de som har minst inflytande i samhället. De som inte kan göra sin röst hörd hos de politiska beslutsfattarna eller som inte representeras av starka intressegrupper förbigås mest.

Författarna drar slutsatsen att den finländska välfärdsstaten har lyckats för-

hindra att stora befolkningsgrupper till följd av arbetslöshet och minskade marknadsinkomster drivs in i fattigdom. Visserligen har depressionen inneburit att ett större antal medborgare har blivit beroende av staten och samhället (inkomstöverföringarnas andel i hushållens inkomstpaket ökade på fem år från en femtedel till en tredjedel), men att den relativa fattigdomsgraden – som grundar sig på en från inkomstfördelningen härledd gräns – trots allt har förblivit så gott som oförändrad! Däremot förnekar man inte det faktum att de fattiga i välfärdens Finland under depressionen absolut sett har blivit fattigare, liksom även resten av medborgarna.

Depressionen har trots nedskärningarna inte lett till den finländska välfärdsstatens upplösning, men socialskyddet är inte längre så generöst som tidigare. Negativt är att antalet personer som är i behov av utkomststöd har ökat drastiskt, liksom antalet "sämre lottade". Just denna slutsats är problematisk med tanke på de hunger- och fattigdomsundersökningar som gjordes under depressionens värsta skede. Är de "sämre lottade" fattiga eller inte? Vart har de hungrande (enligt finländsk 1993/4 års definition) försvunnit? Jouko Karjalainens framställning om den icke-officiella hjälpverksamhet som bedrivs genom kyrkans diakoniarbete och av Frälsningsarmén, Föreningarna för de arbetslösa, Mannerheims Barnskyddsförbund och Röda Korset visar att fattigdom och svårigheter att klara livhanken fortsättningsvis finns. Problemet är – och har varit – att beskriva och greppa fattigdomen i ett industrialiserat västland. Av de olika framställningarna som här har behandlats framgår detta problem tydligt. Frågan om vem som är fattig och vad som är fattigdom har varit lättare att ställa i ett förmodernt samhälle än ett modernt och postmodernt samhälle. Av betydelse härvid är också att såväl det tillgängliga materialet som de tillgängliga definitionerna, konstruktionerna och begreppen är mycket rikare och mera mångfacetterade nu än då. Den röda tråden i de diskuterade undersökningarna är hur den institutionella fattig- och socialvården har utvecklats och vilka påfrestningar den har utsatts för. Dock är den institutionella fattig- och socialvårdens historia mycket kortare än fattigdomen och människornas inställning till den. Visserligen granskas den subjektiva fattigdomen inte ur ett långtidsperspektiv, men en jämförelse mellan Pulmas framställning i *Suomen sosiaalisen turvan historia* och 1990-talets diskussion ger en diffus bild av att människans inställning till "vi" och "dem", "äkta" och "falska" fattiga eller de som har rätt till (under)stöd och de som skall straffas inte nämnvärt har förändrats.

GRANSKNINGAR

Fruar och mamseller

Eva Helen Ulvros, *Fruar och mamseller. Kvinnor inom sydsvensk borgerlighet 1790–1870*, Historiska Media 1996. 440 s. Lund 1996.

Inom kvinnovetenskaplig forskning har man arbetat med den kulturella miljön och dess uttrycksformer i borgerliga kretsar under 1800-talet. Denna forskning blev aktuell i Sverige i början av 1980-talet via Gunhild Kyle och Eva Österberg. Senare under 1990-talet har forskare såsom litteraturvetaren Ingrid Holmqvist, historikern Elisabeth Mansén och musikhistorikern Eva Öhrström forskat uttryckligen i salongs-kulturen utgående från kvinnor i de litterära och musikaliska salongerna under 1700- och 1800-talet. Förutom ovannämnda forskare kan man även nämna etnologerna Angela Rundqvist och Eva Lis Bjurman samt idéhistorikern Roger Qvarsell.

Eva Helen Ulvros, historiker vid Lunds universitet, har i sin doktorsavhandling, *Fruar och mamseller. Kvinnor inom sydsvensk borgerlighet 1790–1870*, haft som syfte att analysera livstilen och de kulturella mönstren hos borgerliga kvinnor i södra Sverige speciellt under 1800-talets första decennier. Avhandlingen utgår från två kvinnoöden, modern Helena Winberg och den ogifta dottern Carolina Winberg, vilkas levnadsöden ger en bild av hur livet kunde gestalta sig för kvinnor under 1800-talet. Avhandlingen som är uppbyggd kring en tematisk disposition är indelad i sju huvudkapitel. Varje kapitel avslutas med en separat sammafattning, vilket gör att kapitlen delvis kan uppfattas som självständiga artiklar och därmed ger avhandlingen karaktären av en antologi. Det gemensamma i kapitlen är personerna som tillhör samma släkter och kretsar.

Den borgerliga miljön i södra Sverige utgör i avhandlingen den bakgrund mot vilken kvinnornas liv, tankar och känslor speglas. Läsaren får genom dessa kvinnor se tidens samhälle utgående från kultur, politik och ekonomi. Utan en tydlig kronologi är det dock svårt att följa händelseförloppen. Förutom att avhandlingen saknar en kronologisk uppställning saknas även en mer omfattande analytisk framställning av samhällsideologiska teorierna om kvinnans och familjens roll under 1800-talet. Endast i kapitel två ("Hushåll och äktenskap") och sex ("Läsande och läsning") diskuteras samtida samhällsideologer och uppfattningar om kvinnorollen.

Ulvros har i sin forskning använt sig av ett digert källmaterial bestående främst av brev och dagböcker. Källmaterialet är både omfattande och väl ge-

nomgången. Förutom opublicerat material har hon också använt tryckta källor som berör samtida händelser. Det som saknas rörande den offentliga verksamheten är tidningsartiklar. Under hela 1800-talet pågick en intressant diskussion i pressen om kvinnans ställning i samhället och inom familjen, om det offentliga livet kontra det privata. Samtidigt utkom sådana verk som C.J.L. Almqvists *Det går an*, ett verk som inte bara i Sverige utan också i Finland väckte en diskussion både för och emot. En av Almqvist ivrigaste motståndare var J.V. Snellman, som både i tidningsartiklar och i sitt verk *Det går an. En tafla om lifvet* häftigt tar avstånd från Almqvists syn på kvinnans roll i samhället. Kai Häggman har i sin avhandling *Perheen vuosisata. Perheen ihanne ja sivistysteistön elämäntapa 1800-luvun Suomessa* beskrivit denna debatt som pågick under 1840-talet och även senare.

Det otryckta material som Ulvros har nyttjat är så omfattande att det finns risk för att materialet styr avhandlingen. Då avhandlingen dessutom har formen av en antologi kan det leda till att analysen av materialet blir bristfällig. Mångfalden av citat försvårar även läsningen. I det inledande kapitlet ger skribenten dock en klar målsättning för sin avhandling: en analys av kvinnornas värld uppdelad i tre dimensioner, deras konkreta verksamhet, deras mentala värld och deras arbete i offentligheten, t. ex. inom filantropisk verksamhet. Allt detta presenteras i de skilda kapitlen genom olika kvinnoöden. På grund av kapitlets strukturering och omfattning blir analysen trots den tydliga målsättningen inte lika klar. De separata kapitelsammanfattningarna hjälper dock läsaren att reflektera över Ulvros slutsatser.

Avhandlingens främsta förtjänst ligger i det omfattande källmaterialet och skribentens sakkunnighet i presentationen. Ulvros har följt med forskningen både i Sverige och i den anglosaxiska världen samt även i den franska forskarvärlden. Hennes genusforskning har blivit influerad av Joan Wallach Scott. En annan betydelsefulla influens är Jürgen Habermas, vars tes om borgerlighetens värld som uppdelad i en privat och offentlig sfär går som en röd tråd genom Ulvros avhandling.

Arbetet kan uppfattas som en socialetnologisk beskrivning, vilket gäller främst kapitlen två ("Hushåll och äktenskap"), fyra ("Ogifta och änkor") och fem ("På väg ut i offentligheten"). Dessa kapitlen är även avhandlingens kärna och i dem ger skribenten en klar kulturhistorisk analys, som framställs i en belysande sammanfattning om livsstilar, relationer och värderingar. Alexandra Ramsays avhandling *Huvudstadens hjärta. Filantropi och social förändring i Helsingfors – två fruntimmersföreningar 1848–1865* (1993) är en jämförbar undersökning som berör finländska förhållanden. Ulvros har också använt Alexandra Ramsays forskningsrön i sitt arbete.

I kapitlen tre och sex, som berör vänskapskulturen och bildningen, är Ulvros en aning ytligare. Hennes tidigare forskning om salongerna belyser redan denna kulturstil, men en mera djupgående beskrivning av dessa salongsmiljöer hade gett en klarare bild av vänskapskulturen och dess betydelse för den borgerliga kvinnan i början av 1800-talet.

Vad är en läsande kvinna? Läskulturen förvandlas i början av 1800-talet från att ha varit en kollektiv företeelse med högläsning som främsta uttrycksform till någonting enskilt och privat. Ulvros framställer hypotesen att högläsning, som idkades flitigt under början av 1800-talet, till en stor del utövades av män. Inom salongsmiljöerna och främst då de litterära, var det ändå kvinnorna som flitigt ägnade sig åt högläsning, speciellt när det gällde verk på franska, engelska eller tyska. Bland de bildade borgerliga kvinnorna var många språkbegåvade. I Malla Silverstolpes salong i Uppsala idkade man engelska studier i egna studiecirklar. Också i Finland fanns det kvinnor som var mycket språkkunniga, såsom Fredrika Runeberg och Augusta Lundahl.

Ulvros presenterar en tabell över både männens och kvinnornas läsvanor. Tabellen är mycket omfattande och väl genomarbetad, men man frågar sig vilket slutresultatet egentligen är? Vilka slutsatser drar Ulvros ur sin tabell? Läsaren tvingas själv sammanfatta resultatet (vilka verk lästes och av vem?). För forskare vilkas intresse ligger i en statistisk analys av läsvanor är tabellen ett nyttigt hjälpmedel.

Motsvarande forskning om den borgerliga kulturen i Finland finns inte i samma skala som i de övriga nordiska länderna. Förutom Alexandra Ramsay och Kai Häggman har dock även professor Matti Klinge beskrivit kvinnor i den borgerliga kulturen i sin nyutkomna bok *Krig, kvinnor och konst* (1997). I boken presenterar professor Klinge kvinnornas roll i den borgerliga kulturen ur en annan synvinkel än tidigare. Den finländska socialhistoriska forskningen har främst inriktadt sig på arbetarklassen och den agrara miljön.

Ulvros avhandling beskriver den borgerliga kvinnan och hennes kulturmönster i en sydsvensk miljö utan att klart markera vad som är kvinnligt och vad som är manligt. Genom användning av tvärvetenskapliga metoder blir avhandlingen mer levande. Det omfattande personregistret är även en betydelsefull källa för andra forskare. Att studera den borgerliga miljön utgående från den enskilda kvinnan, här genom Helena och Carolina Winberg, är forskning med nya och spännande metoder.

Barbro Kindstedt

Pigor och hembiträden

Tine Susanne Jorde, *Stockholms tjänstepiker under industrialiseringen. Tjänstepikeyrkets funktion i individets livslöp og i en expanderende storby*, Studier i stads- och kommunalhistoria 13. 185 s. Stockholm 1995.

Angela Rustemeyer, *Dienstboten in Petersburg und Moskau. Hintergrund, Alltag, soziale Rolle, Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europas* 45. Franz Steiner Verlag. 248 s. Stuttgart 1996.

Hembiträdet, denna som man trodde utdöda varelse, har återuppstått i våra dagars "pigdebatt", d.v.s. diskussionen om och på vilka villkor staten kan understöda anställning av hemhjälp i familjer. Diskussionen har på ett intressant sätt belyst samhällsförändringar, t.ex. den professionaliserade husmorsrollens öde; "hemmafrun" var en av de faktorer som gjorde slut på hembiträdet, men har länge själv stått under tryck.

Pigdebatten har även belyst hur grundligt vår inställning till "personlig betjäning" har förändrats. Olika slag av tjänare och domestiker har genom historien varit ett viktigt och självklart inslag i högreståndshushåll, men också bland bönder och hantverkare. I vilka proportioner tjänarnas uppgifter omfattade produktivt arbete respektive betjäning är en öppen fråga – i många fall var gränsen flytande helt enkelt för att privatliv och produktion inte var klart årskilda i de stora hushåll som var regel. En lakej i ett adelshushåll kan sägas ha haft uppgifter som faller inom kategorin betjäning, men då måste man komma ihåg att lakejens uppgifter i minst lika hög grad var representativa som betjänande i egentlig mening. Lakejer skulle synas i stort antal.

Värderingarna har emellertid ändrats i så hög grad att en stor del av pigdebatten i själva verket rör den personliga betjäningens berättigande överhuvudtaget. Hemhjälp har i det närmaste likställts med återgång till det patriarkaliska samhällets husbondevälde och olidliga arbetsförhållanden. De här aktuella arbetena om tjänstepigor under industrialiseringsperioden, d.v.s. yrkets sista skede, visar att en återgång knappast är tänkbar eller möjlig, även om en 1993 grundad agentur för förmedling av tjänsteflickor i Petersburg lär göra goda affärer.

Arbetena är mycket olika, Tine Jordes avhandling är en närmast kvantitativ undersökning med en tung teoretisk apparat, medan Angela Rustemeyer, som inte kunnat använda ett likartat kvantitativt material, i högre grad uppmärksammar tjänarinnornas levnads- och arbetsförhållande, plats i familjen m.m. Jordes empiriska material är en kohortstudie baserad på rotemansarkivet i Stockholm; hon granskar 109 kvinnor födda 1861 som vid 19 års ålder var sysselsatta som pigor i två församlingar i huvudstaden. För att förklara deras livslopp ställer hon upp ett teoribatteri och en bakgrunds- respektive materialdiskussion som upptar hälften av avhandlingens text och en

bilaga. En del av detta är skäligen svårtuggat, inte minst på grund av stilen som knappast kan kallas läsarvänlig och som ibland förutsätter att läsaren är förtrogen med tidigare Stockholmsundersökningar.

En mera grundläggande fråga är att teori och empiri egentligen inte möts. Hundra pigor kan inte säga mycket om "den organiserade kapitalismen" och omvänt har de stora teorierna inte mycket att bidra till förklaringen av pigornas livslopp, som kunde ha penetrerats med mindre vittfamnande teorier. Jordes jämförelser med Kalmar och Halmstad är något haltande, Stockholm representerade dock en storlekssklass och en arbetsmarknad på en helt annan nivå. När hon diskuterar den överraskande höga kvarboendegraden i sin kohort kunde hon t.ex. ha anknytning till mera anspråkslösa teorier om att flyttare vanligen rör sig uppåt i den urbana hierarkin. Stockholm var toppen i det svenska centralortssystemet.

Det intressanta i Jordes avhandling är den arbetsdryga kohortundersökningen, även om finfördelningen av materialet ibland resulterar i så små tal att försiktighet vid slutsatserna är påkallad, t.ex. de som gäller reproduktion. Jordes material visar att pigorna var mycket rörliga, såväl geografiskt (till en del dock inom Stockholm) som socialt. Mer än hälften hade lämnat tjänarinneyrket inom fem år. För många var tiden som tjänstepiga inte en social språngbräda utan en fas i en ogift, fattig, ung kvinnas liv. Yrket fungerade som en sluss till Stockholms arbetsmarknad, t.o.m. till industriyrken, och till parbildning, som ibland legaliserades, ibland var s.k. "Stockholmsäktenskap".

Dessa fakta får Jorde att motiverat ställa frågan om tjänarinnesysslan överhuvudtaget betraktades som ett yrke i egentlig mening. Det visar sig t.ex. att ställningen som tjänarinna ibland möjliggjorde giftermål, men inte graviditet och familjebildning. Jordes material visar dock också att trotjänarinnor existerade; här framträder en klar skillnad jämfört med de högrörliga kvinnorna. Det enda som kunde få en tjänstepiga att stanna över tio år i yrket var att hon valde "trotjänarinnealternativet", d.v.s. gjorde yrket till en livsstil, vanligen i tjänst hos en familj i det sociala överskiktet.

I sin diskussion av trotjänarinnorna kommer Jorde in på en kort kvalitativ diskussion av relationen till husbondefolket, en typ av frågeställningar som upptar en stor del av Rustemeyers undersökning. Den inleds med en granskning av förhållandena under livegenskapen, eftersom de bildar utgångspunkter för Rustemeyers drygt femtio år långa undersökningsperiod – innan sovjetssystemet först nästan, men inte helt avskaffade tjänarinneyrket och senare glömde bort det i forskningen om de sociala förhållandena före revolutionen.

Före 1861 var mängder av livegna tjänare vanliga, de utgjorde kännetecknet på en adlig livsstil; idealet för ett adelshushåll var ett ståndssamhälle i miniatyr. Rustemeyer nämner Tolstojs svägerska som fick en livegen tjänarinna som namnsdagsgåva av sin gudmor då hon var tio år. Den adliga livsstilen efterliknades av köpmän, men livréklädda tjänare var förbehållna adeln och deras klädsel reglerades enligt husherrrens rang, vilket framhäver tjänarnas "representativa" funktion.

Tjänarna, de s.k. "dvorovye", bildade en egen kategori bland de livegna och gifte sig ofta inbördes. På grund av närheten till husbondefolket betraktade de sig som finare än bönderna, som åter tenderade att se dem som parasiter. Inom denna kategori rekryterades också de talrika manliga tjänarna. Strävan att hålla sig med många tjänare kunde efter 1861 bli ruinerande. "Dvorovye" var inte ägnade för ett annat liv än tjänarens och fick inte jord vid emancipationen. Många av dem sökte sig till städerna efter 1861 och ökade därmed utbudet av tjänare.

Bland tjänstefolket fanns en hierarki där barnflickan, "njanjan", intog en närmast mytisk ställning. På äldre dagar kunde hon avancera till hushållerska, "ekonomka"; dessa två kategorier tilltalades med för- och fadersnamn och inte med "du" som resten av det kvinnliga tjänstefolket. När barnen blev äldre överfördes de i en huslärares eller guvernants vård, en gosse vid ungefär sju år, en flicka något senare. Den ryska adeln hade en svaghet för utländska tjänare och uppfostrarna var ofta utlänningar, vilket i mera nationalistiska skildringar gav upphov till närmast xenofobiska utgjutelser och prisande av den äktryska njanjans inneboende godhet.

I städerna fanns en efterfrågan på tjänare och denna fylldes ofta av bönder på arbetsförtjänst. Över dessa hade husfolket i staden inte fullständig auktoritet eftersom de samtidigt var bundna vid godset och godsägaren, senare hembyn. Också efter emancipationen hade hushåll i de ryska storstäderna flera tjänare än på andra håll i Europa, vid sekelskiftet hade en dryg tredjedel av hushållen i Petersburg tjänarinna, i Berlin 14%. Rustemeyer tillskriver detta en kombination av tradition, låg teknisk nivå, utvidgade hushåll, talrik adel och utbud på billig arbetskraft. Tjänarkategorin genomgick emellertid en feminisering beronde på en minskad andel rent representativa (manliga) tjänare och lägre kvinnlöner, ovilja att hysa manliga och kvinnliga tjänare under samma tak, måhända även minskade möjligheter att disciplinera tjänare efter 1861. Med tiden började den tjänarlösa kärnfamiljen med en "professionaliserad" hemmafru också i de ryska storstäderna framstå som ett uttryck för urban modernitet och som en motpol både till adelshushållet med dess "överflödiga" människor och böndernas storfamiljer.

Med Jordes resultat överensstämmer det faktum att tjänarinnorna i Petersburg och Moskva var unga, ogifta och inflyttade samt ofta sökte sig till andra yrken, fr.a. för att få större frihet. Arbetsgivarna föredrog unga ofördärvade flickor från landet och benägenheten att söka sig till staden på arbetsförtjänst minskade med stigande ålder. Bland vissa etniska grupper var en mycket stor del av de arbetsverksamma kvinnorna tjänarinnor, i Petersburg bland estniskor (66% 1869), finskor (60%) och svenskor (53%).

Rustemeyer ger en mängd intressanta upplysningar om arbets- och anställningsförhållanden. En utveckling mot "Mädchen für alles", d.v.s. en tjänarinna som fick fylla flera funktioner – och om så behövdes byta kläder för olika uppgifter – ledde till tyngre arbetsförhållanden och långa arbetsdagar. Tjänarinnornas reallöner tålde en jämförelse med industriarbeterskornas och kun-

de drygas ut genom att lägga beslag på en del av hushållspengarna vid uppköp. Lönen kunde emellertid också krympa genom att husmor mer eller mindre godtyckligt drog av en del som kompensation för fel och skador.

Tjänarinnornas anställningsförhållanden var osäkra, kontrakten vanligen muntliga och plötsliga avsked möjliga. Disciplinen var strikt, husbondefolk ville inte heller acceptera att bli anklagade inför domstol av tjänare. Också de nya mellanskikten förväntade sig samma auktoritet över tjänstefolket som personer på samhällets topp. Tjänarinnornas rättsställning reglerades inte juridiskt på ett övergripande plan och en del auktoriteter ansåg att det var omöjligt eftersom tjänarinnan tillhörde hushållet. På en tjänarinna ställdes krav som gav henne en familjemedlems plikter (trohet, diskretion m.m.), men få av en sådans rättigheter. Hushållets auktoritetsförhållanden liknade härvid den autokratiska statens.

Tjänarinnans privatliv var starkt kringskuret. En tjänarinna skulle vara ogift och en graviditet innebar avsked, men en del herrskap accepterade stillatigande att tjänarinnan hade en fast förbindelse med en "kusin" eller "broder". Temat tjänarinnan som sexualobjekt för husherrn eller sonen i huset behandlades av litteratörer av skiftande kvalitet, liksom tjänarinnefrågan överhuvudtaget. Verkligheten bakom historierna är svårfångad; klart är att det fanns många ogifta mödrar bland tjänarinnorna och att många prostituerade var tidigare hembiträden eller pigor. Påfallande är den dubbelmoral som accepterade att tjänarinnor förfördes av husets herrar, men hyste ångest för att tjänstefolket skulle föra in moraliskt fördärv i hushållet.

Jorde och Rustemeyer belyser tjänarinneyrket från två olika synvinklar och i två olikartade samhällen. Den som vill ha uppgifter om tjänstepigors rörlighet kan söka sig till Jorde, medan den som vill veta hur det var att vara tjänstepiga har mycket att hämta i Rustmeyers grundliga och väl genomförda undersökning.

Max Engman

Medarbetare i detta nummer:

Jan Otto Andersson, pol.dr, forskningsledare, Nationalekonomiska institutionen, Åbo Akademi; *Max Engman*, fil.lic. (disp.), professor, Åbo Akademi; *Nils Erik Forsgård*, fil.mag., forskare, Helsingfors; *Kai Häggman*, fil.dr, forskare, Helsingfors; *Antti Häkkinen*, pol.dr, forskare, Institutionen för samhällshistoria, Helsingfors universitet; *Barbro Kindstedt*, fil.mag., forskare, Redaktionskommittén för J.V. Snellmans samlade arbeten, Helsingfors; *Marjatta Rahikainen*, pol.dr, docent, Institutionen för samhällshistoria, Helsingfors universitet; *Holger Weiss*, fil.dr, forskare, Institutionen för u-landsstudier, Helsingfors universitet.

Expertkommittén för översättning av finskspråkig facklitteratur till svenska har bekostat översättningarna av uppsatserna av Kai Häggman (övers. Brita Tudéer) och Antti Häkkinen (övers. Erja Antell).

CALL FOR PAPERS

Det 6. nordiske kvindehistorikermøde
Tisvildeleje, Danmark d. 12.-15. august 1999

Vi inviterer alle interesserede til at indsende forslag til papers under hovedtemaet, det metodiske tema og workshop temaerne. Forslag til frie workshop sessioner og til frie foredrag er også velkomne.

Hovedtema: Køn, religion og kvinder i bevægelse

Trosforhold og religiøse ritualer har ikke spillet nogen central rolle i nordisk historieforskning, hverken i politisk historie eller socialhistorie. Heller ikke nyere mentalitets- og kulturhistoriske retninger har for alvor sat kirke og religion i fokus. I tråd med denne tradition har kvindehistorien først og fremmest set på religion som forankring for institutionelt baserede autoritetsformer og legitimering af kønsmæssige underordningsforhold. Religion som trosindhold og kulturel reference er derimod blevet tillagt ringe vægt. Blindheden er påfaldende på baggrund af den nære kobling mellem kirke og kvindeliv. Religionen har haft betydning for at opretholde en patriarkalsk orden, men har også kunnet fungere som en emancipatorisk mulighed: Klostrene kunne være fristeder for kvinder, kirkebakken var en offentlighed, hvor kvinder søgte hen, den protestantiske kaldstank gav næring til emancipationstanker. Vi vil synliggøre nogle af de mange problemstillinger som ligger i samspillet mellem køn og religion: Troens betydning for konstituering af køn; kvinders rolle i vækkelser og kirkeliv; kirken som socialt rum; religionens rolle i kvinders bevægelser, mission, filantropi, kvindesag. Der er ingen periodeafgrænsning.

Metodisk tema: Komparativ kvinde- og kønshistorie

Stadig flere kvindehistorikere tiltrækkes af at gennemføre komparative studier, hvilket vi ønsker at sætte til debat: Hvad skyldes denne opblomstring af komparative studier i de senere år; hvad indebærer det metodisk og teoretisk at udføre komparative studier; hvilke komparative kriterier bør lægges til grund; i hvilket omfang udgør det nordiske en relevant komparativ ramme for kvinde-kønshistoriske studier. Eksisterer der et specifikt nordisk kønsforhold af anderledes karakter?

ter, end hvad der karakteriserer forholdet mellem kønnene på det øvrige europæiske kontinent eller i de anglo-amerikanske lande.

Workshops: Nærmere beskrivelse af temaerne kan rekvireres.

1. Forskel og magt, hushold og familie.	5. Mænd og mandligheder.
2. Kvinder, kundskab og magt.	6. Krop og seksualitet.
3. Nordiske kvindebevægelser.	7. Køn, borgerrettigheder og politik.
4. Køn og etnicitet.	8. Kvinder i antimoderne bevægelser.

Praktisk:

Frist for tilmelding af papers er 1. oktober 1998. Indsend 1 sides præsentation af paperet, et kort CV og en nøjagtig adresse.

Annoncering af program og tilmelding til konferencen vil ske i foråret 1999. Studenter og historikere uden fast arbejde vil om muligt kunne få tilskud til ophold og/eller rejse. Øvrige deltagere må selv betale. Deltagerantallet vil være ca. 100-120.

Information:

Sekretær Kathe Mobeck, Institut for historie og samfundsforhold, Roskilde Universitetscenter, Postboks 260, 4000 Roskilde, Danmark, Tlf: (+45) 46 74 25 55. Fax: (+ 45) 46 74 30 50. E-mail: kathe@ruc.dk.

Innehåll

Filantropin, välfärdsstaten och alternativen	233
Nils Erik Forsgård: "Slut icke cirkeln, öppna den!" Zacharias Topelius som pedagog	240
Max Engman: Filantropi bland finländarna i Petersburg	254
Marjatta Rahikainen: "Ingen mat utan arbete." Arbetshusen för fattiga barn i Helsingfors 1883-1945	289
Antti Häkkinen: "Samhällets bottenkikt." Om den helsingforsiska subkulturens historia	308
Kai Häggman: Från åldring till glad pensionär. Pensionssystem och pensionstagare i Finland på 1900-talet	337
Jan Otto Andersson: Inkomst utan arbete? Debatten om medborgarlön i Finland och Sverige	356
Översikter och meddelanden	
Holger Weiss: Från fattigvård till välfärd. Om den sociala trygghetens historia och verklighet i Finland	378
Granskningar	
Eva Helen Ulvros: Fruar och mamseller. Kvinnor inom sydsvensk borgerlighet 1790-1870. Av Barbro Kindstedt	396
Tine Susanne Gjorde: Stockholms tjenstepiker under industrialiseringen. Tjenstepikeyrkets funktion i individets livslöp og i en ekspanderende by. Angela Rustemeyer: Dienstboten in Petersburg und Muskau. Hintergrund, Alltag, soziale Rolle. Av Max Engman	399

Historisk Tidskrift för Finland

Redaktionens adress fr.o.m. den 11 maj 1998: Historiska institutionen, Pb 59 (Unionsgatan 38 A), 00014 Helsingfors universitet

Prenumerationspris 1998: Mk 140,- Postgiro 952 63-7. För beställningar till utlandet tillkommer Mk 25,-
Lösnummerpris: Mk 50,- Försäljning: Akademiska bokhandeln i Helsingfors och Åbo, Vetenskapsbokhandeln i Helsingfors (Kyrkogatan 14) samt genom redaktionen.